

समानो मन्त्रः (ऋग्वेद)

समानो प्रपा (अथर्ववेद)

परब

स्थापना वर्ष : १९६०

वर्ष : २

अप्रिल : २००८

अंक : १०

नारायण देसाई
प्रमुખ

: परामर्शनसमिति :

बोणालाई पटेल
वरिष्ठ कार्यवाहकसमिति सल्य

भारती २. दवे
प्रकाशनमंत्री

: तंत्री :

योगेश जोषी

: सलतंत्री :

प्रकुल्ल रावल

गुजराती साहित्य परिषद

मेघाङ्गी ज्ञानपीठ m क. ला. स्वाध्यायमंदिर

गुजराती साहित्य परिषद (प्रकाशन विभाग), गोवर्धनलवन, आश्रम मार्ग,
'टाईम्स' पाछण, नदीकिनारे, अमदावाद-३८० ००८

फोन : २६५८७८४७

परब

गुजराती साहित्य परिषदना सल्यपद अने 'परब'ना लवाजम अंगे :

- v 'परब' दर मडिनानी दसमी तारीजे प्रकाशित थाय छे.
- v 'परब'ना ग्राहक तथा परिषदना सल्य वर्षमां गमे त्यारे थई शकाय छे.
- v 'परब'नु वार्षिक लवाजम रु. १५० छे.
- v विद्यार्थीओ माटे 'परब'नु वार्षिक लवाजम रु. ७५ छे, प्रमाणापत्र साथे बीडवुं.
- v गुजराती साहित्य परिषदना वार्षिक तेमज आखवन सल्यपदना शुल्कमां 'परब'ना लवाजमनो समावेश थई जाय छे.
- v परिषदना वार्षिक व्यक्तिगत सल्यपदनुं शुल्क रु. २०० तथा संस्थागत सल्यपदनुं शुल्क रु. ३०० छे.
- v परिषदना आखवन सल्यपदनुं शुल्क रु. २,००० छे तथा संस्था आखवन सल्य ई रु. ३,००० छे. (विदेशवासीओ माटे ७५ पाउन्ड अथवा १३० डॉलर.)
- v 'परब' लवाजम तथा परिषद सल्यपद शुल्कनी रुकम मनीओर्डर अथवा डिमान्ड ड्राफ्टथी 'गुजराती साहित्य परिषद'ना नामे ज मोकलवी.

लेखकोने :

- v 'परब'मां प्रगट थतां लजाणोमांना विचार-अभिप्रायनी जवाबदारी जे ते लेखकनी रडे छे.
- v लेखकोने पोतानुं लजाण कूलसकेप अथवा A4 साईजना कागणनी अेक बाजुअे, सुवाय्य अक्षरे लपी मोकलवुं. पोस्टकार्ड, इनलेन्ड के यबरपीओमां कृति मोकलवी नडीं. प्रत्येक कृति नीये पूरुं सरनामुं लजवा तथा अेक नकल पोतानी पासे राषीने ज कृतिओ मोकलवा विनंती.
- v स्वीकृत कृतिनी जाण कराशे. टपाल-टिकिटो यॉटाडेलुं कवर मोकल्युं उशे तो ज अस्वीकृत कृति परत करवामां आवशे, अन्यथा कृति रद गणवी. पोस्टकार्ड मोकल्युं उशे तो अस्वीकृतिनी जाण कराशे.
- v पत्रव्यवहारनुं सरनामुं : तंत्री, 'परब' गुजराती साहित्य परिषद (प्रकाशन विभाग), गोवर्धनलवन, आश्रममार्ग, 'टाईम्स' पाछण, नदीकिनारे, पो.बो. ४०६०, अमदावाद ३८०००८

E-mail : gspamd@vsnl.net

फोन अने फेक्स : २६५८७८४७

Web-site : www.gujaratisahityaparishad.org

www.gujaratisahityaparishad.com

ISSNO250-9747 परब

छूटक किं. रु. २०/-

माविक : गुजराती साहित्य परिषद वती मुद्रक अने प्रकाशक : भारती २. दवे (प्रकाशनमंत्री), गोवर्धनलवन, आश्रममार्ग, 'टाईम्स' पाछण, नदीकिनारे, अमदावाद ३८०००८ s तंत्री : योगेश जोषी s मुद्रणस्थान : शारदा मुद्रणालय, २०१, तिलकराज, पंचवटी पहेली. लेन, आंबावाडी, अमदावाद-६ & २६५६४२७८

અ નુ ક મ

પરિષદ-પ્રમુખનો પત્ર	નારાયણ દેસાઈ 4
કવિતા	પડછાયાના પ્રપંચમાં • ઉશનસુ 7, ત્રણ કાવ્યો • ધીરુ પરીખ 8, શી ખબર • શંભુપ્રસાદ જોશી 10, પાનખરમાં પર્ણા... • બિસ્મિલ મન્સૂરી 10, ઊડી હાલ્યા રે • ઊજમશી પરમાર 11, હવે • વિનોદ ગાંધી 11
અનુવાદ	છૂટાછેડા • ચિનુ મોદી, અંગ્રેજી ભાષાંતર : પ્રદીપ ખાંડવાલા 12
વાર્તા	કરવટ બદલતો સમય • યોસેફ મેકવાન 16
લઘુકથા	મારી મમ્મી... • રમેશ ત્રિવેદી 22
નિબંધ	શબ્દની દિશામાં • નિર્મિશ ઠાકર 23
આસ્વાદ	સંકુલ સંબંધનું કપૂર • રાધેશ્યામ શર્મા 29
ભારતીય સાહિત્ય	મનમાં વસી ગયેલીરવીન્દ્રનાથની વાર્તા : પોસ્ટમાસ્તર • લાભશંકર ઠાકર 32, રવીન્દ્રનાથનું કાવ્યવિશ્વ • ધીરુ પરીખ 38
અભ્યાસ	જ્યોતીન્દ્રમાં પડેલ નર્મ-મર્મ • વિનોદ ભટ્ટ 47, 'મંગલ પાંડે' - ન્યાય આપવાનો પ્રયત્ન • ધ્વનિલ પારેખ 51
પ્રતિભાવ	સ્વગત • જયન્ત પારેખ 55
સમીક્ષા/ગંથાવલોકન	કવિતાને પામવી એટલે... • હરીશ વટાવવાળા 58, જીવન-સંભારણાં : સંસ્મરણો નિમિત્તે વ્યાપક સમાજચિંતન • પારુલ કંદર્પ દેસાઈ 62, 'મનગમતી વાર્તાઓ' વિશે • નવનીત જાની 68
પરિષદવૃત્ત	સંકલન : અનિલા દલાલ 72
સાહિત્યવૃત્ત	સંકલન : પ્રફુલ્લ રાવલ 85
પત્રસેતુ	દલપત ચૌહાણ 87
ઠંડાચિત્ર	સાક્ષરસૃષ્ટિ : નિર્મિશની નજરે • નિર્મિશ ઠાકર 89
આ અંકના લેખકો	90
આવરણચિત્ર	કનુ પટેલ

પરિષદ-પ્રમુખનો પત્ર

સાહિત્ય, શિક્ષણ અને સમાજ

પાટણની પીટીસી કોલેજમાં ફેબ્રુઆરી માસમાં ઉઘાડી પડેલી એબ એ માત્ર તે સંસ્થાનું જ નહીં, પણ આપણા શિક્ષણ તંત્રનું કલંક હતી. ત્યાંના અધ્યાપકો, એ અધ્યાપકોને છાવરવા મથનાર અધિકારીઓ, તેમને રક્ષવાના ફાંફાં મારનાર વહીવટી તંત્ર, આ ઘટના નિમિત્તે પરસ્પરની નિંદા કરવાની તક ઝડપતા રાજકારણીઓ અને તેમનાં નિવેદનો - એ સઘળુંયે ગુજરાતની ગરિમાને હેઠે પાડનાર હતું. પ્રશિક્ષિકાઓને તાલીમ આપનાર અધ્યાપન મંદિર, જેમના જીવનથી શિક્ષિકાઓ વિદ્યા, વિનય અને શીલના સંસ્કાર મેળવશે એવી અપેક્ષા હોય તે અધ્યાપકોની વરસોથી ચાલતી હવસખોરીએ બધું છેવટે તો આપણા વ્યવસ્થાતંત્રમાં લાંબા ગાળાથી ચાલતા આવેલા સડાને ઉઘાડું પાડનાર ઘારા જેવું જ હતું. આ તંત્રમાં નોકરી ડિગ્રી સાથે સંકળાયેલી છે અને ડિગ્રી માર્ક સાથે સંકળાયેલી છે. આ સમાજવ્યવસ્થામાં સ્ત્રીને ભોગનો વિષય માનવામાં આવે છે અને આખું વાતાવરણ - ભોગવાદને પોષે તેવું છે અને લગભગ તમામ પ્રસાર-માધ્યમો આ ભોગવાદને ઉત્તેજે છે. પાટણની પેલી ગભરુ કન્યાઓ એવા માહોલ, એવું તંત્ર, એવી વ્યવસ્થાની શિકાર બની.

આ ઘટનામાં જરાક પણ આશ્વાસન લેવા જેવી બીના હોય તો તે પાટણની જનતાએ આ અંગે કરેલો ઊંડાપોહ હતો. જાહેર જીવનમાં આવા મૂલ્યહાસને લોકો સાંખી લેવા તૈયાર નથી, એવો આ ઊંડાપોહનો અર્થ ઘટાવી શકાય.

આ ઊંડાપોહમાં ભળેલી રાજનીતિએ એક નૈતિક અને શૈક્ષણિક પ્રશ્નને રાજકારણનો વિષય બનાવ્યો. એક બાજુ આ ઘટનાનો લાભ લઈને શાસનને હલકું બતાવવાનો પ્રયત્ન થયો અને બીજી બાજુ આ ઘટનાએ હારેલા ઉમેદવારો દ્વારા પોતાની હારની દાઝ કાઢવા સારુ કાદવ ઉછાળવાનો પ્રયત્ન માત્ર છે એવો આક્ષેપ કરવામાં આવ્યો. આક્ષેપ-પ્રત્યાક્ષેપની આ પટ્ટાબાજીથી પ્રજા અંગે ધ્યાન નીતિ અને સંસ્કૃતિ પરથી ખસેડીને રાજકારણ ભણી વાળી દીધું. બન્ને પક્ષોએ શિક્ષણવ્યવસ્થામાં પેઠેલા કળિને કેમ કાઢવો એનો વિચાર કરવાને બદલે સામા પક્ષની બદબોઈ જ કરી, જેથી સમાજનું વાતાવરણ સુધારવામાં કશી મદદ ન મળી.

સમાજમાં વિદ્યા અને શીલ પ્રસરાવવાં એ શિક્ષણનો વિષય છે અને સમાજજીવનને પારદર્શક અને સ્વસ્થ રાખવું એ લોકતંત્રનો વિષય છે. પાટણની ઘટનાથી બંને ઉદ્દેશોને આંચ પહોંચી અને એટલે અંશે સમાજની કુસેવા થઈ. પાટણની ઘટનાથી શિક્ષકનું શિક્ષકત્વ ભ્રષ્ટ થયું. વિદ્યાર્થીની તેજસ્વિતા ઘટી અને સમગ્ર સ્ત્રીજાતિનું હડહડતું અપમાન થયું. માત્ર નોકરી સારુ જ ભણતર, પરીક્ષામાં પાસ થવા સારુ કોઈ પણ ભોગે અંક મેળવવા, કોઈના હાથમાં ગુણો આપવાની સત્તા હોય તેનો ઉપયોગ વિદ્યાર્થીનીની લાચારીનો લાભ લેવા અને પોતાની વાસના સંતોષવા સારુ કરવો - આ આખું કૌભાંડ કોઈ પણ સંવેદનશીલ વ્યક્તિને કમકમાટી ઉપજાવે તેવું હતું.

પરંતુ આપણું સમાજજીવન આજે એવું બન્યું છે કે આવી ઘટના થોડા વખતમાં

ભુલાઈ જશે. અગાઉ ઉપર પણ એવી અનેક ઘટનાઓ જેમ ચૂપકીદીની ચાદર હેઠળ ઢંકાઈ ગઈ છે, તેમ આ ગૂમડુંય બેસી જશે, પણ મૂળ રક્તવિકાર મટશે નહીં. પ્રસાર-માધ્યમોને ત્યાં સુધીમાં લોકોનું ધ્યાન ખેંચે એવા સમાચારો અને લોકોને ગલગલિયાં કરે એવો વિષય મળી રહેશે. ગાંધી જેને ‘બુદ્ધિજીવીઓની હૃદયશૂન્યતા’ કહેતા તે આ જ નહીં? સમાજને પ્રમાદમાંથી જગાડવો એ સંભ્રાન્ત લોકોનું કામ છે અને સમાજની ચેતનાને જાગ્રત રાખવી એ સાહિત્યકારોનો સ્વધર્મ છે. સામાજિક ચેતના પ્રદીપ્ત થાય, તે નિરંતર ઉદ્દીપ્ત રહે અને સમગ્ર સમાજને માનવીય મૂલ્યો તરફ દોરી જાય એ શિક્ષણ સાથે સંબંધિત તમામનો તથા સાહિત્યકારોનો આદર્શ છે. આજના સંયોગોમાં એ જ આપણી સામે ઊભેલો પડકાર પણ છે.

આને સારુ આવશ્યકતા છે શિક્ષણ અને સાહિત્યે સમાજાભિમુખ અને મૂલ્યનિષ્ઠ થવાની. આપણું કર્તવ્ય છે જાતે જાગ્રત થઈ સમાજને ઉત્તિષ્ઠત – જાગ્રત કહેવાનું. શિક્ષણ અને સાહિત્યની સંસ્થાઓ આપને શિયાળાની રજાઈ જેવી હુંફાળી લાગતી હશે, પણ એ રજાઈને ખસેડીને કોટડીની બહાર ડોકિયું કરીશું તો જ આપણે સૂર્યપ્રકાશ અને તાજી હવા મેળવી શકીશું અને તો જ આપણી યાત્રાનો માર્ગ પણ સૂઝશે.

દક્ષિણ ગુજરાતનાં કેટલાંક શહેરોમાં યોજાયેલ સાહિત્યયાત્રાના પર્વને પરિષદ તરફથી વર્તુળ વિસ્તારવાનો એક પ્રારંભિક પ્રયાસ કહી શકાય. સ્વાભાવિક રીતે જ જ્યાં અગાઉથી ઓળખાણો હતી તેવાં સ્થાનો અને લોકો પહેલાં સાંભર્યાં. ઓળખીતા લોકોએ પોતાના બીજા ઓળખીતાનો સાથ લીધો. આમ વર્તુળ વિસ્તરતું ગયું. યાત્રાના પ્રથમ મુકામ નવસારીએ ભવિષ્યની અનેક શક્યતાઓ અંગે ઈંગિત કરી દીધું. સયાજી વૈભવ પુસ્તકાલયે વર્ષોથી ચાલુ કરેલ પુસ્તક-પરિશીલન પ્રવૃત્તિનું પોતાનું પુણ્ય ઉમળકાભેર પરિષદના લોકો જોડે વહેચ્યું. તેથી નવસારીની છ છ ડાઈસ્કૂલોને ‘બહારથી આવેલા’ સાહિત્યકારોનો લાભ મળ્યો અને સાહિત્યકારોને હજારો સાહિત્યપ્રેમી કિશોરો જોડે મળવાનો મોકો મળ્યો. નવસારીમાં છેલ્લાં થોડાં વર્ષોથી પાંચમા ધોરણથી શરૂ કરીને ડાઈસ્કૂલનાં ઉપલાં ધોરણો સુધીનાં હજારો વિદ્યાર્થીઓ એક એક પુસ્તકનું અધ્યયન કરીને એનો પરિચય આપે છે. ગયે વર્ષે આ રીતે ગોઠવાયેલ સ્પર્ધામાં આગળ આવેલ વિદ્યાર્થીની અને વિદ્યાર્થીઓએ પુસ્તકોનો પરિચય એવી રીતે આપ્યો કે જેવો કોલેજના વિદ્યાર્થીઓ કે અધ્યાપકોને પણ આપવો ગમત. કિશોરોને પોતાની પ્રતિભા પ્રગટ કરવાનો અવસર મળ્યો અને સાહિત્યકારોને મોટી સંખ્યામાં ભેગા થયેલા કિશોરોના ઉત્સુક કાન મળ્યા. નવસારી શહેરની વચ્ચેવચથી ઠાઠમાઠથી સાહિત્યયાત્રા નીકળી. આખા દિવસ દરમિયાન વારંવાર પરિષદના અધિવેશન વખતે ગાંધીનગરમાં પેદા થયેલ હર્ષોલ્લાસ અને સાહિત્ય સંસ્કૃતિમય વાતાવરણની યાદ આવતી રહી. આ સિદ્ધિનું શ્રેય આખા કાર્યક્રમનું ઝીણવટથી આયોજન કરનાર શ્રી મહાદેવ ર. દેસાઈ અને તેમના નિષ્ઠાવાન તથા કુશળ સાથીઓને તો આપવું જ પડે. પણ અનેક શાળાના અનેક શિક્ષકોની ખંતભરી મહેનત વિના આવી સિદ્ધિ થવી અસંભવિત હતી. સાહિત્યયાત્રાનું મંગળાચરણ સાહિત્ય, શિક્ષણ અને સમાજના સંયમ સમું બની રહ્યું.

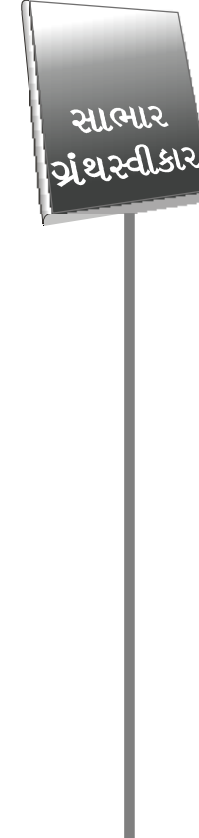
આખી યાત્રામાં ઠેર ઠેર નવોદિત સાહિત્યકારોનો અનુભવી અને પીઠ કાર્યકરો જોડે ભેટો થયો. સાહિત્યકારોને એ પ્રતીતિ થતી રહી કે તેમની પાસે સમાજના ચરણોમાં ધરવા

લાયક સાહિત્યસંસ્કારનો વારસો છે અને નવોદિતોને સાહિત્યના વિવિધ પ્રકારો અંગે ઘણું બધું જાણવા-સમજવાનું મળ્યું. એકંદરે આખું પર્વ દક્ષિણ ગુજરાતનાં કેટલાંક નગરોમાં સાહિત્ય અને શિક્ષણ ક્ષેત્રે નવો ઉત્સાહ અને નવો અભિક્રમ પેદા કરાવી ગયું.

આ અનુભવે પરિષદના કાર્યકરોને આયોજન અને અમલીકરણમાં પોતાની ક્યાં કેટલી ખામી રહી એ પણ સમજાયું. આવતા પર્વો વખતે આવી ખામી ન રહે, એમ કહી જણાવવાની જરૂર જ ન રહી. ભલેને પાશોરામાં પહેલી પૂણી હોય, પણ નમ્રભાવે છતાં સચ્ચાઈથી કહી શકાય કે પરિષદ દ્વારા યોજાયેલ સાહિત્યયાત્રા પર્વે ગુજરાતમાં થઈ રહેલા મૂલ્યસ્મરણને રોકવાનું નાનું સરખું પણ રચનાત્મક પગલું ભર્યું. આ અનુભવથી આત્મતુષ્ટિનો નહીં પણ આત્મવિશ્વાસનો ભાવ જાગશે તો આપણું ભવિષ્ય ઊજળું છે.

નારાયણ દેસાઈ

r

કવિતા

ભાલણની કાવ્યકૃતિઓ ખંડ-૧ : ડૉ. બળવંત જાની, ૨૦૦૭, ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર, પૃ. ૩૪૦, રૂ. ૧૫૦/-.

ભાલણની કાવ્યકૃતિઓ ખંડ-૨ : ડૉ. બળવંત જાની, ૨૦૦૭, ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર, પૃ. ૬૨૪, રૂ. ૨૩૫/-.

રાજેન્દ્ર શાહનાં સોનેટ : હર્ષદ ત્રિવેદી, ૨૦૦૭, ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર, પૃ. ૨૦૦, રૂ. ૫૦/-.

રાધા કૃષ્ણ વિના બીજું બોલ મા : સં. ઉષા ઉપાધ્યાય, ૨૦૦૭, ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર, પૃ. ૨૭૨, રૂ. ૧૨૦/-.

લાખ્યાં પહેલાં જોગી : રતિલાલ જોગી, ૨૦૦૬, ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર, પૃ. ૨૦૪, રૂ. ૨૫/-.

કુરુક્ષેત્ર : ન્હાનાલાલ કવિ, ૨૦૦૭, ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર, પૃ. ૪૭૨, રૂ. ૨૨૦/-.

ભિન્નપદ્મ : હરિશ્ચંદ્ર જોશી, ૨૦૦૭, રંગદ્વાર પ્રકાશન, અમદાવાદ.

ક્ષણો ભરી ભરી : લીના ત્રિવેદી, ‘નિમિષા’ પ્રકાશક : નેહા એલ. શાહ, પી-૧૦૦૪, રાજવી બ્લોકસ, ‘રાજવંશ’, જજીસ બંગલા, બોડકદેવ, અમદાવાદ-૫૪, પૃ. ૧૧૮, રૂ. ૧૨૦/-.

સુનહરે સપને (ગઝલ) : દીપક પટેલ, ૨૦૦૭, આશિષ પટેલ, રશ્મિ કેળવણી મંડળ, મહેમદાવાદ, પૃ. ૧૧૦, રૂ. ૫૦/-.

ગુંજન : દાસ ‘ભરતજી’, ૨૦૦૭, પ્રકા. મીના બી. વાળા, વાલ્મીકિ સોસાયટી, જેલ રોડ, ભાવનગર-૩૬૪૦૦૧.

ગોરી મારા ગામની : ચંદ્રકાન્ત રાવ, એમ. એમ. સાહિત્ય પ્રકાશન, મહાવીર માર્ગ, આણંદ, પૃ. ૮૦, રૂ. ૫૦/-.

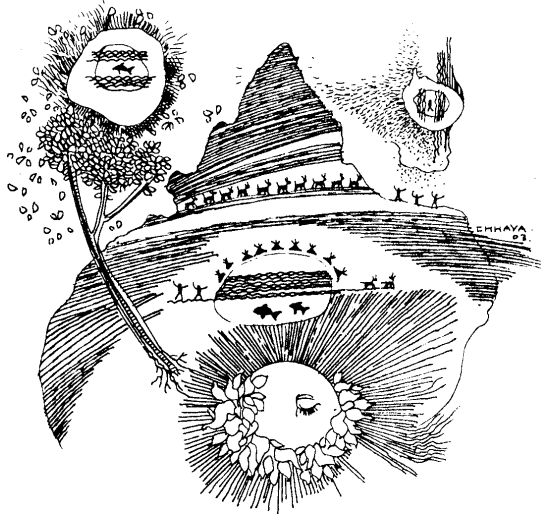
પડછાયાના પ્રપંચમાં | ઉશનસ

આ કોનો પડછાયો જે મુજ પાછળ પાછળ આયો ?
લખચોર્યાશીના ભટકારે પદપદમાં અટવાયો ?
હે પડછાયા પારના સૂરજ ! તું ક્યાં છે આકાશે ?
તારે કારણ પડછાયામાં હું જીવું આભાસે;
પડછાયો તો પકડું; પણ તું ક્યારે ના પકડાયો.
- આ૦

પડછાયો ઓઢી આ દુનિયા પોઢી ગઈ છાયામાં
પડછાયાનું ઘેન ચઢવું મહુડા શું માયામાં;
પડછાયાનો પડદો ઊંચકું; તોય ન તું પરખાયો.
- આ૦

નર્યા તેજની એની દગ, શૈ જોવાશે ? જીરવાશે ?
પડછાયામાં ઊંચર્યો છું હું પડછાયા પી પ્યાસે;
થઈ રહ્યો તવ પડછાયાની ભેગો હું પડછાયો !
- આ૦

૨૮-૧૧-૦૭

રેખાંકન : સવજી છાયા

૧. શીખી લીધું

અંદરથી કોઈ બોલ્યું : શીખી લીધું ?
બે ઘડી થોભીને એને કીધું :
શીખવાનું હજુયે શું બાકી છે કે ?
જરા ખખડીને હસી તેણે પાછું કહી દીધું :
જન્મારો શીખીશ તોય શીખવાનું પૂરું નહીં થાય.
મેં સામેથી પૂછ્યું :
તો શું આમ શીખ્યા કરવા ફરી અવતરવું ?
એણે સામો પ્રશ્ન કર્યો :
ફરી અવતરવાની તને કોણે આપી છે ખાતરી ?
મેં અકળાઈને સામું કહ્યું :
મજાક છોડીને જે શીખવાનું હજુયે
બાકી રહ્યું હોય કશું તો તે કહી દોને.
તેણે વળી પાછું હસીને જણાવ્યું :
એક વાત શીખીશ તો શીખ્યું બધું એળે નહીં જાય.
મારાથી આકોશપૂર્વક બોલાઈ ગયું :
આમ ગૂંચવવા કરતાં કહી દોને કે -
અધવચ્ચે મને અટકાવી તે ગંભીરતાથી કહે :
વેદનાને વધાવતાં શીખ; પછી બાકી કશું નહીં રહે.

૨. શાનો ઉદ્દેગ ?

ચિત્તને આ ઉદ્દેગનો શાનો અભિશાપ ?
નથી, નથી, નથી... કશું એની તોલે
સુશાન્ત અને સાનંદ કેં અમાપ !
આકાશને રૂંધતું આ વાદળદળ વિલાય,
ફૂટવા મથતા બીજાંકુરે ધરતી ચિરાય,
ઝંઝા સામે ઝૂકીઝૂકી ડાળી પાછી
ઊભી રહે ટટાર.
શિખરેથી પછડાતા ઝરણાની
મેદાને શી હળવી લટાર !

સકલ ઉદ્વેગોને ચીરીને
ચિત્ત હળુહળુ હસતું લો, વારંવાર.
અભિશાપ મ્હાન મુખે ખસી જતો માની લઈ હાર !

૩. ભાંગે ભમ

તેણે કહ્યું કે આ છે ગુલાબ
ને આ છે ચમેલી,
વળી, આને ફહેવાય મોગરો.

મેં જણાવ્યું કે વાત તો સાવ સાચી,
પણ સુગંધ તો અલગ અલગ જ ને ?
તેણે ઉત્તર આપ્યો કે
તેથી શું ? પુષ્પ તે પુષ્પ જ કહેવાય.

મેં કહ્યું : ગુલાબ નપુંસક લિંગ,
ચમેલી સ્ત્રીલિંગ
અને મોગરો પુલ્લિંગ.

તેણે જવાબ આપ્યો કે
વ્યાકરણમાં લિંગ ભલેને ભિન્ન હોય;
અને સુગંધ પણ ભલેને ભિન્ન હોય,
પરંતુ આખરે તો પુષ્પ એ પુષ્પ જ છે.

સુગંધ તો એનો સ્વભાવ છે
અને લિંગ એનો દેહ :
પણ આખરે તથ્ય અને સત્ય તો
એ જ કે પુષ્પ એ પુષ્પ જ છે !

ભિન્નભિન્ન માનવપુષ્પોથી
મહેકતા વિશ્વભાગે
આ તથ્ય અને આ સત્ય
જો સમજાય તો ભિન્નતાનો ભમ ભાંગે.

શી ખબર | શંભુપ્રસાદ જોશી

સર્વ ખોયાં ભરવસંતે
પર્ણ, દિલમાં શું થશે ?
હાશ હળવાફૂલ થાવા
આ મળ્યું, ધરપત થશે !

લો તણખલું ક્યાંકથી
ભૂલું પડી આવી ચડ્યું...
કોક ચીંચીંબાઈનો માળો થશે ?

પાંદડાં શાં વૃક્ષનાં
ઘેઘૂર આ ઝૂંકી રહ્યાં...
કેટલાંનાં શી ખબર તોરણ થશે ?

જીભથી વ્હેતું થયું
વેણ વરવું કો' કદાચિત્...
શી ખબર કે રાઈનો પર્વત થશે ?

ભોમ પર ટગમગ પડી
પગલી કુંવારી મખમલી...
શી ખબર જગનું પરંભૂષણ થશે ?

પાનખરમાં પર્ણ... | બિસ્મિલ મન્સૂરી

પાનખરમાં પર્ણ પીળાં થાય છે,
એક સપનું આંખમાં મુરઝાય છે.
અમથી અમથી રાતભર જાગ્યા કરું,
વાત વીતેલી યે ક્યાં ભુલાય છે ?

હું તો હરદમ મૌન વાગોળ્યા કરું,
હોઠે કોનું નામ આવી જાય છે ?

અપરિચિત લાગણીની વારતા,
ચુપ રહો તો આંખમાં ડોકાય છે.

જે કદી યે શબ્દમાં આવે નહીં,
તે જ બિસ્મિલ મૌનમાં પડઘાય છે.

ભિડી હાલ્યા રે | ઊજમશી પરમાર

ભિડી હાલ્યા રે પગ ધસમસતા વાયરે
ભીતર ભરમાંડ ભણી લેતા હાલ્યા,
ધબકારે એક એક નીખા કે તાલ જો
રામ-રામ રટતા આ રુદિયે રાખ્યા.
બહારે વરસાદ, નદી વહેતી હો ભીતરે
આવા તે કઈ રીતના વાવડ વાયા ?
આસન તો એક, એવી લાખેણી લ્હરખી,
ઊડગૂડ ઊઠી એ અમથા ધાયા ?
કેવી એ ઠેસ, ઠેઠ પડતે પાતાળ જઈ
કોણે આ પડતાંને પળમાં ઝાલ્યાં ?
ભિડી હાલ્યા રે પગ ધસમસતા વાયરે,
ભીતર ભરમાંડ ભણી લેતા હાલ્યા.
રહેવું રમમાણ એક ઊંચેરી ટોચ સુધી,
આરતને આભ લગી ભરતાં જાવું,
લગની જો લાગે, લે જાશે ઓ પાર
હવે આ પારે શાને ભઈ, ખોટી થાવું ?
ભિભી આ વાટે રે ગાતાં-બજાવતાં
માંઘલી રે મસ્તીમાં મનભર મ્હાલ્યા;
ભિડી હાલ્યા રે પગ ધસમસતા વાયરે,
ભીતર ભરમાંડ ભણી લેતા હાલ્યા.

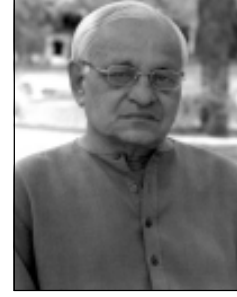
હવે | વિનોદ ગાંધી

નિરખનાર લોકો કહે છે હવે,
મકાનોમાં માણસ રહે છે હવે.
ઓ નરસિંહ ! વૈષ્ણવજન હુંય છું
પરાઈ પીડાઓ દહે છે હવે !
ચલો, ઋષિઓ, બાહ્યમુહૂર્ત છે,
નદી માંહે પાણી વહે છે હવે !
આ માણસ હવે દેવ છે કેમકે
બીજાનાં દરદ પણ સહે છે હવે !
હવે બાઈબલની જરૂરત નથી
પરસ્પર પડોશી ચહે છે હવે.

અનુવાદ

છૂટાછેડા | ચિનુ મોદી 'ઇર્શાદ'

અંગ્રેજી ભાષાંતર : પ્રદીપ ખાંડવાલા

જ. સ્થ. : ૩૦-૯-૧૯૩૯

જ.સ્થ. : વિજાપુર, વતન : કડી s એમ.એ., વિદ્યાવાચસ્પતિ (પીએચ.ડી.), અધ્યાપન s કા.ગ્રં. : 'વાતાયન' (૧૯૬૩), 'ક્ષણોના મહેલમાં' (૧૯૭૨), 'ઊર્ણનાભ' (૧૯૭૪), 'દર્પણની ગલીમાં' (૧૯૭૫), 'શાપિત વનમાં' (૧૯૭૬), 'દેશવટો' (૧૯૭૮), 'ઇર્શાદગઢ' (૧૯૭૯), 'અફવા' (૧૯૮૧), 'ઇનાયત' (૧૯૮૬), 'બાહુક' (૧૯૮૮), 'એ' (૧૯૮૯), 'સૈયર' (૨૦૦૦), 'શ્વેત સમુદ્રો' (૨૦૦૧), 'નકશાનાં નગર' (૨૦૦૧), 'પર્વતને નામે પથ્થર' (૨૦૦૧), 'હથેળી' (૨૦૦૪).

છૂટાછેડા | ચિનુ મોદી 'ઇર્શાદ'

છોકરમત ન કર, છૂટાછેડા લઈ લે.

આ શહેર, આ શેરી, આ ઘર;
આ ડાયરી, આ ચશમાં, તારું આ ડેન્ચર;
છોકરમત ન કર, છૂટાછેડા લઈ લે.

કહી દે ત્રણ વાર :
તલ્લાક, તલ્લાક, તલ્લાક
પંડની સાક્ષીએ.

ખચ્ ખચ્ ખચ્ ખચ્
કાપી નાંખ ઊગી ગયેલી
બાજરા જેવી આ ક્ષણોને -
આ ક્ષણો તારી અસલી ભોંચને ઢાંકે છે -
તારી માટીનો રંગ પરખાતો નથી.
તારે બળદ જેમ ભાર ખેંચી ખેંચીને
શાને પાણી ઠાલવવાના
આ બાજરા માટે ?

Divorce | Chinu Modi

Don't be childish, take divorce.

This city, this street, this house;
this room
that keeps you normal
this diary these spectacles, your denture;
don't be childish, take divorce.

Say thrice :

tallak^s, tallak, tallak
with yourself as witness.

Chop, chop, chop, chop
cut down these moments
overgrown like bajra^{ss}-
these moments that shroud your real terrain
and the tint of your soil.

Why must you draw water
for this bajra
like an over-worked bullock ?

બચ્ બચ્ બચ્ બચ્
કાપી નાંબ
આ -
ખુલ્લું ખેતર થઈ જા -
કશું જ ન ઊગી શકે
આશા જેમ
ઈચ્છા જેમ
એવી ઉષર ભૂમિ થઈ જા -
આપણે કશું વાવવું નથી
આપણાએ કશું ઉગાડવું નથી
આપણે કશું લણવું નથી
આપણે કશું ઊપણવું નથી
ક્ષણને ધંભાવી દે
શ્વાસની આવ-જા અટકાવ
છોકરમત ન કર, છૂટાછેડા લઈ લે.

Chop, chop, chop, chop
cut all this down
become a foliage-free field -
where nothing
like hope, like wish
can grow -
turn barren !

We don't want to
sow anything
grow anything.
harvest anything.
winnow anything.

Just arrest the moment
freeze breathing.

Don't be childish.
Take divorce.

⁵Divorce as the Muslims call it.

⁶A millet like coarse grain.

હજી તો હું બપોરનું લંચ પતાવી વામકુક્ષી કરતો જરા આડો પડ્યો હતો ત્યાં જ ટેલિફોન ટ્રીઇન... ટ્રીઇન કરી ઊઠ્યો. મેં રિસીવર કાને મૂકતાં કહ્યું, 'હેલો... જી... કોણ ?'

'ગુડ આફ્ટરનૂન પપ્પા !' દીકરી પરાગીનો હાસ્યમિશ્રિત અવાજ મારા અસ્તિત્વમાં પ્રભાતનાં પ્રસરતાં અજવાળાં જેવો પ્રસરી ગયો. મેંય મોટ્ટેથી હસી કહ્યું, 'ઓહ ! ગુડમોર્નિંગ બેટા પરાગી ! હાવ આર યુ ?'

'બસ પપ્પા ! અનીશ અને હું - અમારા એપાર્ટમેન્ટની બાલ્કનીમાં બેઠાં છીએ અને બ્રેકફાસ્ટ કરીએ છીએ !' પરાગી ખુશીખુશી બોલી, 'અહીં ઓસ્ટ્રેલિયામાં સવાર એટલે તમારે ઇન્ડિયામાં બપોર !'

'બરાબર બેટા ! ખૂબ ખુશમાં લાગે છે તું !'

'યસ પપ્પા ! વાતાવરણ જ ખુશનુમા છે. જેમ સાબરમતી અમદાવાદ વચ્ચેથી વહે છે તેમ યારા નદી અહીં મેલબોર્ન વચ્ચેથી વહે છે. ખૂબ સુંદર લાગે છે.' પછી એ થોડું અટકી અને બોલી, 'સફેદ દુપટ્ટા જેવી લહેરાતી...!' પછી ધીરગંભીર અવાજે ઉમેર્યું, 'અને ઉપર આકાશમાં વળખાય છે વાદળો... પપ્પા, આ જોઈ અમારું બાળપણ યાદ આવી ગયું !'

'કેમ બેટા બાળપણ ?'

'હું અને ભાઈ મુનિર નાનાં હતાં ત્યારે, યાદ છે, આપણા ફ્લેટની બાલ્કનીમાંથી તમે અમને આકાશમાંનાં આવાં વાદળોના બદલાતા આકારો બતાવતા...!'

'હા... હા, યાદ છે ને !' હું ભાવવિભોર થઈ બોલી ગયો.

'બસ, એમ જ અત્યારે જોઉં છું... વાદળમાંથી મોટી માછલી થાય છે... પછી હાથી... ને વળી એમાંથી કોઈ વિચિત્ર પક્ષી જેવું... માંડ જોઉં ત્યાં ઊંચો ધોળો પ્હાડ... ને એવું બધું અને... અને -'

હું ક્ષણવાર નાનકડાં મુનિર અને પરાગીની દુનિયામાં ખોવાઈ ગયો.

'પપ્પા... પપ્પા ! હેલો... હેલો પપ્પા ?' રિસીવરમાંથી પરાગીનો તીણો તેજ અવાજ આવતાં હું ઝબક્યો, બોલ્યો, 'હં... હં... દીકરી ! બોલ બોલ. હં ઓસ્ટ્રેલિયા ફાવી ગયું ને ત્રણેક મહિના થઈ ગયા આજે...'

'પપ્પા...' બોલી એ થોડું અટકી ને પછી આગળ ઉમેર્યું, 'હજી થોડો થોડો ખ્યાલ આવતો જાય છે. ગયે રવિવારે અમે હોબ્સનના અખાતે ગયાં હતાં.' પરાગીએ સહજ જણાવ્યું ને ઉમેર્યું, 'એની આગળના રવિવારે સેન્ટ પેટ્રિકના ચર્ચમાં ગયેલાં. એની ભવ્યતા હજી નજરોમાંથી ખસતી નથી.'

'સારું બેટા, ચર્ચમાં સમય-સમયે જતી રહેજે.' હું જાણે બોલવા ખાતર બોલ્યો હોઉં એવું મેં અનુભવ્યું.

'ભાઈ મુનિર તો ઓફિસે ગયો હશે ને ! સલોનીભાભી અને પેલી ટીનકી રિવા શું કરે છે ?' પરાગીએ ઉત્સાહમાં આવી જઈ પ્રશ્ન કર્યો.

‘મુનિર ઓફિસમાં ને સલોની અને રિવા ત્યાં એની મમ્મીના ઘરે. કાલે કે પરમ દિવસે આવશે.’ હું ઢીલા અવાજે બોલી ગયો. પછી મને સમજાયું કે મારે હતાશ ન થવું જોઈએ. પણ પરાગીના મનમાં અંદેશો તો આવી જ ગયેલો. પૂછ્યું, ‘પપ્પા ! કેમ ઢીલું બોલ્યા ? તેઓ તમારી સારસંભાળ લે છે ને બરાબર. હેં ?’

હું બોલવા જતાં થોડું થોથવાયો પણ તરત સ્વસ્થ થઈ બોલ્યો, ‘શું તુંય તે બેટા ! તારો ભાઈ મુનિર કંઈ પાગલ થોડો છે તે મારી સાથે ઝઘડે. વળી ઘરમાં એવી બીજી મગજમારીએ ક્યાં છે ? એ એનામાં મસ્ત. હું મારામાં. કોઈ ફિકર નહીં.’

થોડી ક્ષણો એમ જ પસાર થઈ ગઈ. પરાગી બોલી, ‘પપ્પા, એક વાર અમે અહીં બરાબર સેટ થઈ જઈએ પછી તમને અહીં ફેરવીશું.’

‘હા પપ્પા...’ અનિશે પરાગીના હાથમાંથી ફોન પડાવી લેતાં ઉતાવળે કહ્યું, ‘તમને અહીં બોલાવશું. ખૂબ જામશે.’

અનિશ-પરાગીના આવા લાગણીભર્યા શબ્દો સાંભળી મારી આંખોમાં આંસુના ફૂલની મહેક પ્રસરી રહી.

પરાગી અને મુનિર. બંને મારાં સંતાનો. પરાગી મોટી, મુનિર નાનો. સુરભિના ગુજરી ગયા પછી પરાગીએ જ આખું ઘર સંભાળી લીધું. એ એમ.એ. કરતી. એના અભ્યાસ સાથે તે ઘરમાંય ધ્યાન આપતી. એની મમ્મીના ગયા પછી ઘર જેમ હતું તેમ જ તેણે જાળવી રાખ્યું હતું. પણ બંને બાળકોની મારી જવાબદારી વધી ગયેલી. સુરભિ જીવતી હતી ત્યારે બધો વ્યવહાર એ સંભાળતી. બધા સંબંધો એ સાચવી લેતી. પૂરી સામાજિક હતી. હું તો માત્ર તેની સાથે વંતોળે પાંદડું ફેરે એમ ફર્યા કરતો. શું ખરીદવું ? ક્યાંથી ખરીદવું ? ક્યારે લેવું ? વગેરેમાં એની કોઠાસૂજ ભારે હતી. આજે એ નથી ત્યારે બધું યાદ આવી જાય છે. ને એના ફોટા સામે નજર કરું છું ત્યારે એ મર્માળુ હસતી હોય એમ લાગે છે. પરાગી અને મુનિર – માના જવાથી બંને ઉદાસીન રહેતાં હતાં. એમની માનસિક સ્થિતિનો મને અંદેશો આવી જતો ને હુંય મનોમન વ્યથિત રહેતો. પણ લાચારી સિવાય શું હોય છે આપણી પાસે ?

આમ દિવસો વીતતા હતા. મુનિરે કોલેજ પૂરી કરી. તે બુદ્ધિશાળી હતો. કમ્પ્યુટરમાં મલ્ટિમીડિયાનો કોર્સ તેણે કર્યો. પરાગી એમ.એ. થતાં કોઈ મોટી કોર્પોરેટ કંપનીમાં નોકરીએ જોડાઈ. આમ તો મારા પેન્શન પર અમારા ત્રણનો ખર્ચ નીકળી જતો. સદ્દનસીબે બાળકોની લગભગ બધી જરૂરિયાતો સુરભિએ એમના શાળાજીવન વખતે જ પૂરી કરેલી, એટલે એમનાં મનમાં કશી ઓછાપ ન હતી, ખોટ ન હતી; હતી તો કેવળ માની ખોટ.

સુરભિના મૃત્યુ પછી ગભરુ પરાગી રાત્રે જાગી જતી. બાલ્કનીમાં જઈ તારકલચ્યા આકાશને જોતી. આમાં ક્યાં હશે મારી મમ્મી ? હશે ખરી ? મને જોતી હશે ? પાસે ઊતરી આવી બોલાવે તો કેવું સારું ? આવા આવા વિચારે એનાથી રડી પડાતું. મને ખ્યાલ આવી જતો એટલે હું ઊઠીને તેની પાસે જતો ને રડતી પરાગીને આશ્વાસન આપતો. એ ડૂસકું લેતાં મને વળગી પડતી, બોલતી,

‘પપ્પા, મમ્મી યાદ આવે છે.’

‘બેટા, યાદ તો મનેય કરડે છે પણ શું કરીએ બોલ ? કશું આપણા હાથમાં છે ખરું ?’

‘હું ને ભાઈ શું કરીશું ? આપણું શું –’

હું વચ્ચે જ બોલ્યો, ‘બેટા, હું છું ને. જોયું જશે. સૌ સારાં વાનાં થશે !’ અંદરથી તૂટી ગયેલો હું બનાવટી અવાજે બોલી નાખતો. પરાગી ધીરે ધીરે રડતી શાંત થઈ જતી. જોઈ તો મુનિર... લાડકો મુનિર ઘસઘસાટ ઊંઘતો રહેતો.

આમ દિવસો પસાર થતા જતા હતા.

સુરભિના ગયા પછી બે-એક મિત્રોએ ખાનગીમાં કહેલું, ‘તું બીજાં લગ્ન કરી લે. અમારા ધ્યાનમાં એક પાત્ર છે... બોલ તારી ઈ –’

હું આવેગમાં વચ્ચે જ બોલતો, ‘ના યાર. મારાં બે જ તો બાળકો છે. પરાગી અને મુનિર બેઉ સમજુ છે. સંસ્કારી છે. મુનિર તો સીધોસાદો છે. પરાગી તો પરણી જશે પછી મારી જિંદગી તો મુનિરના કુટુંબ સાથે આમ જશે. દીકરી પરાયું ધન... ઊંડણ ચરકલડી... કાલ ઊડી જશે...’

પછી એકલો પડતાં મારું મન બાળકોના ભાવિ વિશે, લગ્ન વિશે વિચારે ચઢી જતું. સારા ભવિષ્યની આશાએ દિવસો આનંદમાં જતા. નાના મુનિર માટે છોકરીઓ જોતાં. વહુ ઘરમાં આવે તો પરાગી એને ઘરની રીતરસમ બરાબર સમજાવી દે. છેવટે એની આન્ટીની મદદથી મુનિરનું ગોઠવાયું. પરાગીના મનનો ઉમંગ માતો ન હતો. ભાઈના લગ્નની તૈયારી કરવામાં તેણે પાછી પાની કરી નહીં. હું તો આમેય મૂઢ હતો. મને ઝાઝી ગતાગમ ન હતી. એનું એક જ કારણ – સુરભિએ એના જીવતાં મને ઘરનાં કામોમાંથી મુક્ત રાખ્યો હતો. આજે એ વસ્તુ મને નડ્યા કરતી હતી એવું અંદર અંદર થયા કરતું હતું.

મુનિરનાં લગ્ન વાજતે-ગાજતે થયાં. ખાલી પડેલી ક્ષણોમાં સુરભિની સ્મૃતિઓ રહી રહીને દર્શન આપી જતી. મુનિર અને સલોનીની જોડી જોઈ કોઈને પણ ઈર્ષા થાય એવું હતું. સલોનીથી ઘર ભર્યું ભર્યું બની રહ્યું. રંગીન ફુગ્ગાઓથી જેમ આકાશ શોભી ઊઠે તેમ મારું ઘર – સુરભિનું ઘર – પરાગીનું ઘર શોભી રહ્યું. મારી આંખોમાં આનંદની ચમક જોઈ સૌ હરખાતાં. હું સૌને કેવી રીતે સમજાવું કે આ તો મારામાં ઊંડે ઊંડે પડી રહેલી સુરભિ આંખમાં આવી જુએ છે ને હરખાય છે !

મને થતું કે મારા ઘરને કોઈની નજર ન લાગે તો સારું.

કોર્પોરેટ કંપનીમાં નોકરી કરતાં કરતાં પરાગી ત્યાંના જ એક યુવાન સાથે – અનિશ સાથે પરિચયમાં આવી. બંનેનાં હૃદયનું ખેંચાણ અંતે લગ્નમાં પરિણમ્યું. એનાંય લગ્ન ધામધૂમથી થયાં. મને લાગ્યું હાશ... મારા માથા પરથી ભાર હળવો થયો. હવે મુનિરનાં સંતાનો સાથે... વીતી જશે આયખું !

પરાગી સાથેનાં લગ્ન અનિશને ફળ્યાં હોય એવું લાગ્યું. લગ્નના બીજા જ મહિને અનિશને ઓસ્ટ્રેલિયામાં કમ્પ્યુટરની એક કંપનીએ મોટી ઓફરથી બોલાવી લીધો. પરાગી અને અનિશ બીજા મહિને તો ઊડી ગયાં ઓસ્ટ્રેલિયા !

હવે ઘરમાં હું, મુનિર અને સલોની ત્રણ જ રહ્યાં. સલોની પ્રેગ્નન્ટ હતી. મારા ખ્યાલોની દુનિયામાં આનંદ અને આનંદ જ હતો. મન વિચારતું... હવે સુરભિ વિનાના દિન મુનિરના સંતાન સાથે બસ આમ જતા રહેશે ! તેની સાથે રમીશું – તેને રમાડી લઈશું ને વિદાય લઈશું જગતમાંથી ! દીકરાનાં સંતાનોને દાદા-દાદી બની રમાડવાનો આનંદ જ ઓર હોય

છે... સુરભિની યાદે આંખમાં...

પણ એના સંતાનને રમાડવાનું મારા ભાગ્યમાં ન હતું. સલોની મને ડેડી-ડેડુ કહી વહાલ બતાવતી હતી તે બનાવટ નીકળી. સલોની દીકરી રિવાના જન્મ પછી સાવ જ બદલાઈ ગઈ. મને હતું કે વીસ-બાવીસની સલોનીને સમાજમાં એક સામાન્ય સ્ત્રીથી ઊંચે ઊઠીને રહેવાનું હું શીખવી શકીશ. પણ મારી ધારણા ખોટી પડી. મારું ગણિત અવળું પડ્યું. પિયરનું ઘર છોડ્યા પછી સાસરે આવેલી યુવતીએ સાસરિયાના ઘરનાં નીતિનિયમો અપનાવી પોતાના નવા ઘરને સ્વર્ગમાં ફેરવવાનું હોય છે. પિયરને ભૂલી પોતાના વ્યક્તિત્વને નિખારવાનું હોય છે. વળી મારા ઘરમાં તો હવે અમે ત્રણ જ – સુખ અને નસીબની સંતાકૂકડી એટલે માનવજીવન ! સલોનીની માએ પોતાની દીકરીનું સુખ એ સાસરિયામાંથી અલગ થઈને જીવે એમાં જોયું. એટલે તેણે મુનિરને અને સલોનીને સ્વતંત્ર થવાની શીખ આપી ! ન જેવા પ્રશ્નો ઊભા કરી, મારી વાતોને નજરઅંદાજ કરી સલોનીએ ઘરનું વાતાવરણ ડહોળી નાખ્યું... છેવટે તેઓ અલગ રહેવા ગયાં. મહિને પાંચ હજારનું ભાડું પોસાયું... પણ જે પપ્પાએ અને બહેને એને એની ગંભીર માંદગીમાં સાચવ્યો એ ભૂલી ગયો ! મારો જીવ કપાઈ ગયો. મારો મુનિર સાવ જ બદલાઈ ગયો. માત્ર સલોનીની જિંદને કારણે તેને દેવાના ડુંગર તળે દબાતો જોઈ મારું હૈયું કકળતું રહેતું.

આ વાત ઓસ્ટ્રેલિયામાં પરાગીને જણાવી હું તેને દુઃખી કરવા નહોતો માંગતો. એટલે પરાગી ફોન પર મને જ્યારે જ્યારે મુનિર-સલોની વિશે પૂછે ત્યારે હું થોથવાતો એક જ જવાબ આપતો – ‘બંને બહાર ગયાં છે !’

એક વાર પરાગીનો રાત્રે નવ વાગે ફોન આવ્યો.

‘પપ્પા !’ કહી ખડખડાટ હસી બોલી, ‘નવાઈ લાગી ને ? બોલો અહીં કેટલા વાગ્યા હશે ?’

‘હવે ત્યાં... કહું... એક સેકન્ડ...!’

‘અહીં રાતના બે વાગ્યા છે ને તમારે ત્યાં નવ !’ એણે જ જવાબ વાળી દીધો.

‘કેમ બેટા અડધી રાત સુધી જાગે છે ?’ હું ઉચાટભર્યા અવાજે બોલ્યો.

‘અનિશને ઊંઘ નહોતી આવતી તે અમે કમ્પ્યુટર પર થોડું કામ કરતાં હતાં. ને તમને યાદ કર્યા...’ થોડું અટકીને બોલી, ‘મુનિરને આપો તો... અનિશને થોડી વાત કરવી છે...’

‘હા, પણ... પરાગી બેટા, એ તો બહાર ગયાં છે,’ મેં ધડકતા હૃદયે કહ્યું.

‘પપ્પા, મેં એને ઇ-મેઈલ કર્યો તો પણ કંઈ જવાબ નથી એટલે...’

‘કામમાં રહી જતું હશે. ચાલને, હું એને કહીશ.’ મેં અવાજમાં સહજતા લાવતાં કહ્યું.

મારા ખાલીપામાં આમ સમય વીતતો હતો. ટેલિફોનની ઘંટડી કસમયે રણકે તો મને ધ્રાસકો પડતો હતો... ક્યાંક ઓસ્ટ્રેલિયાથી તો...

આમ સમય જતો હતો.

એક દિવસ સવારે એમ. ડી. ભટ્ટસાહેબ દસેક વાગતાં ઘેર પધાર્યા. દરવાજામાં પ્રવેશતાં જ બોલ્યા, ‘કાં દેખાતા નથી ? શું કરો છો યાર આખો દહાડો ઘરમાં પુરાઈને ?’

‘આ તો આ બાજુ સ્ટોરમાં આવેલો... તે થયું લાવો, તમને મળતો જાઉં !’ ભટ્ટજીના અવાજમાં સરળતા હતી. પછી પ્રશ્ન કર્યો, ‘શું કરે છે પરાગી અને જમાઈરાજ ઓસ્ટ્રેલિયામાં ?’

‘બસ, લહેર કરે છે. ક્યારેક ક્યારેક ફોન કરે ત્યારે મને રાહત થાય છે.’

‘મુનિર અને સલોની જુદાં રહે છે એ જણાવ્યું એમને ?’

‘ના યાર, એવું સાંભળી બંને ત્યાં જીવ બાળે ને ! હું તો અહીં મારું ફોડી લઈશ. એમને ત્યાં આનંદ કરવા દો,’ મેં ખૂબ જ હળવાશથી કહ્યું.

ત્યાં ટેલિફોનની ઘંટડી રણકી. મેં રિસીવર કાને માંડતાં કહ્યું, ‘બોલો !’

‘પપ્પા, શું કરો છો ?’

‘પરાગી ! તું... તારો જ વિચાર ચાલતો’તો બેટા ! પેલા ભટ્ટઅંકલ આવ્યા છે તે પૂછતા’તા... તારા વિશે...! લે, એમને ફોન આપું... વાત કર’ કહી મેં ફોન પર હથેળી દાબી ભટ્ટજીને કહ્યું, ‘લો ભટ્ટજી, વાત કરો... પણ મુનિર-સલોની વિશે કોઈ વાત કરશો નહીં... એ પૂછે તો વાત ઉડાવી દેજો...’

ભટ્ટજી ફોન પર પરાગી સાથે વાતે વળ્યા. એમની વાતો ચાલતી હતી ત્યાં ડોરબેલ વાગ્યો. મેં ઉત્સાહમાં બારણું ખોલ્યું. જોઈ છું તો કાન પર મોબાઈલ રાખી વાત કરતી પરાગી અને અનિશ ! હું આશ્ચર્યથી અવાક બની ગયો ! પર્ણ પરથી પાણીનાં બુંદ લસરી પડે એમ મારા હોઠથી શબ્દો સરી પડ્યા... ‘વોટ અ વન્ડર ! બેટા પરાગી-અનિશ ! આમ અચાનક ? મને જાણ તો કરવી હતી ! ક્યારે આમ...?’

‘પપ્પા, અમે કાલે સાંજે આવ્યાં હતાં.’ પરાગીએ ફોડ પાડતાં કહ્યું. બંને સોફા પર બેઠાં.

ભટ્ટજી તરત બોલ્યા, ‘કાલે સાંજના તેઓ મારે ઘરે આવી ગયાં હતાં. પરાગીએ મહિના પહેલા મને ફોન કરેલો ને તમારી બધી વાત મને પૂછેલી... મેં મુનિર-સલોની રિયાને લઈ અલગ રહેવા ગયાં છે તે જણાવેલું. તે સાંભળી તેઓ ખૂબ દુઃખી થયેલાં.’

‘પણ... ભટ્ટજી, મને તમે –’

‘ના પપ્પા.’ અનિશે સ્પષ્ટતા કરતાં કહ્યું, ‘અમે ભટ્ટઅંકલને ચોખ્ખું જણાવેલું કે અમે તમને ફોન કરી વિગતો જાણીએ છીએ એવું કશું કહેશો નહિ. સિક્રેટ રાખજો.’

‘પપ્પા, એમાં ભટ્ટઅંકલનો દોષ જ નથી.’ પરાગીએ વાતને સીલ કરી દીધી.

‘પણ ભટ્ટઅંકલનો ફોન તારી પાસે આવ્યો ક્યાંથી ?’ મેં પૂછ્યું.

‘પપ્પા, મારા મોબાઈલમાં બહુ પહેલાં રાખેલો... તે, ભાઈ-ભાભીની વાતો હું તમને પૂછતી ત્યારે તમે થોથવાતાં. બોલતા હતા. મને શંકા ગયેલી જ કે અહીં કશી નવાજૂની થઈ છે...’ તે થોડું અટકી ને ઉમેર્યું, ‘મોબાઈલમાં નંબરો ચેક કરતાં ભટ્ટઅંકલનો નંબર નીકળ્યો. તેમની પાસેથી મેં તમારી પરિસ્થિતિ જાણી. ને મને તમારી એકલતાનો અહેસાસ થઈ ગયો !’

અનિશ બોલ્યો, ‘એટલે મેં જ પરાગીને કહ્યું ચાલો. આપણે પપ્પાને અહીં લઈ આવીએ ને સાથે રાખીએ.’

‘તમને લઈ જવાની બધી તૈયારી સાથે અમે આવ્યા છીએ.’

‘..પણ બેટા !’ મારી આંખમાં ઝળઝળિયાં આવ્યાં. હું વધુ બોલી શક્યો નહિ.

મારો પાસપોર્ટ તૈયાર હતો. વીઝાની બધી માથાકૂટ અનિશે કરી હતી. પંદર દિવસમાં તો ઈન્ડિયા છોડવાની બધી તૈયારી તેમણે કરી લીધી. જવાના આગલા દિવસે મુનિર-સલોનીને મેં બોલાવ્યાં. તેઓ પરાગી-અનિશને જોઈ ડઘાઈ ગયાં. તેમના ચહેરા પર ફિક્કી ચાંદનીનો ઉજાસ હતો. કોઈ અપરાધભાવ એમની આંખોમાં ડોકિયાં કરી રહ્યો હતો. થોડી વારમાં ભટ્ટઅંકલ પણ આવ્યા.

પરાગી બોલી, 'ભાઈલા... સલોનીભાભી... પપ્પાએ વીલ કર્યું છે. એ વીલ ભટ્ટઅંકલ પાસે છે. તેમાં પપ્પાએ મારે નામેય મિલકત લખી છે, પૈસા લખ્યા છે... મારે એ ન જોઈએ. બધું જ તમે લઈ લેજો. હું રાજી થઈ આ કહું છું. ભટ્ટઅંકલ, આ મારા શબ્દો યાદ રાખજો.' પછી થોડું અટકી ભાવવિભોર થઈ બોલી, 'દરેકે મરવાનું તો છે જ. પપ્પાનું મૃત્યુ ન બગડે તેથી અમે તેમને અમારી સાથે લઈ જઈએ છીએ. મમ્મી-પપ્પાએ આપણને ગરીબીમાં કેવી રીતે ઉછેર્યાં છે તે હું જાણું છું. ત્યાં ગયા પછી મને બધું સમજાયું. એટલે જ એમને અહીં એકલા રહેવા દેવા નથી માગતાં અમે.' ઓરડામાં એક સન્નાટો છવાઈ ગયો.

r

કવિતા

લાગી કટારી પ્રેમની : સુરશ દલાલ, ૨૦૦૭, ઈમેજ પબ્લિકેશન, મુંબઈ-અમદાવાદ, પૃ. ૫૮૮, રૂ. ૫૦૦/- **જીવનનાં ગાણાં :** રાધેકાંત દવે, ૨૦૦૭, બુધસભા, શિશુવિહાર, કૃષ્ણનગર, ભાવનગર, પૃ. ૨૪૮, રૂ. ૧૨૫/- **હાઈકુ રત્નાકર :** પ્રા. મુકુન્દ બ્રહ્મક્ષત્રિય, ૨૦૦૭, પ્રકા. જે. એમ. બ્રહ્મક્ષત્રિય, ગોળશેરી, ગોદડનો પાડો, પાટણ, પૃ. ૧૦૨, રૂ. ૫૦/- **કે લાગ્યો રંગ હરિ :** પીયૂષ પંડ્યા 'જ્યોતિ', ૨૦૦૭, પી. ડી. માલવિયા ટ્રસ્ટ, રાજકોટ, પૃ. ૬૪, રૂ. ૫૧/- **અહેસાસ :** દિલીપ મોદી, ૨૦૦૭, સાહિત્ય સંગમ, સુરત, પૃ. ૧૧૦, રૂ. ૧૦૦/- **શૂન્યતામાં પૂરેલા દરિયાનો તરખાટ :** સંપા. ઉષા ઉપાધ્યાય, ૨૦૦૭, ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર, પૃ. ૪૨૮, રૂ. ૨૫૦/- **ઋતુરાજ વસંત :** ડૉ. હર્ષદેવ માધવ, ૨૦૦૬, ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર, પૃ. ૧૬૦, રૂ. ૬૦/- **મૌન તણો મસ્તાનો :** હારીત દવે, ૨૦૦૬, ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર, પૃ. ૧૬૮, રૂ. ૧૦૦/- **આપણાં વર્ષિકાવ્યો :** ડૉ. હર્ષદેવ માધવ, ૨૦૦૬, ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર, પૃ. ૧૫૨, રૂ. ૭૫/- **વેદનાંનાં શિખરો :** પ્રદીપ ખાંડવાળા, ૨૦૦૭, ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર, પૃ. ૯૬, રૂ. ૮૨/-

લઘુકથા

મારી મમ્મી....

રમેશ ત્રિવેદી

વિમુખાસીની મમતાબહેનનાં મેરેજ પત્યાં. રાતે અગિયાર વાગે અમે હોલમાંથી સીધા ઘેર આવવા નીકળ્યાં. હું અડધી ઊંઘમાં હતી. રિક્ષા ઊભી રહી એટલે મમ્મીએ હાથ ઝાલીને નીચે ઉતારી. પછી બે દાદરા ચઢાવી ફ્લેટનું તાળું ખોલ્યું. હું સોફા પર આડી પડી. મમ્મી મારે માટે દૂધ લઈ આવી. દાદી તરત બોલ્યાં : 'જમણવારમાં તો બાસુદી હતી...' મમ્મી ચૂપચાપ સાંભળી રહી. દૂધ પીધા પછી અમે બેડરૂમમાં આવ્યાં. હું ઊંઘવાનો ઢોંગ કરતી જઈને પલંગમાં પડી. મમ્મી કપડાં બદલવા કબાટ પાસે ગઈ. એનું મોં સાવ પડી ગયું તું, એય શું કરે બિચારી ! જાનને વિદાય થઈ ગ્યા પછી પપ્પાએ કીધેલું 'તમે લોકો ઊપડો, મારે તો હજુ હોલ પરનો બધો વહીવટ પત્યા કેડે...' દાદીએ મમ્મી સામે જોયેલું, ને મમ્મીએ તરત મોં બગાડીને પગ ઉપાડેલા : ઓવ, હેંડો આપણે... આમેય કે દા'ડે એ અડધી રાત પે'લાં ઘરમાં પગ !?' ... આ સાંભળીને પપ્પા ઊકળી ઊઠેલા : 'એય... છાનીમાની જાય છે કે પછી સાંભળવી છે મારા મોંની !?' મમ્મી બબડતી રહેલી : 'એ સિવાય બીજું આવડે છેય શું તમને !?' ઘરમાંય આ રોજની રામાયણ, રસ્તામાં રિક્ષાની રાહ જોતાં ઊભાં'તાં ત્યાંય મમ્મીએ રડમસ સાદે બળાપો કાઢેલો : 'હું તો કોઈને ગમતી નથી ઘરમાં !'

મમ્મીએ હજુય કપડાં બદલ્યાં નો'તાં, સૂનમૂન બનીને એ કબાટના આયના સામે ઊભી'તી. થોડા દા'ડા પર પપ્પાએ છુટ્ટો પાણીનો પ્યાલો ફેંકેલો, મમ્મી ખસી ગયેલી ને આયનામાં લાંબી તૈડ પડી ગયેલી, મમ્મી રુવે છે કે શું ? મમતાબહેનની વિદાયવેળાએ વિમુખાસી તો ઢીલાં પડી ગયેલાં. પણ મમ્મી તો... બાપ રે ! શું રુવે ! હું એની પાસે જ ઊભી'તી. મેં ધીમેથી એનો હાથ પકડ્યો કે તરત મારી સામે જોઈને મને એ વળગી પડેલી... મમ્મી આયના સામે જોતી જોતી આંખો લૂછી રહી'તી, હું પલંગ પરથી તરત ઊભી થવા ગઈ. પણ ત્યાં તો એ પાલવથી આંખો લૂછતી લૂછતી બારી પાસે જઈને ઊભી રહી. મને થયું : મમ્મી હવે રોજની જેમ આકાશ સામે જોતી ઊભી રહેશે, પપ્પાની રાહ જોઈને !

હું ઊભી થઈને ધીમે ધીમે મમ્મી પાસે ગઈ. મમ્મીનું ધ્યાન નહોતું, એ એકીટશે દૂર અંધારા સામે જોઈ રહી'તી. મેં એનો હાથ પકડ્યો : 'મમ્મી !' મમ્મી એકદમ ચમકી ગઈ. એણે મારી સામે જોયું, આંખો લૂછી નાંખી ને એકદમ બેસી પડી. મારે કપાળે પડેલા કોઢના ડાઘ પર, સફેદ થઈ ગયેલી આંખોની ભમરો પર એનો કમ્પતો હાથ ફરી રહ્યો, ને હુંય એનાં કાબરચીતરા થઈ ગયેલાં, હાથ ને મોં સામે જોતી જોતી એને કંઈક કેવા જાઉં એ પે'લાં જ એ મને એકદમ ભેટી પડી - મમતાબહેનને વિદાય વેળાએ ભેટી પડેલી એ રીતે - રડતાં રડતાં !!

r

મારા બાળપણનું બીજું નામ છે 'અમદાવાદ' ! 'શબ્દ' સાથે પણ પહેલી ઓળખાણ તો ત્યાં જ થયેલી !

હાલ મને ત્યાંના આછી ચહલપહલવાળા ચાર રસ્તા પર બરફનો ગોળો (એમાં શરબતનો ઓરેન્જ કલર, અને ઉપર બે વાર નંખાવેલો મસાલો !) ચૂસતો આઠ-નવ વર્ષનો એક બાબલો દેખાય છે. તે હું છું ! નારણપુરા ચાર રસ્તા પર હું ઊભો છું, ત્યાંથી જો તમે હું ઈચ્છું છું એ દિશામાં દસ મિનિટ ચાલો - મારી ગતિએ, તો સંઘવી હાઈસ્કૂલ આવી જાય.

અમારી સોસાયટી સંઘવી હાઈસ્કૂલની સાવ નજીક હતી, પહોંચતાં ખાસ વાર ના લાગે ! જીવનજ્યોત સોસાયટી. એમાં ભાડાની એક રૂમ એટલે મારું - અમારું ઘર. ત્યાંથી થોડે દૂર ખેતરો શરૂ થતાં અને 'અંકુર' તરફ જતો રસ્તો તો સાવ ધૂળિયો ! અમદાવાદનો છેડો આવી જતો, ત્યાં. અંકુર સુધી જતી ૬૧/૧ નંબરની બસ (લાલ બસ કહેવાતી, તે) ત્યાંથી પાછી વળી લાલ દરવાજા જતી. નવી જ શરૂ થયેલી એ બસ કાયમ ધૂળના ગોટામાંથી પ્રગટ થતી. લાલ દરવાજા જવા માટે સાત પૈસાની ટિકિટ.

મારી શાળા એટલે કે 'બાલધર' તો છેક નહેરુબ્રિજ પાસે. ભઈ (એટલે કે મારા પપ્પા) એમાં જ શિક્ષક હતા. નાની બે બહેનો મીતા અને અપર્ણાને આંગળીએ વળગાડી મારે ઘર સામેના બસસ્ટેન્ડ પર પહોંચવાનું અને એ લાલ બસ અમને નહેરુબ્રિજ પાસે ઉતારી દેતી. ભઈએ આ અઘરી જવાબદારી મને કઈ રીતે સોંપેલી, એની ખબર નથી, કારણ કે હું તો ત્યારે ચોથા ધોરણમાં (જેને બાલધરમાં 'જૂઈ' વર્ગ કહેવાતો, તેમાં) ભણતો. બે-ચાર મિનિટ મોડા પડીએ રોજના 'ડ્રાઇવરકાકા' લાલ બસને સ્ટેન્ડ પર ઊભી રાખી બબડતા-બબડતા અમારી રાહ જોતા, એ વાતની આજે તો મનેય નવાઈ લાગે છે ! 'કાલે જો મોડા આવશો તો બસ ઉપાડી મેલીશ, હું કાંઈ તમારો નોકર નથી...' કહી એ ખોટી ધમકી આપતા, અને બરાબર એમની પાછળની સીટમાં આદત મુજબ ઘૂંટણ પર અધડૂકા બેસી, જાળીમાંથી અમે એમને કહેતા : 'કાકા... પેલું ભોંપું વગાડોને !' ને ફરમાઈશ પર એ વાગતુંયે ખરું ! નહેરુબ્રિજ આવતાં પહેલાં એ મને કહેતા : સાયવીને રોડ ક્રોસ કરજે, ને તારી બહેનોને ઝાલી રાખજે, નહીં તો અથડાશો ક્યાંક !' જોકે ત્યારે તો ટ્રાફિક ઓછો રહેતો અને 'આગળ બત્તીવાળી' સાઈકલો વધુ દેખાતી. અંધારે જો સાઈકલની બત્તી ચાલુ ના હોય તો પોલીસ પકડે, એવી પણ અમને ખબર હતી ત્યારે.

બાલધરમાં મારા વર્ગમાં પહોંચું, એટલે અમારાં વર્ગશિક્ષિકા દેખાય. દેખાવે-સ્વભાવે ખૂબ રૂપાળાં. વાળમાં ગુલાબ, એક ચોક્કસ પ્રકારના સેન્ટની સુવાસ અને હસતો ચહેરો એટલે મદુલાબહેન. એ મને ખોળામાં બેસાડી અચૂક વહાલ કરે, ને હું મૂંઝાઈ જાઉં. એક વાર એમણે નરસિંહ મહેતાનું પ્રભાતિયું ગાયું ને એમાં આવતા 'પાછલી ખટવડી' શબ્દો સાંભલી મને કાંઈક જુદું ને નવાઈભર્યું લાગેલું. મેં એમની પાસેથી તરત અર્થ પણ જાણી

લીધેલો. કાવ્યમાં આવેલા કોઈ અજાણ્યા શબ્દમાં રસ પડ્યો હોય, એવું પહેલી વાર બનેલું. થોડા દિવસ પછી કશાક વિશે લખવાનું થયું, ત્યારે મેં એક ખાસ જગા ઊભી કરી. 'પાછલી ખટવડી'નો ઉપયોગ પણ કરેલો. વાંચ્યા પછી મદુલાબહેનને ભારે આશ્ચર્ય થયેલું કે આ ચોથા ધોરણનો છોકરો ! તરત મારા પપ્પાને બોલાવીને એમણે કહ્યું, 'નંદુભાઈ, જુઓ તમારો છોકરો કેવું લખે છે !' ભઈ પણ ખુશ !

બાલધરમાં પરીક્ષા વિનાનું ભણતર હતું, શુદ્ધ ભણતર. કોઈ ધોરણમાં પરીક્ષા લેવાતી નહીં. છતાં, ચાર ધોરણ સુધીની આ શાળા છોડીને ક્યારેક તો બહારની દુનિયાના જલદ અનુભવો લેવાના હતા ! ભઈએ મને બહારની કોઈ પરીક્ષામાં ફક્ત અનુભવ લેવા ખાતર બેસાડેલો. રૈંટિયાવાડીની કોઈ શાળામાં મારે જવું પડેલું. પેપરના એક પ્રશ્નમાં એક સરળ કવિતાની ચાર પંક્તિઓ અપાઈ હતી, એનો અર્થ લખવાનો હતો. કદાચ, કોઈ અજાણી કવિતા વહાલી લાગી હોય, એવો એ પ્રથમ પ્રસંગ હતો. એ ચાર પંક્તિઓ અનાયાસે મારા મનમાં લખાઈ ગયેલી. હાલ તો એમાંની આરંભની અધૂરી પંક્તિ યાદ છે : 'ફૂલ બનું હું સૌરભવતું...' આજે લાગે છે કે કવિતા-સર્જન એ પણ ફૂલ બનવા જેવી જ પ્રક્રિયા છે ! (કવિતા જ મારો પ્રથમ પ્રેમ છે !)...ને પછી તો એવી કવિતા લખવાની મેં મારી રીતે ગડમથલ કરી જોયેલી, પણ એ શક્ય બન્યું નહોતું. નિરાશ પણ થયેલો.

ફરી એક વાર શાળાના કોઈ લખાણમાં મેં એ ચાર પંક્તિઓનો ઉપયોગ કરેલો. મદુલાબહેનને અને ભઈને ભારે નવાઈ લાગેલી !

'બેટા, આ કવિતા તારી છે ? તેં લખી ?'

'હા.' મેં કોણ જાણે જુદું બોલવું પસંદ કરેલું. પછી અભિનંદનરૂપે બરડે ફરતા હાથ અને ગાલે થયેલ ચુંબને ડામની અસર આપેલી. મારી લાયકાત ક્યાં હતી ? કોઈ અતિ સુંદર છોકરી પ્રત્યે થયેલા એકતરફી પ્રેમ પછી 'એ પણ મને ચાહે છે'ની જાહેરાત કરી દેવા જેવું ! જુદું બોલવું તો ઠીક, પણ જ્યાં તીવ્ર ઝંખના હોય છે, ત્યાં સાચો પ્રેમ થવાની શક્યતા પણ હોય છે જ. કશાકની ઝંખના તો મનુષ્યને હોવી જ જોઈએ, તમને શું લાગે છે ? જે હોય તે, પણ શબ્દ સાથે ત્યારે કાંઈક તો બન્યું, ભલે એકતરફી પ્રેમ સહી !

મને પતંગો પ્રત્યે કવિતા જેટલો જ પ્રેમ રહ્યો છે, ભારે ઉમળકાભર્યો પ્રેમ ! દરિયે તરતું વહાણ અને આકાશે તરતો પતંગ, એ દૃશ્યોમાં ખોવાઈ જવાની મારી હંમેશાં તૈયારી હોય છે. મારી એક ગઝલનો મત્લા છે...

આસમાની ઉમંગ જેવી છે,

જિંદગીયે પતંગ જેવી છે !

...બાલધરની જ વાત કરું. ત્યાં બપોરે જમ્યા પછી (હા, જમ્યા પછી...) એક કલાકની રિસેસ પડતી. ત્યારે બાળકો સાઈકલઘર તરફ દોડતાં. બે પૈડાંવાળી નાની સાઈકલો માટે પડાપડી થયી. પછી રહી ગયેલાંઓને હાથે ત્રણ પૈડાંવાળી સાઈકલો આવતી. કેટલાંક બાળકો સાતતાળી-થપ્પો-લંગડી જેવું રમતાં, તો કેટલાંક ત્યાંના નાનકડા પંખીઘરમાં રહેલાં સફેદ કબૂતર અને સસલાંને જોયા કરતાં. ક્યારેક રસોડાના મહારાજ કબૂતરને બહાર કાઢી હવામાં ઊંચે ફંગોળતા ! એ દૃશ્ય બહુ રોમાંચક લાગતું. પાળેલ કબૂતરો આસમાનમાં ખૂબ ઊંચે ઊડી, બે-ચાર વિશાળ ચક્કર મારી પાછાં આવી જતાં ! પાળેલાંઓને આભ માફક ના આવે,

ખેર. ઉત્તરાયણના ગાળામાં મારું ધ્યાન જમીન પર હોય જ નહીં. ક્યારેક તો નજર સ્થિર થઈ જાય બાલધરના ઊંચા ધાબા પર. ત્યાં ચડવાનો કોઈ રસ્તો જ જડતો નહોતો. જો હું એકલો ધાબે પહોંચી જાઉં, તો કેટલા બધા પતંગો મળે ? કપાઈને આવેલા પતંગ ત્યાં પડતા તો મેં ઘણી વાર જોયેલા, પણ આજુબાજુનાં ઊંચાં ઘટાદાર વૃક્ષોને કારણે દોરી હાથ ના લાગે, વૃક્ષો પર જ ઝોલાં ખાતી ને લલચાવતી રહે ! મારે ગમે તે રીતે ધાબે ચડવું હતું.

પણ ઝંખના ક્યારેક રંગ લાવે છે. એક દિવસ રિસેસમાં એક અજાણ્યા દાદરા પર મેં ચડવા માંડ્યું, પણ એ મને એક એવા બંધિયાર ઓરડામાં લઈ ગયો, જેમાં નકામો ભંગાર વિખરાયેલો પડ્યો હતો, તે પણ એક સન્નાટામાં. તૂટેલાં ખુરશી-ટેબલ, બે-ચાર લાકડાનાં નાનાં કબાટો, કાટ ખાધેલી નાની સાઈકલો, પસ્તીના ઢગલા ને એવું બધું. નકામી દેખાતી કોઈ ચીજ કે બાબત નકામી હોતી નથી, મેં તો હંમેશાં એમાંતી થતા જાદુ જોયા છે. મારા દિલની વાત જ ઘાયલસાહેબે એમના શે'રમાં કહી છે...

તને પીતાં નથી આવડતું હે મૂર્ખ મન મારા !

પદાર્થ એવો કયો છે કે જે શરાબ નથી !

...પણ સાચું કહું તો પ્રથમ દષ્ટિએ એ ભંગારમાં મને કશું નહોતું દેખાયું, બલ્કે ભીંત પર બે-ત્રણ ગરોળીઓ દોડવાથી હું ગભરાઈ ગયેલો. સામે તૂટી ગયેલા કાચવાળી બારી સુધી જતાંમાં તો મારા ધબકારા વધી ગયેલા, પણ...

...પણ એ બારી બહાર એક જાદુઈ દશ્ય હતું. સામે, મને બોલાવતું વિશાળ ધાબું, ધાબા પર ઝૂકી આવેલાં વૃક્ષો ને હાથવેંતમાં ગણાય એવા ઝૂલતા પતંગો ! આ દશ્યને કોઈએ તો જોવું જરૂરી હતું. એસ.એસ.સી.માં તો 'લ્યૂસી' નામની એક નાનકડી ઈંગ્લિશ કવિતા દીક્ષિતસાહેબે ભૂલી ન શકાય, એ રીતે ભણાવેલી. કમળ જેવી નાજુક અને રૂપાળી લ્યૂસી જંગલમાં જન્મી, જીવી અને મરી ગઈ ! એને કેમ કોઈએ ના જોઈ, એમ પૂછીને કવિએ કવિતા સિદ્ધ કરેલી !

પેલું જાદુઈ દશ્ય તો મારે કારણે ધન્ય બનેલું, કારણ કે મેં એને જોયેલું ! બારીમાંથી થોડી તકલીફ લઈને ધાબામાં ઊતરી શકાય તેમ હતું. સહેજ લટકીને બારીમાંથી ધાબામાં પડ્યો કે તરત હું વિશ્વનો સૌથી વધુ શ્રીમંત બાળક હતો ! પતંગો પકડવા માટે ઘરથી દૂર દૂર દોડ્યા કરનારો અને અન્ય બાળકો સાથે જરૂર પડ્યે ઝપાઝપીમાં ઊતરનારો હું, અહીં તો એકલો માલિક હતો.

પ્રિયતમા હોય કે પતંગ, એ પ્રેમના જ પ્રકાર છે. એમાં પામ્યા કરતાં પામવાની કલ્પના વધારે રોમાંચક હોય છે. ધાબામાં આવી પડેલા કેટલાક પતંગો તો જાણે મારા જ થઈ ગયેલા, એટલે ચિંતા નહોતી. ધાબાને અડીને ઊભેલાં, હવામાં ઝૂમતાં વૃક્ષો પર જેની દોરી પથરાયેલી પડી હતી. એવો એક મસ્ત પતંગ ઝૂલવાની શૈલીએ હળવું હળવું ઊડતો હતો. એને બે-ચાર ફૂદકે ઝાલું એ પહેલાં તો મારી કલ્પનાઓ ક્યાંય આગળ નીકળી ગઈ હતી. વૃક્ષોની પેલે પાર શું હશે, જ્યાંથી આ પતંગ આવ્યો હતો ? એની દોરી ક્યાં સુધી પથરાયેલી પડી હશે ? પતંગને ઝાલતાંવેંત મેં દોરી ખેંચવા માંડી, ને દોરી બસ આવતી જ ગઈ, આવતી જ ગઈ ! ઢગલો પૈસો હોય, તો એને કેમ ઠેકાણે પાડવો, એ શ્રીમંતોની સમસ્યા હોય છે ! દોરીના તો લચ્છાઓ બનાવી ખિસ્સામાં સંતાડ્યા, પણ પતંગોનું શું ? એ બધાને ઘર ભેગા

કઈ રીતે કરવા ? નીચે એક શાળા છે, જેમાં શિક્ષકો અને કેટકેટલાં બાળકો છે, એ તરત યાદ આવ્યું. બધાં પચાસ પ્રશ્નો પૂછે ! પતંગો ભેગા કરી એક ખૂણે ગોઠવ્યા ને ઉપર નાનો પથરો મેલ્યો. અહીં કોણ આવવાનું ? નિરાંતે કોઈક દિવસ ઘેર લઈ જઈશ એમ વિચાર્યું, ત્યારેય ખબર નહોતી કે બીજા દિવસ પર ટાળવાથી આ સમસ્યા ઊકલે એમ નથી.

જરાક કૂદીને ફરી એ બારીએ લટક્યો. આનંદમાં ધડકતા હૈયે ઓરડામાં ઘૂસી આવ્યો ત્યારે શાંતિનો પ્રકાર બદલાઈ ગયો હતો. ભય ગાયબ થઈ ગયેલો. કદાચ અવનવું જડવાનો દિવસ હતો. બે-ચાર સાઈકલોને લાતો મારી ભંગારમાં ઘૂસવાનો રસ્તો કર્યો, બસ એમ જ ! કાંઈક જડવાની શક્યતા લાગેલી, જોકે દિવસ તો ઊડવાનોયે હતો !

થોડીક રસપ્રદ ગડમથલ પછી એક લાકડાના નાના કબાટનું બારણું ના ખૂલ્યું, એટલે ઝાટકો માર્યો ! કેદ તોડીને બહાર કૂદ્યાં હોય, એમ તરત જૂનાં પુસ્તકોનો નીચે ઢગલો થઈ ગયો. એક પુસ્તકના પૂંજ પરનું ચિત્ર જોઈ હું તો હસુ હસુ થઈ ગયો ! ચહેરો બકરાનો ને શરીર માણસનું ? બકરાજી ચશમાં ચઢાવી છાપું વાંચે, 'પ્રાણી સમાચાર' ! પુસ્તકનું નામ વાંચતાં જ પેટમાં ગલગલિયાં થવા લાગ્યાં. નામ ? બકોર પટેલ : આસમાનમાં !

તૂટેલા ટેબલ-ખુરશીઓ વચ્ચે, એક ઓછી-અસલામત ખુરશીમાં ગોઠવાઈને મે ઊડવાનો આરંભ કર્યો ! ખબર નહીં, કેટલો સમય વહી ગયો. બકોર પટેલ ઊડવાનું યંત્ર શોધે, પછી વાઘજીભાઈ પણ એમની સાથે ઊડે ! આખું શહેર પરેશાન ! એ બે જણા મુંબઈના રાજાભાઈ ટાવરને કાળા રંગે રંગી નાંખે ! છાપામાં સમાચાર છપાય : 'બે ઊડતી રકાબીઓ દેખાઈ !' બહુ રસપ્રદ ધમાચકડી હતી. પ્રકાશ ઝાંખો થતો ગયો, તોયે આંખો ખેંચી મેં વાંચવાનું ચાલુ રાખ્યું. એક ગજબની સૃષ્ટિ ઊઘડી ચૂકી હતી. એટલામાં બાલધરના મહારાજ હાથીશંકરની જેમ પ્રગટ થયા...

'અલ્યા, તું અહીં શું કરે છે ? સ્કૂલ તો ક્યારની છૂટી ગઈ ! તારા બાપા બે કલ્કાથી તને શોધે છે !' એ બરાડ્યા.

હું ભડકીને નીચે દોડ્યો, ત્યારે ભઈ થોડા ગુસ્સામાં હતા અને મારી બે બહેનો 'ભાઈ બોવાઈ ગયો'ની ગભરામણમાં રડી રહી હતી. સાંજ પડી ગઈ હતી.

'ભઈ, બહુ સરસ ચોપડી જડેલી... એટલે હું ઉપર વાંચતો'તો ! એમાં બકોર પટેલ ઊડતા'તા બોલો !' મેં કહેલું, ત્યારે ભઈને થયું હશે કે આને શું કહેવું ? શોધાશોધનું ટેન્શન, ને એમને તો ટ્યૂશનમાં જવાનુંયે મોડું થઈ ગયેલું.

પણ પછી, અમારા ગરીબ ઘરમાંયે બાળસાહિત્યની મહેક પ્રવેશી ગયેલી. લખોટી, ભમરડા, ગિલ્લીદંડા, કબકી અને ક્રિકેટ તો હું ભરપૂર રમતો, એમાં 'વાચન' પણ ઉમેરાયું ! સાતમા ધોરણમાં પહોંચતાં સુધીમાં તો હું બાળ-સાપ્તાહિક 'ઝગમગ'નો બંધાણી થઈ ગયેલો. ત્યારે તો પ્રેસ તરફથી બાળકો માટે 'ઝગમગ મંડળ' પણ ચાલતું. એમાં જોડાવાથી હું રાજભવન(શાહીબાગ)માં ઈન્દિરા ગાંધીને રૂબરૂ મળી ફૂલ આપી શકેલો. યુનિવર્સિટી વિસ્તારના કોઈ ભવનમાં પહેલી વાર ટેલિવિઝન જોવા મળેલું ! એ પછી વર્ષો રાહ જોઈ, ત્યારે મારા ઘરમાં રેડિયો આવી શકેલો. પણ વાત તો 'ઝગમગ'ની કરી રહ્યો છું, સૌરી !

ઝગમગ આવવાનું હોય, એની આગલી રાત્રે મોડે સુધી ઊંઘ નહોતી આવતી ! સવાર પડતાં જ પચ્ચીસ પૈસાનો સિક્કો લઈ, પપ્પાની સાઈકલ પર છાપાંની દુકાને દોડી જતો.

ત્યારે ‘ઝગમગ’માં જીવરામ જોષીનો જમાનો હતો. ‘જીવરામ જોષીનું ઝગમગ’, એમ કહેવાતું. કદાચ એમાં બાળ-સાહિત્યકારોની શ્રેષ્ઠ ટીમ હતી. એમાં યશવન્ત મહેતા અને હરીશ નાયક પણ હોય જ. જોકે ભઈ ક્યાંકથી જૂલે વર્નનું પુસ્તક ‘સાહસિકોની સૃષ્ટિ’ લઈ આવ્યા, પછી તો મને રાજા-રાણી અને પરીઓમાંથી રસ ઊડી ગયેલો. છતાં હાસ્ય, અવળચંડાઈ અને ધમાચકડીમાં તો મારો રસ વધ્યે જ જતો હતો. જીવરામ જોષીની વાર્તા કરતાંયે વધુ રસ મને એમના ‘મિયાં ફૂસકી’નાં દેખાવ અને સ્વભાવમાં પડતો. એ ‘અમે તો સિપાઈબચ્યા !’ કહે ત્યારે, ક્યારેક મને દલપતરામના ‘જીવરામ ભટ્ટ’ પણ યાદ આવી જતા. એ ઉંમરે હું અભ્યાસી તો ન હોઈ શકું, પણ શાળાના હોલમાં પ્રાણસુખ નાયકે જે રીતે ‘જીવરામ ભટ્ટ’ને જીવંત કરેલા, એ કદી ભુલાય એમ નથી ! મિયાં ફૂસકી અને જીવરામ ભટ્ટ, બંને પોતાને માટે ‘અમે’ વાપરે ! મિયાં ફૂસકીનો દેખાવ કાર્ટૂન જેવો, એટલે વધારે ગમે. એવાં વાંકાંચૂકાં મોઢાં દોરવામાં મારી પેન્સિલ વપરાવા લાગેલી. જાડી – બેડોળ સ્ત્રી દોરીને હું કાગળ મારી નાની બહેનના હાથમાં આપતો અને કહેતો : ‘હસીશ નહીં બુદ્ધ, આ તું જ છે !’ એનાં પ્રમાણભાન વિનાનાં કઢંગાં ચિત્રો પણ મારા રસનો વિષય બનતાં. ‘ગાય દોરી આપને !’ કહી હું એને કાગળ-પેન્સિલ આપતો. ગંભીર ભાવે દોરાયેલ ચિત્રમાંથીયે ભરપૂર હાસ્ય મળી જતું. ‘મને ખબર હતી કે તું શિંગડાવાળો ઘોડો જ દોરીશ !’ કહી મારાં અટ્ટહાસ્યો શરૂ થઈ જતાં...

સૌરી, વાત તો ‘ઝગમગ’ની હતી. હરીશ નાયકના નારદજી તંબૂરો લઈ, ભારતની કોઈ લાઈનમાં ઊભા રહી ધક્કા ખાય, એ વિશેષ ગમતું. હરીશ નાયકના અણુરાક્ષસ અને યંત્રમાનવની મારામારીને યોગ્ય ન્યાય આપવા હું છેક એમ. જે. લાઈબ્રેરીના બાળવિભાગ સુધી પહોંચી જતો. (ભઈએ એ જગ્યા દેખાડી, સભ્યપદ પણ અપાવેલું !) યશવન્ત મહેતા ‘ઝગમગ’માં બાળ-રહસ્યકથાઓ લખતા, એની મજા કાંઈ ઓર જ હતી. એલિસબ્રિજ પોલીસ-સ્ટેશનમાં કામ કરતાં એમનાં બે પાત્રો ઈન્સ્પેક્ટર કુર અને હુસેનખાં. ભલભલાં રહસ્યોને એ ઉકેલે ! (એમ. જે. લાઈબ્રેરીના આંગણેથી... મારી સાઈકલ ખરેખર ચોરાઈ ગઈ, ત્યારે મારે એ જ પોલીસ સ્ટેશને જવું પડેલું. ભેદ ઉકેલવાને બદલે ત્યાંથી મને જવાબ મળેલો કે... ડફ્ટોળ, સાઈકલ પર બે તાળાં મારવાં પડે, હવેથી ચેઈનવાળું પણ મારજે, ચલ ઘેર જા !)

ઘરમાં મારી આગવી ગડમથલો ચાલુ જ રહેતી. કોઈની મદદ વિના મેં પ્રેસમાં કાગળો લખવા શરૂ કરેલા. ‘ઝગમગ’ના એક વિભાગમાં બાળકોના પ્રશ્નોના જવાબ અપાતા. ‘ઝેરી ખોરાક ખાવાથી માણસ મરી જાય છે, પણ એ જ ખોરાક ખાવાથી પશુ-પંખી કેમ નથી મરતાં ?’ મારો એ સવાલ પહેલી વાર છપાયો, ત્યારે મેં એને ન જાણે કેટકેટલી વાર વાંચેલો. જવાબ તો યાદ નથી, કારણ કે એનું મહત્ત્વ નહોતું ! અર્જુનને પહેલાં પંખી દેખાવેલું, પછી ફક્ત આંખ ! પછી મનેય છપાયેલ સવાલને બદલે એની નીચે છપાયેલ ‘નિર્મિશ ઠાકર’ જ દેખાયા કરતું ! (મારા પ્રથમ પુસ્તકનું નામ ‘ટંકાર’ છે.) ‘તંત્રી-સંપાદક’ની ગમ પડે નહીં, એટલે પ્રેસને સરનામે ગમે તે લેખક પર કાગળો મોકલ્યે જતો. ‘તમે લેખક કઈ રીતે થયા ?’ મારો એ પ્રશ્ન બોક્સમાં છાપી જીવરામ જોષીએ એક અલગ લેખ પણ લખેલો. તરંગ-તુક્કા જેવાં ટૂંકાં રમૂજી લખાણો પણ હું ગમે તે લેખક પર મોકલીને લખતો : ‘આને છાપશો ?’

ક્યારેક કાંઈક છપાઈ જાય તો ઘરનાંઓને પણ આશ્ચર્ય અને આનંદ થતાં. ભઈ નોકરીઓ બદલ્યે જતા એટલે ભાડાનાં ઘર પણ બદલાયે જતાં. ત્યારનાં મારાં લખાણોમાંથી હાલ કશું મારી પાસે નથી, બધું પસ્તી બની ગયેલું. પણ ત્યારની ઝલક આપતો, આજથી લગભગ ૩૩ વર્ષ જૂનો એક માત્ર પત્ર હાલ મારી સામે પડ્યો છે ! એ સચવાઈ શક્યો, એ જ કહેવાય જાદુ ! લેખકનો પત્ર, ચૌદેક વર્ષના બાળમિત્ર પર. એ લેખક તે શ્રી યશવન્ત મહેતા ને તારીખ ૧૫મી ફેબ્રુઆરી, ૧૯૭૪.

S

શબ્દ મારાં લખાણમાં જોર કરવા લાગ્યો ને જીભ પણ જબરી ચાલવા લાગી. વાતવાતમાં ઉગ્ર ચર્ચા ને બસ મારો જ કક્કી ખરો ! શાળામાં શિક્ષકો મારાથી પરેશાન કે આની સાથે વર્તવું કઈ રીતે ? મારામારી અને તોફાનોમાં પહેલું નામ મારું જ હોય, છતાં પરીક્ષામાં કાયમ પહેલો નંબર આવે !

એક વાર ભઈ સાથેય ઉગ્ર ચર્ચામાં ઊતરી પડેલો. ‘મૂર્ખ જેવી વાત ના કર, ચૂપ થઈ જા !’ કહી એમણે વીટો પાવર વાપરી દીધેલો. હું રીતસર સમસમી ગયેલો. એમને મન હું ‘આઠમા ધોરણમાં ભણતું છોકરું’ હોઈશ ! પછી મેં એમની સાથે બોલવાનું બંધ કરી દીધેલું. કાંઈ પૂછે તો જ જવાબ આપતો.

બીજે દિવસે સવારે કેમ્પના હનુમાન તરફ જતા રોડ પર મારો મિત્ર સ્નેહલ મારી રાહ જોતો ઊભેલો. શિયાળામાં અમે દોડવા જતા. ‘આજે દોડવાનો મૂડ નથી...’ કહી એને મેં એના ઘેર ધકેલ્યો. રોડ પર ખાસું ચાલ્યા પછી બાજુમાં ઊતરી જઈએ તો ઘાસભર્યાં મેદાનો આવતાં. વૃક્ષો પણ અનેક. બીજી સોસાયટીઓ સાથે ક્રિકેટમેચ ઠરાવ્યા પછી, આ મેદાનોમાં રમાતી. મોટે ભાગે હાર-જીતના ફેસલા મારામારીથી જ થતા ! પણ આજે મેદાનમાં ટહેલતાં અકળામણ કાંઈક જુદી જ હતી. અચાનક, રહસ્યકથા માટે જેને ‘પ્લોટ’ કહીએ છીએ, એવું કાંઈક મગજમાં ઝળક્યું. આરંભથી અંત સુધી બધું સ્પષ્ટ લાગ્યું, એટલે તરત ઘેર પાછો ફર્યો. વાર્તા લખાઈ પણ ગઈ. વાર્તા મારી ને પાત્રો પરાયાં. મારી કથામાં ઈન્સ્પેક્ટર કુમાર અને હુસેનખાં ભેદ ઉકેલતા હતા ! કવર મોકલી દીધું ‘ઝગમગ’ને સરનામે, યશવન્ત મહેતા પર !

લગભગ મહિના પછી એ વાર્તા ‘ઝગમગ’માં જોઈ, ત્યારે ખુદ મને વિશ્વાસ ના બેઠો ! શીર્ષક હતું ‘આપઘાત કે ખૂન ?’ મારે માટે તો નવો અવતાર હતો. મારાં ઢગલો વખાણ સાથે એ વાર્તા છપાયેલી ને સાથે ટકોર હતી કે આ બાળમિત્રે હવે પોતાનાં પાત્રો પણ બનાવવાં જોઈએ !

ભઈ પર ચઢેલો ગુસ્સો હજી ક્યાં શમેલો ? મેં ઘરમાં કોઈને વાત ના કરી અને ઝગમગ સંતાડી દીધું. શાળામાં કોઈએ ભઈને મારી વાર્તા અંગે વાત કરી હશે.

‘બેટા, તારી વાર્તા ‘ઝગમગ’માં છે ? મને બતાવ તો !’ એમણે ઘેર આવતાંવેંત જ કહ્યું. મેં એ આપ્યું. ‘હું મૂર્ખ નથી’ એટલું મેં જીભાજોડી કર્યા વિના સિદ્ધ કર્યું હતું.

‘ઝગમગ’ વાળીને બાજુ પર મૂક્યા પછી, ભઈની આંખો ભીની હતી. ‘શબ્દ’ના માનમાં અમે બંને મૌન હતા. આંસુમાં હાર-જીત હોતી નથી.

r

પંખી

ફૂલડું બાંધ્યું ત્યારે
 એ પંખીને હું ઓળખતો નહોતો.
 દાણા નાખી
 એની એક પગે રમવાની
 ને પાંખ ભૂલી ચણવાની રીત જોતો.
 કહેતો સહુને :
 રોજ એક નવું ફૂલ ખીલે છે.
 પાછું વળતાં પંખી રોજ
 વધુ ને વધુ ઊંચે ચડે છે
 અપરિચયનું કપૂર અમારી આંખોમાંથી ઊડે છે.
 શક્ય છે હવે સંબોધન; સમજીને
 કહ્યો મેં તો પહેલો અક્ષર
 ને બીજે દિવસથી પંખીનો બધો ઉમંગ
 ઓસરી ગયો.
 પછી તો હું ને પેલું ખાલી પાત્ર.
 બહુ દૂર તો નથી ગયું પંખી
 પણ એને જોતાં જ થાય છે કે
 જારું હતું એ બધું પાંખમાં રાખીને
 મોભારે ચઢી
 મારી પાસે જે નથી એની બારાખડી ગોખવા બેઠું છે.

[‘વહેતાં વૃક્ષ પવનમાં’, પૃ.૪૦]

રઘુવીર ચૌધરી

‘પંખી’ શીર્ષકથી આરંભી છેક છેલ્લી પંક્તિ સુધી કાવ્યનાયકનો એક અજાણ્યા પંખી સાથેનો વિશિષ્ટ ભાવાત્મક સંબંધ અછાંદસ લયમાં પ્રવર્ત્યો છે.

નાયક ફૂલડું બાંધે છે ને કોઈ પંખી આવે છે ત્યારે તો ઉભય વચ્ચે પરિચયનો સેતુ નહોતો પણ દાણા નાખવાની ક્રિયામાં ઓળખ સ્થાપવાની ખેવના હતી. દરમિયાન નાયકનું દર્શન રસપ્રદ છે : ‘એની એક પગે રમવાની ને પાંખ ભૂલી ચણવાની રીત જોતો.’

પ્રસ્તુત નિરીક્ષણ ઝીણું છે. અજ્ઞાત પંખી નાયકે નાખેલા દાણા ચણવા તો માંડે છે પણ એ પૂર્વે એક પગે રમે છે અને ખાસ તો ઉકયનના અંગસાધન એવી પાંખને ભૂલી

જઈ ચણે છે ! આહારની સ્થિતિના સ્તરે નિકટતમ પાંખને વીસારે પાડવાની પંખીની રીત પણ નિરીક્ષણમાં નોંધાઈ ગઈ.

અહીં એક વિશિષ્ટ વળાંક છે રચનાનો : ‘કહેતો સહુને રોજ એક નવું ફૂલ ખીલે છે.’ ફૂલડું-દાણા-પંખીની ચણવાની રીતના વર્ણન બાદ એકાએક નાયક ‘રોજ એક નવું ફૂલ ખીલે છે’ કહે એનું તાત્પર્ય શું ? એમ માની શકાય કે પંખી સાથેની આઈડેન્ટિટી ધીમે ધીમે જામતાં પ્રતિ દિન એક અવનવું પરિચયપુષ્પ ખીલી રહ્યું છે ? નાયકની અવચેતનામાં, એની પોતાની જાણ બહાર જે પ્રક્રિયા અધૂરીમધુરી પનાખી રહી છે એનું ‘નવું ફૂલ’ એક સંકુલ પ્રતીક હોઈ શકે. સહુને કહેતા ફરવાની ચેષ્ટા મધુર સંબંધની પ્રસ્તાવના છે.

અજાણ્યું પંખી રોજ પાછું તો વળે છે પણ પાછું વધુ ને વધુ ઊંચે ચડે છે. ત્યારે એક સુગન્ધિત ઘટના ઘટે છે :

‘અપરિચયનું કપૂર અમારી આંખોમાંથી ઊડે છે.’

પંક્તિ માર્મિક રચાઈ. કેવળ નાયકની નહીં, પંખીની આંખમાંથી પણ અપરિચયનું કપૂર ઊડે છે. ‘અપરિચય’ શબ્દ સાથે ષષ્ટી વિભક્તિ ‘નું’ જોડી કપૂર જેવી સુવાસિત વસને સાંકળી અ-પરિચિતતાનેય કર્પૂર શી શુભ્રતા અને સુગંધ અર્પી છે.

કપૂરનું અવલંબન લઈ નાયક સંબંધનો સેતુ આગળ લંબાવવા માને છે – ‘શક્ય છે હવે સંબોધન; સમજીને કહ્યો મેં તો પહેલો અક્ષર’ પણ પહેલો અક્ષર ઉદ્ગારતાં બીજા દિવસે પંખીનો બધો ઉમંગ ઓસરી ગયો ને અંતે રહ્યું શું ? ‘હું ને પેલું ખાલી પાત્ર.’ નાયક પણ જાણે અહીં રિક્ત પાત્ર બની રહ્યો !

અને પંખીય તે બહુ દૂર નથી ગયું કેમકે એને પણ અપરિચિતતાનું કપૂર નાયક જેટલું જ સ્પર્શ્યું છે. નાયક એને થોડેક આઘેથી જોઈ અનુભવે છે, મારું હતું એ બધું પાંખમાં રાખીને મોભારે ચઢી –

‘મારી પાસે જે નથી એની બારાખડી ગોખવા બેઠું છે.’

નાયકની પાસે જે કંઈ હતું એ બધું પાંખમાં ગોપવી રાખીને પંખી મોભારે ચઢી બેઠું અને નાયકની પાસે જે નથી એની કક્કો-બારાખડી ગોખવા માંડ્યું છે. અપરિચિતતાના કપૂરનો આ ચમત્કાર (!) નહીં તો શું ? નાયકનું નિજી સત્ત્વ જ જાણે લૂંટી લીધું પંખીએ અને નાયકની પાસે જે નહોતું અને નથી – એની એબીસીડી ભણવા લાગ્યું. આમ ભાવ અને અભાવને પરહરી, નાયક સાથે પંખી પણ તીવ્ર તાદાત્મ્ય (intense identification) અનુભવવા મથી રહ્યું. અપરિચયની વિલક્ષણ સ્થિતિ અહીં પરિચયના આગમન-અણસારનો પર્યાય બની જાય છે.

મનુષ્ય અને પક્ષીના સંકુલ સંબંધનું આ અછાંદસ કૃતિમાં આલેખન કવિ રઘુવીર ચૌધરીનું વિરલ પ્રદાન છે.

અભ્યાસી કવિતારસિકોને અહીં ટાગોરની ‘દુઈ પાખિ’ કૃતિ સાંભરે. ઉમાશંકરે ‘બે પંખી’ શીર્ષકથી અનુવાદ કરેલો. ત્યાં વનપંખી પિંજરપંખીને કહે છે : ‘આપણે બંને મળીને વનમાં જઈએ.’ પિંજરપંખી ત્યારે વનના પંખીને કહે છે : ‘આવ પાંજરામાં ‘એકાન્તમાં રહીએ.’ વનપંખી કહે છે : ‘ના, હું સાંકળમાં નહિ પકડાઉં.’ પિંજરપંખી બોલે છે : ‘હાય, કેમ કરી હું વનમાં બહાર પડું ?’ અને અંતમાં કહે છે : ‘હાય, ઊડવાની મારામાં શક્તિ

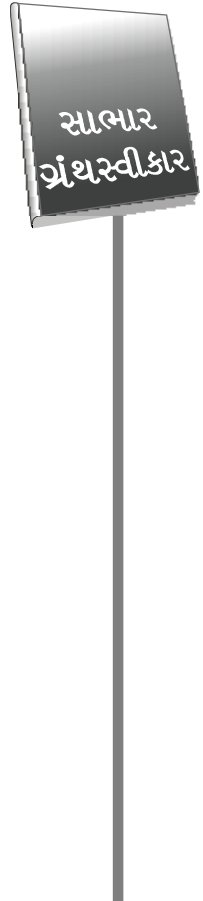
નથી' ! રવીન્દ્રનાથમાં, પંખીની ઊડવાની શક્તિ ખતમ થઈ ગઈ છે, જ્યારે રઘુવીરની રચનામાં પંખી અપરિચયનું કપૂર પાંખોમાં રાખી મોભારે ચઢી અભાવની બારાખડી ગોખે છે, ને ઊડે પણ ખરું...

એક જર્મન કમ્પોઝરનો પંખી અંગેનો સ્વપ્ન-અનુભવ પણ માણીએ :

Now I know from my experiences in dreams that at some time in my past life I have been a bird of that particular kind, because I know exactly the feeling of flying and living in the body of that bird.

- KARL - HEINZ STOCKHAUSEN

r

પ્રકીર્ણ

આગિયાનો ઉજાસ : નગીનદાસ સંઘવી, ૨૦૦૭, સાહિત્યસંગમ, સુરત, પૃ. ૧૦૪, રૂ. ૬૫/-.

અતરના દીવા : નગીનદાસ સંઘવી, ૨૦૦૭, સાહિત્યસંગમ, સુરત, પૃ. ૧૦૪, રૂ. ૬૫/-.

સુખની સુવાસ : પ્રદીપ ત્રિવેદી 'પારસ' ૨૦૦૭, સાહિત્યસંગમ, સુરત, પૃ. ૮૫, રૂ. ૫૦/-.

સુખનો પારસમણિ : પ્રદીપ ત્રિવેદી, 'પારસ', ૨૦૦૭, સાહિત્ય સંગમ, સુરત, પૃ. ૮૬, રૂ. ૫૦/-.

કથા અને વ્યથા : અવંતિક ગુણવંત, ૨૦૦૭, સાહિત્ય સંગમ, સુરત, પૃ. ૨૦૮, રૂ. ૧૩૦/-.

અનેક વચન : ચંદ્રકાન્ત બક્ષી, ૨૦૦૭, સાહિત્યસંગમ, સુરત, પૃ. ૧૬૭, રૂ. ૧૨૫/-.

દ્વિવચન : ચંદ્રકાન્ત બક્ષી, ૨૦૦૭, સાહિત્યસંગમ, સુરત, પૃ. ૧૭૬, રૂ. ૧૨૫/-.

ગુજરાતના ઘડવૈયા : ડૉ. મકરન્દ મહેતા, ૨૦૦૭, અરુણોદય પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૧૫૬, રૂ. ૨૧૦/-.

અમારું ધ્રાંગધ્રા : સૂર્યકાન્ત સી. દવે, ૨૦૦૭, દવે ઘર, ધ્રાંગધ્રા, પૃ. ૨૭૮, રૂ. ૧૫૦/-.

તણખલાં : જયંત મેઘાણી, ૨૦૦૭, પ્રસાર, ભાવનગર, પૃ. ૧૩૨, રૂ. ૪૦/-.

ઘૂમલી સંદર્ભ : નરોત્તમ પલાણ, ૨૦૦૭, દર્શન પ્રકાશન, પોરબંદર, પૃ. ૧૦૪, રૂ. ૬૦/-.

અંધત્વનું અજવાળું : રમણલાલ સોની, ૨૦૦૭, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન, અમદાવાદ, પૃ. ૧૬૪, રૂ. ૫૦/-.

શ્રીરામકથાસુધા : રમણલાલ સોની, ૨૦૦૭, ડૉ. રેણુકા સોની, સુતરિયા હાઉસ, એલિસબ્રિજ, અમદાવાદ, પૃ. ૧૩૮, રૂ. ૪૦/-.

મેરુ સુંદરગણિરચિત પડાવશ્યક બાલાવબોધ : ડૉ. નિરંજના વોરા, ૨૦૦૬, લેખક પોતે, ૬૮/બી, સ્વસ્તિક સોસાયટી, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૯.

ભારતીય સાહિત્ય

મનમાં વસી ગયેલી રવીન્દ્રનાથની વાર્તા : પોસ્ટમાસ્તર | લાભશંકર ઠાકર

ટૂંકી વાર્તાનું કલાસ્વરૂપ મને આકર્ષતું રહ્યું છે. વાર્તા અને 'ટૂંકી' વાર્તા એવી એક સામાન્ય શરત, વાર્તાસર્જક પાસે વિશેષ કલાકીય શરતની અપેક્ષા રાખે છે. આ શરત સીધી સભાનતા સાથે અથવા સપાટી પરની સ્વલ્પ સભાનતા અને સર્જકના અંતઃકરણની ઊંડી અને અનાયાસ અલ્પભાનતા સાથે કોઈ અજબ રસાયનથી રસાઈને કારયિત્રી પ્રતિભા થકી પળાઈ જતી હોય. શરત કેવી ભાવના સાથે પળાય છે તેનું મહત્ત્વ નથી. તે પળાય તો જ કળાનો, ટૂંકી વાર્તાની કળાનો મહિમા ઉદાહરણ તરીકે લીધેલી વાર્તાનો, ભાવક ગાય. વાર્તાકાર રવીન્દ્રનાથ વિશે સાહિત્યકલાના અભ્યાસીઓએ અભ્યાસો કર્યા હશે. રવીન્દ્રનાથે શતાધિક વાર્તાઓ તો લખી જ હશે. ગુજરાતીમાં રમણલાલ સોનીના રવીન્દ્રનાથની વાર્તાઓના ત્રણ સંગ્રહો પ્રકાશિત થયા છે. તે ત્રણ ગ્રંથોમાં કુલ ૮૬ વાર્તાઓના અનુવાદો છે.

આશરે ત્રણેક વર્ષ પહેલાં રવીન્દ્રભવનના ઉપક્રમે એક સાંજે ગુ.સા. પરિષદમાં ત્રણેક વાર્તાઓના આધારે મેં પ્રતિભાવાત્મક, આસ્વાદલક્ષી વક્તવ્ય આપ્યું હતું. આજે એવા ઉત્સાહથી પેન પકડીને બેઠો છું કે તેમાંની એક વાર્તા વિશે તો મારા પ્રતિભાવન-ને કાગળ પર ઊતરતું અનુભવું. બીજી વાર્તાઓ વિશેય ભવિષ્યમાં યથા ભાવ, ઉત્સાહ, સંભવ છે અંતઃકરણ કલમ પકડવા પ્રેરે.

રમણલાલ સોનીના અનુવાદગ્રંથ 'કાબુલીવાલા'માં ક્રમમાં ચોથી વાર્તા છે, 'પોસ્ટમાસ્તર'.

કલકત્તાના યુવાનની ઉલાપુર નામના બહુ નાના ગામમાં પોસ્ટમાસ્તર તરીકેની નોકરીનો આરંભ થાય છે. વાર્તાકાર કવિ છે. આરંભમાં જ કથક, કવિ વાર્તાકાર કહે છે : 'પાણીની માછલીને જમીન ઉપર કાઢતા તેની જેવી દશા થાય તેવી આ ગામડાગામમાં પોસ્ટમાસ્તરની થઈ હતી.' થોડે છેટે એક લીલવાળું પુકુર (તળાવ). આસપાસમાં કોઈ યોગ્ય કંપની નહિ. ઓફિસમાં ખાસ કામ નહિ. કોઈ વખત યુવાન પોસ્ટ માસ્તર કવિતા લખવાની કોશિશ કરે. રવીન્દ્રનાથ, કહો કે વાર્તાકથક હસતાં હસતાં લખે છે : 'કવિતામાં એ ભાવ વ્યક્ત કરતો કે આખો દિવસ તરુપલ્લવોનું કંપન અને આકાશનાં વાદળાં જોવામાં જીવન ભારે સુખમાં પસાર થઈ જાય છે.'

યુવાનની કાગળ પરની કવિતામાં જે ભાવ પ્રગટ થાય છે તે સાચો છે ? કથક એ ભાવને વ્યક્ત કરીને તરત લખે છે : '- પણ અંતર્યામી જાણે છે કે જો અરેબિયન નાઇટ્સનો કોઈ દૈત્ય આવીને એક રાતમાં ડાળપાંદડાં સમેત આ બધાંયે ઝાડોને કાપી નાખીને પાકી રસ્તો બનાવી દે, અને ગગનચુંબી ઇમારતો આકાશનાં વાદળાંને દેખાતાં બંધ કરી દે તો આ અધમૂઆ ભદ્રધરના જુવાનડામાં ફરી નવો જીવ આવવા પામે !'

સર્જકને યુવાનની પૂર્ણ મનોદશાને પ્રગટ, પ્રત્યક્ષ કરવી છે. કાવ્યોમાં તે જે વ્યક્ત

કરે છે તેમાં સત્ય તો છે જ. તે સત્ય 'પલાયન'નું છે. સર્જક વાર્તાકાર યુવાનના કાગળ પર ઊતરતા સત્યને તિર્યક છતાં ઉઘાડી શૈલીના પ્રથમ વ્યક્તિ એકવચનમાં હસીને અને અલબત્ત સમભાવથી ભૂંસી નાખે છે. જે પૂર્ણ સત્ય છે નાચકનું તેના ગ્રાહક કોણ છે ? આપણે, રસિક ભાવક વાચકો.

ઓછો પગાર. હાથે રાંધી ખાવું પડે. એક અનાથ છોકરી ઘરનું કામકાજ કરતી અને કોળિયો ધાન પામતી. તે વાર્તાની નાવિકા, બારતેર વર્ષની રતન.

રવીન્દ્રનાથનાં હાસ્ય વિશે કોઈ અભ્યાસીએ મહાનિબંધનાં અવતરણના આશયથી મન પરોવવું જોઈએ. હા, રવીન્દ્રનાથની હાસ્યશક્તિનું ઉદાહરણ ઉતારવાનો લોભ જતો નહિ કરી શકું. આપણા કવિહૃદય, યુવાન નગરવાસી પોસ્ટમાસ્તરની સાંજના સમયે કેવી તનોદશા – મનોદશા હોય છે ?

'સાંજે જે સમે ગોવાળોનાં ઘરોમાંથી ધુમાડો નીકળવા માંડતો અને ઝાડવાંમાંથી કંસારા-તમરાંના અવાજો આવતા, દૂર ગામની નશાબાજ બાઉલમંડળી હાથમાં ખોલ કરતાલ બજાવી મોટેથી ગાવાનું શરૂ કરતી – જ્યારે અંધારા ઊમરામાં એકલા બેસીને વૃક્ષોનો કંપ જોતાં કવિહૃદયમાં પણ જરી કંપ પેદા થતો ત્યારે ઘરના ખૂણામાં ઝાંખો દીવો પેટાવીને પોસ્ટમાસ્તર બૂમ પાડતો : 'રતન !'

રતન બારણામાં બેઠી બેઠી આ બૂમની રાહ જોવા કરતી, પણ એક હાંકે ઊઠીને તે ઘરમાં આવતી નહીં. તે કહેતી : 'શું છે, બાબુ ? કેમ બોલાવો છો ?'

'તું શું કરે છે ?'

'હમણા જ ચૂલો ચેતાવવા ઊઠું છું. રસોડાનું –'

'રસોડાનું કામ તારું પછી થશે, હમણાં હુકો ભરી લાવ !'

વાર્તાસર્જકની ભાવદૃષ્ટિમાં યુવાન પોસ્ટમાસ્તરની મનોદશા અભિવ્યક્તિના આકલનમાં 'રસાઈ' રહી છે. ભયનો અનુભવ, દીવો પેટાવવો, રતનને બૂમ પાડવી આ અને એને હુકો ભરીને લઈ આવવાનું કહેવું તે વાર્તાવરણમાં મનોમયાત્મક પાત્રાવરણ છે. ફૂંક મારતી રતન પ્રવેશે છે, એના હાથમાંથી હુકો લઈ પોસ્ટમાસ્તર 'ધડ' દઈને પૂછે છે. ધડ દઈને પુછાય છે પણ મનમાં તો છે જ. પૂછે છે : 'હૈં રતન, તારી મા તને યાદ છે ?'

રતનનો જવાબ સાંભળવામાં રાત વીતી જતી. રાંધવાનું માંડી વાળી સવારના શાક સાથે, રતન ઝટઝટ ચૂલો ચેતાવી બેચાર રોટલી શેકી લાવતી તેટલાથી બંનેનું વાળુ પતી જતું.

કોઈ સાંજે પોસ્ટમાસ્તર પોતાના ઘરની વાત કાઢતો. નાનો ભાઈ, મા, અને બહેનની વાત. હા, જેમને 'મળવા હૃદય તરફડતું તેમની વાત !' આ અશિક્ષિત નાનકડી બાલિકા રતનનેય પોસ્ટમાસ્તરનાં મા, બહેન, ભાઈ આવી વાતોને કારણે ચિરપરિચિત બની ગયાં છે. સર્જક કહે છે : 'પોતાના ક્ષુદ્ર હૃદયમાં એ છોકરીએ તેમની કાલ્પનિક મૂર્તિ સુધ્ધાં આંકી લીધી હતી.'

ચોમાસાની એક બપોરે કોઈ હઠીલું પંખી બપોરથી પ્રકૃતિના દરબારમાં પોતાની એકની એક ફરિયાદને જાહેર કરતું હતું. આ વાતાવરણથી પ્રભાવિત પોસ્ટમાસ્તરનો હૃદયભાવ છે : 'આવે વખતે કોઈ પોતીકું માણસ પડખે હોય...' એને લાગે છે કે પેલું

પંખી આ જ વાત રહી રહીને ઉચ્ચારી રહ્યું છે. તે એક દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાખી બૂમ પાડે છે : 'રતન !' રતન દોડતી આવી અને હાંફતી હાંફતી બોલી : 'દાદાબાબુ, તમે બોલાવી ?'

'ચાલ, તને થોડું લખતાંવાંચતાં શીખવું.'

હા, થોડા જ દિવસોમાં રતનને જોડાક્ષર સુધી શીખવી દે છે.

વાર્તાકારે યુવાન પોસ્ટમાસ્તરની ને બપોરની ઉત્કટ નિઃસંગતાને પ્રત્યક્ષ કરી છે અને અનામી પણ ઊંડા આત્મીય ભાવથી તેને અચાનક જ કર્મપરાયણ થતો વર્ણવ્યો છે.

ચોમાસાના દિવસો છે. ઘનઘોર વાદળ છે. શિષ્યા બારણાંની બહાર બેઠી છે, ક્યારનીય રાહ જોતી. રોજની નિયમિત બૂમ સાંભળાઈ નથી. રતન પોતે જ સિલેટપેણ લઈને ધીરે ધીરે ઘરમાં ગઈ. તે તો હજી સૂતા છે. તે ધીમે પગલે બહાર નીકળી જવાનું કરતી હતી, અચાનક બૂમ સાંભળાઈ : 'રતન !'

એકદમ પાછી ફરી. 'દાદાબાબુ, ઊંઘતા હતા ?'

'શરીરે ઠીક નથી લાગતું. જો તો મારા કપાળે હાથ મૂકીને !' યુવાનની મનોમય સ્મૃતિસંપદામાં આવી, તાવની સ્થિતિમાં કોણ હોય ? મા, બહેન. આજનો વાર્તાકાર કળાની વ્યંજનાની દૃષ્ટિએ એવો આગ્રહ રાખે કે સીધા કથનની જરૂર નથી. તેવા આગ્રહનો મહિમા છે જ. રવીન્દ્રનાથ તો સીધું કથન કરે છે : 'બાલિકા રતન હવે બાલિકા મટી ગઈ. તે જ વખતે તેણે જનનીનું પદ કબજે કરી લીધું.' તે વૈદને બોલાવી લાવે છે. બધી જ સારસંભાળ રાખે છે. આખી રાત જાગતી ઓશીકા આગળ બેસી રહેવું, સેંકડો વાર પૂછવું : 'હૈં દાદા બાબુ, હવે કંઈ સારું લાગે છે ?' ઘણા દિવસે પોસ્ટમાસ્તર ક્ષીણ શરીરે રોગશય્યામાંથી ઊઠે છે. તેના મનનો ભાવ છે : બસ, હવે અહીં નથી રહેવું.... બદલી કરાવી નાખું. કલકત્તાના ઉપરી અધિકારીને અરજી મોકલી દે છે.

આ વાર્તા અનેક કારણોથી મનમાં વસી ગઈ છે. એક કારણ છે બારતેર વર્ષની રતનનું શીઘ્ર પરિવર્તન. એમ કહું કે મા-માં પરિવર્તન. આ અંતનિહિત (ઇનબિલ્ટ) છે – કેમિસ્ટ્રી Femaleને મળેલી ? રવીન્દ્રનાથ મુખર ન થયા હોત તો ચાલેત. મુખર થયા તોય આ ભાવકને વિરોધ નથી. એમણે એ ક્ષણોમાં – દિવસોમાં બાલિકા રતનને, એના વર્ણનીય વયાન્તરને અને ભાવાન્તરને યથોચિત વિગતોથી વર્ણવ્યાં છે. ત્રીજી વ્યક્તિ એક વચનમાં કથક છે. છે જ. આ વાર્તાને એવા કથનકેન્દ્રથી વિશેષ લાભ થયો છે તે વિશે યથાપ્રસંગ બે શબ્દો લખીશ. હા, વાર્તામાં આ બાલિકાનું માતૃત્વમાં ભાવપૂર્ણ વયાન્તર તે વાર્તાનો હૃદય પ્ર-ભાવાંશ છે.

થોડું કલાન્તર કરું. રવીન્દ્રનાથની ત્રણ વાર્તાઓ પરથી સત્યજિત રાયે 'તીન કન્યા' નામનું એક ચલચિત્ર સર્જ્યું છે. કહો કે અલગ અલગ ત્રણ શોર્ટ ફિલ્મ્સ. તે ત્રણ ચલચિત્રોમાં પ્રથમ છે, 'ધ પોસ્ટમાસ્તર'. મારી પાસે ગુજરાતી અનુવાદગ્રંથ છે, સોળપેજી કાઉનનો, તેમાં આ વાર્તા દશેક પાનાંની છે. સત્યજિતના ચલચિત્રની લંબાઈ ચાળીશ મિનિટની છે. તેમાં રતનનું ચરિત્ર પ્રત્યક્ષ કર્યું હતું, તે સમયની, અગિયાર વર્ષની વયની, ચંદના બેનરજીએ. રજતપટ પર યુવાન પોસ્ટમાસ્તર તે શોર્ટમાં પથારીમાં તાવગ્રસ્ત સૂતો છે. તેનું મસ્તક દશ્યમાં ઊપસેલું છે. મસ્તક પાસે બેઠી છે રતન. જમણા હાથની હથેળી પર તેનું માથું ટેકવેલું છે. આંખો ઉઘાડી, સ્થિર, સચિત દાદાબાબુ પર મંડાયેલી છે. રતનના ચહેરા પરની ચિંતાભરી

ગંભીરતા સમગ્ર દેશ્યપટનો પ્રધાન પ્રભાવ બની રહે છે. રતનના જમણા હાથના કાંડા પર સાદા કાળા કંગન છે. ડાબા નાકમાં નાની સાદી ચૂની છે. ડાબા ગળા - બભા સુધી સફેદ વસ્ત્ર છે. યુવાન પોસ્ટમાસ્તરનાં મોં-મસ્તકને દેશ્યમાં જોઈ શકે છે, પ્રેક્ષક, પણ અધિક પ્રકાશમાં ઊપસે છે, ઉપર વર્ણવેલી મા. (રતન). જે શોટ્સ અને સીન એક બાલિકાના સહજ સમભાવ-ખેવના-નિસબત-કન્સર્ન-કેરને હૃદયસ્પર્શિતાથી પ્રત્યક્ષ કરે છે.

તાવમાંથી ઊઠ્યા પછી અને બદલી માટે અરજી કર્યા પછી આ બંનેની સમીપતા હવે એમ એવી, પૂર્વવત્ નથી. રતન બહાર, પોતાના રોજના થાનકે બેઠી હોય. ‘પહેલાંની પેઠે હવે તેને હાક પડતી નથી.’ રહી રહીને તે ડોકિયું કરે. દાદાબાબુને બિલકુલ અન્યમનસ્ક ભાવે ખુશીમાં બેઠેલા કે ખાટલામાં સૂતેલા જુએ. રતન પોતાને બોલાવવાની રાહ જોતી હોય ત્યારે પોસ્ટમાસ્તર અરજીના જવાબની રાહ જોતા હોય. રતન એકને એક પાઠ હજાર વાર પાકો કરતી હોય એવી બીકથી કે ઓચિંતાની બોલાવે અને જોડાક્ષર વાંચવામાં કંઈ ભૂલ થઈ જાય. એક સાંજે ભૂમ પડી. છલકાતા હૃદયે પ્રવેશીને રતન બોલી : ‘દાદાબાબુ, મને બોલાવી ?’

‘રતન, કાલે હું જાઉં છું.’

‘ક્યાં જાઓ છો, દાદાબાબુ ?’

‘ઘેર જાઉં છું.’

‘પાછા ક્યારે આવશો ?’

‘હવે નહીં આવું.’ તે વિગત જણાવે છે. બદલી માટે કરેલી અરજી નામંજૂર થઈ છે તેથી પોતે નોકરી છોડીને ઘેર જાય છે.

આ સંવાદ પછી વાર્તાકારે વર્ણન કર્યું છે : ‘કેટલીય વાર સુધી કોઈ કંઈ બોલ્યું નહીં. દીવો ટમટમ બળતો હતો, અને એક ઠેકાણે ઘરના જીરણ છાપરામાંથી એક માટીના શકોરા ઉપર ટપટપ કરતું વરસાદનું પાણી પડતું હતું.’

નીરવતા, સંવાદરહિતતા, ટમટમ પ્રકાશ અને ટપટપ સાઉન્ડ કોઈ હૃદયની કરુણતાને વ્યંજિત કરતો અનુભવાય છે ?

આવી ક્ષણો પછી, ‘થોડી વાર પછી રતન ધીરે ધીરે ઊઠીને રસોડામાં રોટલી બનાવવા ગઈ.’

હા, રતનના માથામાં કથક કહે છે તેમ ‘કંઈ કંઈ ચિંતાઓ ઊગી આવતી હતી.’ પોસ્ટમાસ્તરે વાળુ કરી લીધા પછી બાલિકાએ અચાનક પૂછ્યું : ‘દાદાબાબુ, મને તમારે ઘેર લઈ જશો ?’ બાલિકા છે. અચાનક પુછાઈ જાય છે. દાદાબાબુનાં મા, બહેન, ભાઈ બધું એના મનમાં રચાઈ ગયેલું આત્મીય સત્ય છે. અચાનક ભલે પુછાયું પણ તે પુછાયું છે સહજ, અનાયાસ. ‘દાદાબાબુ’ તો રતનના મનનું સત્ય છે. પોસ્ટમાસ્તરે હસીને કહ્યું. ‘એ કેમ બને ?’ કથક કહે છે : ન બનવાનાં શું શું કારણો છે તે બાલિકાને સમજાવવાની એને જરૂર લાગી નહીં.

આખી રાત સ્વપ્નમાં ને જાગરણમાં એ બાલિકાના કાનમાં હસતો કંઈસ્વર સંભળાયા કર્યો : ‘એ કેમ બને ?’

રતન છતી રાતે, દાદાબાબુ માટે નાહવાનું પાણી ભરી લાવી હતી. સ્નાન પછી એના

નામની ભૂમ પડી. નિઃશબ્દ પગલે રતને પ્રવેશ કર્યો. કથકે ‘શેઠ’ શબ્દ પ્રયોજ્યો છે. તે રતનને શું કહે છે ?

‘રતન, મારી જગ્યાએ જે માણસ આવવાનો છે તેને હું કહેતો જઈશ - તે તેને હું રાખતો તેમ જ રાખશે. એટલે મારા જવાથી તારે ચિંતા કરવાની જરૂર નથી.’ વાર્તાકાર કહે છે તેમ શબ્દો સ્નેહભર્યા, દયાર્દ્ર હતા. એમ કહીને એક કવિ, સર્જક વાર્તાકાર પ્રથમ વ્યક્તિ એકવચનના કથનકેન્દ્રમાં હોવાના અધિકારથી કહે છે : ‘પરંતુ નારીહૃદયને કોણ સમજી શક્યું છે ? રતને ઘણા દિવસ શેઠનાં કડવાં વેણ મૂગાં મૂગાં સહન કર્યાં હતાં, પણ આ નરમ શબ્દો તેનાથી સહેવાયા નહીં. તેનું હૃદય એકદમ ભરાઈ આવ્યું, ને એકદમ ધ્રુસકે ધ્રુસકે રડી પડીને બોલી : ‘ના, ના, તમારે કોઈને કશું કહેવાનું નથી. મારે અહીં નથી રહેવું.’

પોસ્ટમાસ્તરે રતનની આવી રીતભાત કદી જોઈ નહોતી, તેથી આભો બની ગયો. હા, તે પોસ્ટમાસ્તરનું યથાર્થ સત્ય છે. તેને માટે રતન રતન છે. હા, તેના શબ્દો સ્નેહભર્યા, દયાર્દ્ર છે. તેણે કંઈક સહજ સ્નેહભાવથી, નિસબતથી વિચારી રાખ્યું છે - આવનારા પોસ્ટમાસ્તરને રતનની ભલામણ કરવાનું. તેય તેના મનમાં ઉદ્ભવેલું સત્ય છે. ના, રતન આવા સ્નેહ કે દયાની યાચક હરગિજ નથી. તેણે આટલા દિવસ જે પ્રાપ્તિ કરી છે તે તો આત્મજનની. આત્મીય સંબંધ તે હોવાનો, જીવનનો, અસ્તિત્વનો પર્યાય છે. ટુ બી ઇઝ ટુ બી રિલેટેડ. બારતેર વર્ષની બાલિકાએ આવા આત્મીય જીવનનો સ્વાદ અનુભવ્યો છે. તેને એવા જીવનમાં એકરૂપ થવાનો, છે તો અભિલાષ છે. પણ ‘એ કેમ બને ?’ કેમ ન બને તેનાં કારણો આ બાલિકા જાણતી નથી. જે સુખની આ બાલિકા અભિલાષી બની છે, સહજ, અનાયાસ નિસબતભર્યા સંદર્ભને કારણે તે તો શક્ય નથી એટલે નથી.

વાર્તાના અંતિમ ભાગમાં નીકળતી વખતે પોસ્ટમાસ્તરે રતનને ભૂમ મારી : ‘રતન, તને હું કદી કશું આપી શક્યો નથી, પણ આજે જતી વખતે તને કંઈક આપતો જાઉં છું, તેમાંથી થોડાક દિવસ તારો ગુજારો ચાલશે.’

તે વાટખરચી પૂરતા પૈસા રાખીને પગારની બધીયે રકમ ગજવામાંથી બહાર કાઢે છે.

પોતાની સમજણ પ્રમાણેના સહજ ભાવથી તે આમ વર્તી રહ્યો છે. તેમાં નથી જૂઠ, નથી દંભ. બારતેર વર્ષની રતનની પ્રતિક્રિયા વાર્તાસર્જકે ઊંડી સૂઝથી પ્રત્યક્ષ કરી છે. ‘- પણ રતન ધૂળમાં આળોટતી તેના પગે બાઝી પડીને બોલી : ‘દાદાબાબુ, તમને પગે પડું; મને કશું ન આપશો ! તમને પગે પડું, મારી કોઈ કશી ચિંતા ન કરશો !’ આમ કહી એ ‘એક દોડમાં’ ત્યાંથી નાસી ગઈ.

ત્રીજી વ્યક્તિ એક વચનના કથનકેન્દ્રમાંથી ઊંડી માનવીય નિસબતથી, યથાર્થ ડિસ્ટન્સથી, ભાવપૂર્ણ સમીપતાથી કથક એક રતન નામની બાલિકાને જોઈ વર્ણવી રહ્યા છે. એ વર્ણ્યમાનની સમગ્રતાને ચાક્ષુષ કરી રહ્યા છે. ‘એક દોડમાં’ નાસી ગયેલી રતનના યથાર્થને, એમણે ગાઢ શોકને ઉદ્દીપિત કરતા ચલત્ ચિત્ર રૂપે, અનુભવ્યો છે.

આવા અનપેક્ષિત વર્તનથી માજી પોસ્ટમાસ્તર નિઃશ્વાસ નાખી ધીરે ધીરે નૌકા તરફ ચાલી નીકળે છે.

નૌકા ઊપડી. ‘બે કાંઠે છલકાતી નદી ધરતીનાં ઊભરાતાં આંસુની પેઠે ચારે તરફ

છલ છલ કરવા લાગી. — ત્યારે પોસ્ટમાસ્તરને હૃદયમાં કોઈ ઊંડી વેદના થવા માંડી. એક સાધારણ ગ્રામ્ય બાલિકાની કરુણ મુખછબી જાણે કોઈ વિશ્વવ્યાપી બૃહત્ અવ્યક્ત મર્મવ્યથાને પ્રગટ કરવા લાગી. એક વખત એને એવું થઈ ગયું કે ‘પાછો ફરું, અને જગતના ખોળામાંથી તરછોડાયેલી એ અનાથ બાળાને સાથે લેતો જાઉં —’ પણ સઢમાં પવન ભરાયો હતો અને ચોમાસાનો પ્રવાહ. નૌકા ગામને પસાર કરી ગઈ છે. હા, તે માણસ છે. ફિલોસોફાઈઝ તો કરેને ? એ મિકેનિઝમ માણસની વ્યવર્તકતા નથી ? કેવા તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉદય થાય છે ? ‘જીવનમાં આવા કેટલા વિયોગો અને કેટલા મૃત્યુ આવે છે, પાછા ફરીને લાભ શો ? દુનિયામાં કોણ કોનું છે ?’

યુવાન પોસ્ટમાસ્તરને કથક સર્જક ટીકાથી જુએ છે ? ભાવક તરીકે મારો જવાબ છે : ‘ના.’ આ ઓવરઓલ એકંદર માણસનું સત્ય છે. તે સમાજ-સંસ્કૃતિ-સાતત્યના એક આવિર્ભાવરૂપ માનવીય (માણસનું) સરેરાશ સત્ય છે.

નૌકા તો વહી ગઈ. કથકની ભાવદષ્ટિ રતનને જોઈ રહી છે. કથક કહે છે : ‘પરંતુ રતનના મનમાં કોઈ તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉદય થયો નહીં. એ તો પેલા પોસ્ટઓફિસવાળા મકાનની ચારે તરફ, કેવળ આંસુના પૂરમાં નહાતી બાવરીની પેઠે ફરતી હતી. કદાચ એના મનમાં એવી ક્ષીણ આશા જાગતી હશે કે દાદાબાબુ પાછા આવશે—’

કથક બહાર છે, ત્રીજી વ્યક્તિ રૂપે. તે ઉદ્દગાર કાઢે છે. ‘હાય રે બુદ્ધિહીન માનવહૃદય ! બ્રાન્તિ કેમે મટતી નથી..... મિથ્યા આશાને બેઉ બાહુપાશમાં બાંધીને જીવ પર આવી હૈયાસરખી જકડી રાખવામાં આવે છે, અને છેવટે એક દિવસ, તમામ નાડીઓ કાપીને, હૃદયનું લોહી શોષીને એ ભાગી જાય છે ત્યારે ભાન આવે છે —’

કોણ ભાગી જાય છે ? આશા — કહો કે મિથ્યા આશા.

આજનો વાર્તાકાર કથનકેન્દ્ર પર ત્રીજી વ્યક્તિ એક વચનના અધિકારથી આમ આવું કથન કરે ? ના. કરાય ? રવીન્દ્રનાથ એમ કરી રહ્યા છે. હે ભાવક, તારો શો અભિપ્રાય છે ? રવીન્દ્રનાથ આ વાર્તાના ભાવક નથી ? એ તો સર્જક છે. ના, એમ નથી. તે એકસાથે સર્જક અને ભાવક છે. જેમ મારી ભાવયિત્રી પ્રતિભા પ્રસરે, વિસ્તરે તેમ સર્જક વાર્તાકાર રવીન્દ્રનાથની ભાવયિત્રી પ્રતિભા કેમ ન વિસ્તરે ? એમનો વિસ્તાર, ચેતોવિસ્તાર માત્ર પ્રગટ થવાથી મને ભાવક તરીકે શે-રિંગનો આનંદ આવે છે. પણ કળાના ઘાટઘટનનું શું ? મને તો કથકના આવા કથનમાં ઘાટઘટનના ટાંકણાનો અવાજ સંભળાય છે. ટૂંકી વાર્તાની કે કોઈ પણ કલાસ્વરૂપની અંતિમ વ્યાખ્યા ન હોય.

ઉપર મેં વાર્તામાંના કથકના કથનને અધવચ્ચે છોડી દીધું છે. કથક ‘આશા’ની વાત કરે છે. દા.ત. રતનની ‘દાદાબાબુ પાછા આવશે’ એવી આશા. કથક કહે છે : ‘અને છેવટે એક દિવસ, તમામ નાડીઓ કાપીને હૃદયનું લોહી શોષીને એ ભાગી જાય છે ત્યારે ભાન આવે છે.’

હા, ફરી આ ભાવક અટક્યો. જેમ અલ્પવિરામ કરીને સર્જક અને ભાવક રવીન્દ્રનાથ અટક્યા. અલ્પવિરામ જેટલું જ અટકીને સર્જક અને ભાવક વાર્તાકાર રવીન્દ્રનાથ વાક્ય પૂરું કરે છે.

— અને બીજા બ્રાન્તિપાશમાં પડવા માટે ચિત્ત વ્યાકુળ બની જાય છે.’

વાર્તાકથકના આવા કથનમાં માણસનું સત્ય પ્રગટ નથી થતું ? મારો જવાબ : ‘થાય છે.’

ભાવનના આલેખના આરંભમાં મેં ટૂંકી વાર્તા વિશેષ કલાકીય શરતની અપેક્ષા રાખે છે તેવું વિધાન કર્યું છે. લાવ વિચારું કે આવા વિધાન પાછળ મારા મનમાં છે તો કેવી સમજણ છે. વાર્તા ટૂંકી હોવા છતાં, સર્જક મનુષ્યજીવનનો એવો અંશ પસંદ કરે છે જેના આલેખનથી માત્ર તે વ્યક્તિઓનું જ મર્યાદિત સત્ય બનીને રહી ન જાય. જીવનના અંશની પસંદગી અને એને જોતી સર્જકની ભાવદષ્ટિ ચમત્કાર સર્જે. જે ચમત્કારને હું ચેતોવિસ્તારક રસાનુભવ કહું. અહીં વાત માત્ર રતનની રહેતી નથી. એ જે વચની છે તે વચની તમામ બાલિકાની ભાવદશા આવી હોય. પોતાના અસ્તિત્વને અનુભવવા માટેય અન્ય સાથેની એકરૂપ અનન્યતાનો અનુભવ અનિવાર્ય. રતન તે પામે છે, પામે છે અને વંચિત થઈ જાય છે. પોસ્ટમાસ્તરનું વર્તન પણ સરેરાશ એવું માનવીય વર્તન છે.

આ વાર્તા પરના સત્યજિતના ચલચિત્ર વિશે જહોન રસેલ ટેયલરે એમના ગ્રંથ ‘ડિરેક્ટર્સ ઓફ ડિરેક્શન્સ’માં ખાસ નોંધ્યું છે : ‘The balance of comedy and sympathy in this slight erratic tale of a brief contact between very different people is perfectly brought off by Ray, in a fashion which one would not otherwise have suspected of.’

ટેયલરને રવીન્દ્રનાથનું કથાસાહિત્ય વાંચવા મળ્યું હોય તો આવી સમતુલા જોઈને સાશ્વર્ય આનંદ થાય. શું કોઈ અભ્યાસીએ રવીન્દ્રનાથના હાસ્યરસને મહાનિર્બંધનો વિષય નહીં બનાવ્યો હોય ?

રવીન્દ્રનાથનું કાવ્યવિશ્લેષ | ધીરુ પરીખ

કોઈ પણ સર્જક જ્યારે લેખનનો આરંભ કરે છે ત્યારે તે અધિક અંશે સ્વના અને અમુક અંશે સર્વના જીવનના અનુભવમાંથી પસાર થયેલો હોય છે. આ અનુભવનો સઘળો અસંભાવ સર્જકને માટે આમ તો બાહ્ય સામગ્રી પૂરી પાડે છે, છતાં પણ એમાંથી જે આંતર સંવેદનો જન્મ્યાં હોય છે તે સર્જકની સિસૃક્ષાને સંકોરે છે. આવી રીતે સંકોરાયેલી સિસૃક્ષા ક્રમશઃ કોળતી અને કેળવાતી જાય છે. આરંભના આવેશ અને આવેગમાંથી એ વિચારપૂત દર્શનમાં પરિણમે છે. આ બધી સર્જનયાત્રામાં કલ્પનાના પુટનો અનેરો મહિમા હોય છે. નૈસર્ગિક પ્રતિભાબીજને જ્યારે આ બધી પોષક પરિસ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે એ પરિવ્યાવિત થઈ છોળી રહે છે. પ્રતિભાનું નાનું બીજ સભાન સર્જન-વ્યાપારને સહારે અંકુરિત થઈ કલાત્મક પરિણતિનું વિશાળ વટવૃક્ષ બની રહે છે. આવું જ કંઈક બન્યું છે રવીન્દ્રનાથની સર્જનસૃષ્ટિમાં. આથી પૂર્ણવિકસિત કવિ રવીન્દ્રનાથની વિકાસયાત્રામાં એમની આરંભિક જીવન-પરિસ્થિતિનો જે ફાળો છે તે ભૂમિકા રૂપે અવલોકવો જોઈએ.

રવીન્દ્રનાથનો જન્મ ગર્ભશ્રીમંત ઠાકુર પરિવારમાં થયો હતો. એમનું જન્મસ્થળ કલકત્તાના મધ્યભાગમાં જોડાસાંકોમાં આવેલી દ્વારકાનાથ ટાગોર લેનમાંનો છ નંબરનો વિશાળ પૈતૃક પ્રાસાદ. અલબત્ત, કલકત્તા નગર હતું, પણ નાગરી સુવિધા વગરનું, વાહનોમાં

પશુ દ્વારા ખેંચાતાં ગાડીગાડાં અને ભૂગર્ભ ગટરવિહીન ગંદકીથી ઊભરાતા માર્ગો. એટલે કે એ કલકત્તા આજનું કોલકાતા નહોતું. આવા નગરમાં ઠાકુરની હવેલીમાં પૂર્ણિમાની રાત્રે રવીન્દ્રનાથનો જન્મ. પૂર્ણિમાની રાત્રીએ જન્મેલ આ શિશુ રવીન્દ્ર આગળ જતાં સાહિત્યાકાશમાં પૂર્ણિમાના ચંદ્રની જેમ ઝળહળી ઊઠે છે. પિતા દેવેન્દ્રનાથ અને માતા શારદામણિદેવીનું રવીન્દ્રનાથ ચૌદમું સંતાન ! આથી તે સ્વાભાવિક હતું કે તેમના બાળઉછેર પ્રત્યે માતાપિતાનું બહુ ધ્યાન નહોતું. અલબત્ત, માતા કરતાં પિતાએ તેમના ઉછેરમાં વધુ રસ લીધો હતો. પરિણામે રવીન્દ્રનાથની સર્જનસૃષ્ટિમાં માતૃમહિમાનો ભાગ્યે જ ઉલ્લેખ થયેલો જોવા મળે છે. કાબુલીવાલા જેવી વાર્તામાં પિતૃહૃદયનો જ મહિમા કરાયો છે તેમાં પણ આ જ ગ્રંથિ કામ કરી રહી હોય.

ત્યારે એ ઠાકુર પરિવારની રીતરસમ પ્રમાણે નાનાં બાળકો અને કિશોર-કિશોરીઓને નોકરચાકરોના જાપ્તામાં અને જતનમાં રહેવું પડતું. આ રીતે રવીન્દ્રનાથને પણ છ-સાત વર્ષની વય સુધી જીવનસ્વાતંત્ર્યનો અનુભવ થયેલો નહીં. પરિણામે સ્વાતંત્ર્યની ઝંખના તીવ્રતર બન્યા કરતી. પરિણામે એમને લાગતું કે પોતે એક પિંજરસ્થ પંખી છે. પણ આ પરિવારના નીતિનિયમોના પિંજરામાં કેદ પંખીની કલ્પનાશક્તિને કોણ કેદ કરી શકે ? તેથી આ લોકના પારતંત્ર્યને સ્થાને કલ્પનાલોકના સ્વાતંત્ર્યવિહારનો આનંદ પ્રાપ્ત કરી સંતોષ માનવો પડતો. એમની આ જીવનસ્થિતિમાંથી જ મુક્તવિહારી વનપંખી અને પિંજરસ્થ ગૃહપંખીના સંવાદ સમી આ કાવ્યપંક્તિઓ રવીન્દ્રનાથની કલમે અવતરવા પામી :

**“ખાંચાર પાખી છિલ સોનાર ખાંચાટિતે
વનેર પાખી છિલ વને
એકદા કિ કોરિયા મિલન હલ દાંડે’
કિ છિલ વિધાતાર મને”**

જાણે પેલું વનપંખી આવીને કહે છે કે ‘પિંજરના પંખીભાઈ, ચાલોને વનમાં જઈએ.’ વિધાતાને કરવું તે આ બન્ને પંખીઓને એકદા મળવાનું થયું, અને આમ ઘટના બની. એમની કલ્પનાનો વૈભવ એમણે પોતાના શૈશવના દિવસોના વર્ષાનમાં રજૂ કરેલાં દાદીમાની પાલખી સાથેનાં પોતાનાં સ્મરણોમાં જોવા મળે છે. અનેક લોકોની અવરજવરથી સતત ગાજતી-ગુંજતી હવેલીમાં એકલુંઅટલું બાળપણ ગાળી રહેલા સાત-આઠ વર્ષના રવીન્દ્રને માટે દાદીમાના વખતની આ વિશાળ જર્જરિત પાલખી ‘વિશાળ સમુદ્રમાં બેટ’ સમાન હતી. બન્ને બાજુથી આઠ-આઠ ભોઈખો ઊંચકે એવી આ વિશાળ પાલખીમાં કુમારવયના રવીન્દ્ર બેસી જતા અને પાલખીના પડદા પાડીને કલ્પનાને સહારે વિવિધ પ્રદેશો અને અઘોર અરણ્યમાં પોતે પ્રવાસે નીકળી પડતા. જે વાસ્તવમાં શક્ય નહોતું તે આમ કલ્પનાલોકમાં માણવાનો એમનો આ નિજી આનંદ હતો. એમના એકાંતમય શૈશવમાં એમની નિકટ હતી પરમ પ્રકૃતિ. આ પ્રકૃતિનાં રહસ્યોનો ખજાનો એમને માટે સદાકાળ સર્જનલૂટનો મુકામ બની રહ્યો. બાપદાદાના સમયમાં બંધાયેલી જોડાસાંકોની હવેલી જ જાણે એમના કૌમાર્યની સકલ દુનિયા હતી. હવેલીના અતિવિશાળ પ્રાંગણમાં એક નાની તળાવડી અને ઉદ્યાન જેવી વનરાજિ. પણ આ બાળકુમાર રવિને ઘરમાંથી બહાર પગ મૂકવાની પરવાનગી નહોતી. એકાક્ષી મલ્લ એમને કુસ્તીના દાવ શીખવે. ધૂળમાં રગદોળાયેલા શરીરે માતા ચંદનનો લેપ કરી રવિવારે આ

ભાઈસાહેબને સ્નાન કરાવે. બસ, આટલો જ માતાનો વહાલપરિચય. વળી, શ્યામ નામનો એક વાંકડિયાં લાંબાં જુલ્હાંવાળો નોકર એમને રામાયણાદિની કથાઓ સંભળાવે. રવિને એમાં ખૂબ રસ પડે. એક વાર વાર્તા પૂરી કર્યા પછી શ્યામે રવિની આસપાસ ચોકથી ફૂંડાળું કર્યું અને એ લક્ષ્મણરેખાની બહાર નહીં નીકળવાની રવિને તાકીદ કરી. બિચારો રવિ ! ફૂંડાળામાં આસન જમાવી પડખેની બારીમાંથી બહારનું જગત અવલોકી કલ્પનાનંદમાં રાયે ! કુમારવયના આ અનુભવમાંથી જ અમલનું પાત્ર સર્જાયું.

પિતા દેવેન્દ્રનાથને મોજશોખ અને ઠાંઠઠકારા પ્રત્યે અણગમો હતો; તો સાદાઈ અને સરળતા પ્રત્યે અનુરાગ હતો, તેમને પ્રવાસનો પણ શોખ હતો અને લેખનનો પણ મહાવરો હતો. પ્રકૃતિપ્રેમ, પ્રભુપરાયણતા અને એકાંતપ્રિયતા એમના આંતરવ્યક્તિત્વને મહોરાવતાં હતાં. આ એટલા માટે કહેવું જરૂરી છે કે રવીન્દ્રનાથમાં પણ આ બધા ગુણો વિશેષ માત્રામાં કોળ્યા હતા. તેઓ જણાવે છે કે -

‘હું મારા પિતાને ક્વચિત જ જોતો; જોકે તેઓ ઘરથી દૂર દૂર રહેતા હતા છતાં ઘરમાં તેમની હાજરી સતત ચોતરફ વરતાતી હતી. મારા સમગ્ર જીવન દરમિયાન તેમની અદૃશ્ય અસર પ્રબળપણે અનુભવાતી આવી છે.’

દેવેન્દ્રનાથ ઘરમાં સહુનું સ્વાતંત્ર્ય સ્વીકારતા. સહુ સત્યાભિમુખ રહે તેમ તેઓ ઇચ્છતા હતા. રવીન્દ્રનાથ જણાવે છે કે પહાડપર્વતોમાં રખડવાની અને સત્યશોધન માટે યથેચ્છ વિહરવાની અમને છૂટ હતી. આવી બાબતોમાં એમની શિસ્તની ચાબુક કદી ઉગામાયેલી જોવામાં આવી નહોતી. એમણે પોતાને મળેલી સંપત્તિ અને સત્તાનો કદી દુરુપયોગ કર્યો નહોતો. તેમને ત્યાં સરસ્વતી અને કલાની ઉપાસના - આરાધના થતી. સદ્ધર્મનું અનુશીલન થતું. સમગ્ર પરિવારમાં વિદ્યા, કલા અને તત્ત્વજ્ઞાનનો સુભગ સમન્વય હતો. આ બધા વાતાવરણની અસર રવીન્દ્રનાથના ચિત્ત પર ત્યારે ખૂબ ઊંડી અંકાઈ હતી. એમના સૌથી વડીલ બંધુ દ્વિજેન્દ્ર કાવ્યો લખતા. બીજા એક ભાઈ જ્યોતિરિન્દ્રનાથ કલામાં સારો રસ ધરાવતા હતા. એમની કલાકૃતિઓની રોથેન્સ્ટીન જેવા પશ્ચિમી મર્મજ્ઞે સારી એવી પ્રશંસા કરી હતી. તો વળી એમનાં એક બહેન ત્યારે ‘બાળક’ નામનું માસિક ચલાવતાં હતાં. પિતા દેવેન્દ્રનાથ પણ અંગ્રેજીમાં ભાવનાપૂત અને બુદ્ધિપૂત સુંદર શૈલીમાં યથોચિત વર્ણન કરી શકતા હતા. તેઓ તાજમહેલનું વર્ણન આ પ્રમાણે કરે છે : ‘This Taj is the taj of the world. Beneath was the blue Jamna. The pure white taj in the midst with its halo of beauty seemed to have dropped on the earth from the moon.’ (આ તાજ દુનિયાનો મુકુટ છે. નીચે શ્યામ યમુના હતી. પોતાના સૌંદર્યના આભાવર્તુળની મધ્યમાં વિશુદ્ધ શ્વેત તાજ જાણે ચંદ્રમાંથી નીચે ધરતી પર ઊતરી આવ્યો હોય તેમ લાગે છે.)

આવા પિતાના કલાશોખ, અધ્યાત્મજ્ઞાન, દેશાભિમાન, સાદગી અને સરળતા, પ્રભુપરાયણતા, સુધારક જીવનરીતિ, લેખનશૈલીની કલાત્મકતા જેવા ગુણો આનુવંશિક ન્યાયે રવીન્દ્રનાથમાં ઊતરી આવ્યા હતા. તો બીજી તરફ કૌટુંબિક રસજ્ઞતા અને કલાપ્રીતિ પણ તેમને જાણે વારસામાં મળ્યાં હતાં. પરંતુ ઘરની બહારની દુનિયાનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ કુમારવયે રવિને થવા પામ્યો નહોતો તે વાતનો એમને ભારે ખટકો હતો. આ બાબતે સ્મૃતિકથામાં

તેઓ પોતાનો અભિપ્રાય આ પ્રમાણે દર્શાવે છે :

‘જો બાળકોને બાળક તરીકે જ રહેવા દેવામાં આવે અને તેઓની જિજ્ઞાસાવૃત્તિને સંતોષવામાં આવે તો બાળઉછેરની સમસ્યા એકદમ આસાન બની જાય છે; મુશ્કેલી તો ત્યારે જ ઊભી થાય છે જ્યારે તેઓને સર્કસનાં પ્રાણીઓની જેમ તાલીમ આપવાનો પ્રયત્ન કરાય છે.’

આમ, ઘરમાં પુરાઈ રહેવાની પરિસ્થિતિમાંથી છૂટવા માટે રવિએ પોતાના ભાઈઓ સાથે નિશાળે જવાની જિદ્દ પકડી. તેથી તેમના ઘરે ભણાવવા આવતા શિક્ષકે એક તમાચો લગાવીને ચેતવી દીધો કે ‘આજે તું શાળાએ જવા માટે રડી રહ્યો છે, પણ પછીથી શાળામાંથી બંધનમુક્ત થવા માટે આથીયે વધારે રડવું પડશે.’ આમ છતાંય પોતાની જિદ્દ ન છોડતાં રવિને ‘ઓરિએન્ટલ સેમિનરી’માં ભણવા માટે મોકલવામાં આવ્યો. પરંતુ ત્યાંય ‘સોટી વાગે ચમચમ ને વિદ્યા આવે ઝમઝમ’ જેવી પરિસ્થિતિ હતી. બાળરવિને ત્યાં ગોઠવું નહીં એટલે ‘નોર્મન સ્કૂલ’માં દાખલ કરાયા. વળી, અહીં બીજી મુશ્કેલી હતી. સહાધ્યાયીઓ અણઘડ અને અસભ્ય હતા. રવિને ત્યાં પણ ના ગોઠવું. એટલે વળી પાછા ઠેરના ઠેર. સ્વગૃહે જ શિક્ષણપ્રાપ્તિનો યોગ ચાલુ રહ્યો. કલા, સાહિત્ય, વિજ્ઞાન, ગણિત – એમ વિવિધ વિષયોનું શિક્ષણ આપવા શિક્ષકો ઘરે આવતા. પંડિત હેરંબ નામના એક શિક્ષક એમને સંસ્કૃત વ્યાકરણ શીખવતા. રવિને કંઈ બધા વિષયમાં રસ પડતો નહીં. તે ભણતી વખતે પણ કલ્પનાએ ચડી જતો કે આ પૃથ્વીના પેટાળમાં અને આકાશની આરપાર શું હશે ? આમ ઘણી વાર એમના ઘરે નિયમિત ભણાવવા આવતા અઘોરબાબુને દૂરથી જોઈ વર્ષાઋતુમાં મહાલતું રવિનું મન ખિન્ન બની જતું. આવા એક પ્રસંગનું નિરૂપણ એમણે સ્મૃતિકથામાં આ પ્રમાણે કર્યું છે :

‘સાંજ પડી છે. મેઘધારાઓ ભાલાની જેમ પૃથ્વી પર ઝીંકાય છે. શેરીઓમાં ઘૂંટણબૂડ પાણી ભરાયાં છે. ઉદ્યાનની અંદરનું તળાવ છલકાઈ ગયું છે... ઉદ્યાનનાં ઘેઘૂર વૃક્ષો પાણી વચ્ચેથી પણ મસ્તક ઊંચાં કરીને ઊભાં છે ! આ આનંદઘેરી સંધ્યાને સમયે અમારું જીવન કદંબપુષ્પોની જેમ મઘમઘી ઊઠ્યું છે. ઓસરીમાં બેઠાં બેઠાં અમે ગલી તરફ જોઈ રહ્યા છીએ ત્યાં જ જાણે એક મોટા ધબકારાની સાથે હૃદય મૂર્ચ્છિત થઈ જાય છે. આવી ઋતુમાં પણ પેલી **પરિચિત કાળી છત્રી** ગલીનો ખૂણો પસાર કરીને ઘર તરફ ચાલી આવે છે. એ કોઈ અન્ય તો નહીં હોય ને ? ના, કદાપિ નહીં. આ વિશાળ સૃષ્ટિના બીજા ખૂણા ઉપર આટલી નિયમિત વ્યક્તિઓ હશે ખરી, પણ અમારી શેરીમાં તો **અઘોરબાબુ** એકલા જ હતા !’

સુંદર પ્રાકૃતિક વાતાવરણને માણવાનું મૂકીને ભણતરમાં ભોડું નાખવાનું રવિને કેમ ગમે ? આવા હતા એમના કૌમાર્યકાળના દિવસો અને આવી હતી એમની મનઃસ્થિતિ. વળી, હજુ બાળપોથીના અક્ષરો ઓળખે-ઉકેલે ત્યાં જ ‘જલ પડે, પાતા નડે’ જેવી લયપ્રાસસમૃદ્ધ સાદી પંક્તિએ તેમના પર ભૂરૂકી નાખી. આ બધું ભાવિમાં કવિતાકળાના કોળામણ માટેની પૂર્વતૈયારી રૂપ હતું. એમની આ સાત-આઠ વર્ષની ઉંમરે એમનાથી મોટા એવા ભાણેજ જ્યોતિપ્રકાશે રવિને કવિતા રચવાનો આગ્રહ કર્યો. જ્યોતિપ્રકાશે એને લઘુ પયાર (૧૪ અક્ષરનો) છંદ શીખવ્યો. અને એમણે કાવ્યરચનાનો આરંભ કર્યો. આ રીતે એમની

કલ્પનાશક્તિને સર્જનાત્મક વળાંક મળ્યો. વળી, આ જ અરસામાં કલકત્તામાં કાળો તાવ ફાટી નીકળ્યો તેથી ગંગાકિનારે આવેલા પોતાની જમીનદારીના એક મકાનમાં ટાગોર પરિવાર રહેવા ગયો. રવિ માટે આ ‘ઘરે’થી ‘બાહિરે’ જવાનો પ્રથમ પ્રસંગ હતો. અહીં એમણે જોયો પ્રથમ વાર સાગરસદૃશ ગંગાપટ, એમાં વિહાર કરતી નૌકાઓ, ઊછળતાં પાણી, નૌકાઓના સઢના ફડફડાટ, ગંગાતટની સિંદૂરીય સાંધ્યશોભા, ઇત્યાદિ પ્રાકૃતિક સૌંદર્યે એમના ચિત્ત પર રહસ્યમય આનંદનો અનુભવ કર્યો. અલબત્ત, તેમણે જે મનોમન બંગાળના ગ્રામવિસ્તારની યાત્રા કરી હતી, તેનો પ્રત્યક્ષાનુભવ તો હજુ બાકી જ હતો. તેમનો આ વસવસો આમ પ્રકટ થયો છે : ‘અમે બહાર તો નીકળ્યા હતા પણ સ્વતંત્રપણે નહીં, મુક્તપણે વિહરવા માટે નહીં. અમે પિંજરમાં પુરાયેલા હતા. પાંજરામાંની ઢાંડી ઉપર ઊભા હતા, પણ પગમાં તો હજુયે બેડી પડેલી હતી.’ એમના આ દુઃખદ અનુભવો ‘પિંજરનું પંખી’ અને ‘અચલાયતન’ જેવાં નાટકોમાં પ્રતિબિંબિત થાય છે. આમ, રવિને ઘરની બહાર નીકળવાનું બન્યું, પણ હજુ સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય નહોતું. દરમ્યાનમાં રવિના વિધિવત્ ઉપનયન-સંસ્કાર પતી જાય છે. માથે મુંડન અને કાનમાં સોનાની કડી પહેરી રિવાજ પ્રમાણે હવેલીના ત્રીજે માળે ત્રણ દિવસ સુધી એકાન્તવાસ સેવે છે અને ત્યાં ધીમે ધીમે ગાયત્રી મંત્રનું ગુંજન થાય છે. આમ, નિર્સર્ગની ભવ્યતા અને રહસ્યમયતા એમના પ્રાણમાં વધુ ને વધુ ગુંજતી થાય છે. આગળ જતાં એમની કવિતામાં આ તત્ત્વોનો અચ્છો ઉઘાડ જોવા મળે છે.

આ દરમિયાનમાં જ પિતાજી તરફથી હિમાલયની યાત્રાએ જવાનો પ્રસ્તાવ આવે છે. રવિને માટે તો આ આહ્વાદક આહ્વાન હતું. પિતાપુત્ર નીકળી પડ્યા હિમાલયના પ્રવાસે. રસ્તામાં બોલપુર આવ્યું. આજે જ્યાં શાંતિનિકેતન છે ત્યાં ત્યારે બોલપુરમાં દેવેન્દ્રનાથે ખરીદેલી જમીન અને છૂટાંછવાયાં બેત્રણ મકાનો જ માત્ર હતાં. રવીન્દ્રનાથનો ગ્રામવિસ્તારનો આ પ્રથમ પ્રત્યક્ષ અનુભવ. ચોતરફ મુક્તપણે ઘૂમવાનું. ગરીબોનાં ઝૂંપડાંમાં જવાનું, તેમનું જીવન નીરખવાનું, ખુલ્લાં ખેતરોમાં રખડવાનું, સૂર્યોદય અને સૂર્યાસ્તની નિર્સર્ગલીલા માણવાની, નદીમાંથી રંગબેરંગી કંકર વીણવાના. એમાં વળી પિતાએ થોડા પૈસા રવિના હાથમાં આપ્યા અને એનો હિસાબ રાખવા કહ્યું. રવિને તો જાણે મોટી જવાબદારી મળી ગઈ. પિતા એને વ્યવહારજ્ઞાનનો પદાર્થપાઠ શીખવવા માગતા હતા. દેવેન્દ્રનાથે પોતાની કીમતી ઘડિયાળને ચાવી આપવાનું તથા પોતાને પ્રિય એવા ગીતાના શ્લોકોની નકલ કરવાનું કામ પણ રવિને સોંપ્યું. આથી રવિનો આત્મવિશ્વાસ અને આત્મગૌરવ વધ્યાં. વળી, અહીં બોલપુરમાં એમને એક સરસ નોંધપોથી પણ આપવામાં આવી, જેમાં રવિ પ્રકૃતિના સાન્નિધ્યમાં પોતાને સ્ફુરતાં કાવ્યો ઉતારતો. તેમના આવા પ્રયાસનું પ્રથમ પરિણામ તે ‘પૃથ્વીરાજ-પરાજય’ નામનું યુદ્ધગીત. અલબત્ત, બોલપુર છોડતી વખતે એ નોંધપોથી ત્યાં જ રહી ગઈ અને તેમનું આ પ્રથમ કાવ્ય સમયની ગર્તામાં ધરબાઈ ગયું.

બોલપુરથી પિતાની સાથે અલ્લાહાબાદ અને કાનપુર થઈ તે અમૃતસર જઈ પહોંચ્યા. ત્યાંના સુવર્ણમંદિરની આભા અને કદાવર શીખપ્રજાએ તેમને મુગ્ધ કર્યાં. ત્યાં એક માસના રોકાણ દરમિયાન તેમની કાવ્યલેખન-પ્રવૃત્તિ ચાલુ જ રહી હતી. પિતા દેવેન્દ્રનાથને કોઈએ જણાવ્યું કે રવીન્દ્ર ભક્તિગીતો રચે છે. ઉત્સાહિત થઈ પિતા સાયંપ્રાર્થના સમયે રવીન્દ્ર પાસે રોજ તેનું રચેલું ભક્તિગીત ગવરાવતા. એકદા પિતા ચિન્સુરામાં બીમાર પડ્યા ત્યારે

જ્યોતિરિન્દ્ર અને રવીન્દ્ર પાસે હારમોનિયમ પર ગીતો ગવરાવ્યાં. રવીન્દ્રનાં ગીતો સાંભળી મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથ એટલા બધા રાજી થઈ ગયા કે તેમણે જણાવ્યું, ‘જો આ પ્રદેશના રાજા બંગાળી જાણતા હોત તો તેણે આ ગીતો સાંભળીને જરૂર પારિતોષિક આપ્યું હોત, પણ તેમ તો થઈ શકે તેમ નથી માટે મારે એ ફરજ બજાવવી જોઈએ.’ આમ કહીને દેવેન્દ્રનાથે તત્કાલ રવીન્દ્રને એક ચેક આપ્યો. આ હતી રવીન્દ્રને કવનપ્રવૃત્તિના પુરસ્કાર સમી પ્રથમ પિતૃદક્ષિણા. રવીન્દ્ર ખૂબ પ્રોત્સાહિત થયા.

હવે તેઓ હિમાલય પહોંચ્યા. દૂરના ગગનચુંબી હિમશિખરો, વૃક્ષરાજિથી ઢંકાયેલી સુન્દર ટેકરીઓ, તેના પરથી ખળખળ વહેતાં ઝરણાંઓ, હિમાચ્છાદિત માર્ગ – આ બધું જોઈ રવીન્દ્રનાથ મંત્રમુગ્ધ બની ગયા ! ઝંપાન નામના એક પ્રકારના વાહનમાં બેસીને સવારથી સાંજ સુધી હિમગિરિ પર ઊંચે ને ઊંચે યાત્રા કરી. એનો પ્રભાવ રવીન્દ્રનાથના ચિત્ત પર જાદૂ કરી ગયો. એ વિશે પોતે લખે છે : ‘સમગ્ર દિવસ મારાં નયનોને આરામ લેવાનો નહોતો, કારણ કે કંઈક જોવાનું બાકી રહી જાય તો ? એવી મારા મનમાં ભીતિ હતી. જ્યારે જ્યારે રસ્તો વળાંક લેતો અને લીલોતરીથી ઢંકાયેલી સાંકડી પગદંડી નજરે પડતી ત્યારે વિશાળ વનવૃક્ષો ઝૂમખાંની જેમ એકમેકની નજીક દેખાતાં અને તેમની છાયા તળેથી નાના નાના જળપ્રવાહો લીલથી આવૃત્ત ખડક પરથી કલકલ કરતા વહેતા હોય ત્યારે કોઈ ધ્યાનસ્થ વયોવૃદ્ધ અને ભવ્ય દાઢીવાળા ઋષિના પગ પાસે નાની બાળા હસતી-કિલ્લોલતી રમતી હોય તેવું લાગતું હતું.’ અને પછી આગળ જણાવે છે, ‘શા માટે નિસર્ગનાં આટલાં મનોહર દૃશ્યોને ત્યજીને અમારે આગળ વધવાનું છે ? હમેશને માટે જ શું કામ અહીં નહીં રહેવાનું ?’ આ વર્ણનમાં એમનો કોળતો જતો કવિ-આત્મા અને પ્રકૃતિના ગૂઢ-રમ્ય વાતાવરણની અગમ્ય અસરનો પ્રભાવ ઝીલતી ચેતનાનું દર્શન થઈ શકે છે. ત્યાં ડાકબંગલામાં પિતાપુત્ર ખુરશી ઢાળીને આર્કઠ પ્રકૃતિપાન કરતા. ગાયત્રી મંત્ર અને ઉપનિષદના શ્લોકોનો પાઠ થતો. રવીન્દ્રનાથના ચિત્ત પર આ ભારતીય દર્શનની પણ જાણ્યે-અજાણ્યે ઊંડી અસર પડતી હતી, જે આગળ જતાં એમની કવિતામાં અદ્ભુત કલાત્મક અભિવ્યક્તિ સાધે છે. નજીકના દેવદારુના પ્રગાઢ વનમાં હિંસક પશુઓના ભયની ચિંતા કર્યા વગર રવીન્દ્રનાથ રઝળવા નીકળી પડતા અને પિતા તેમની આ સાહસવૃત્તિને પરિપોષતા. આમ, ભાવિ કવિતાનાં ઉન્નત શિખરો સર કરવા માટે જાણે આ પૂર્વતૈયારીરૂપ હતું. એમને જીવનનું સાચું શિક્ષણ આ રીતે જ પ્રાપ્ત થયું. આમ તે શાળાશિક્ષિત કે શિક્ષકશિક્ષિત વિદ્યાર્થી બનવાને બદલે સ્વશિક્ષિત જીવનપ્રેમી બન્યા. ચારેક મહિના આમ હિમાલયનો પ્રવાસ કરીને ઘરે પરત ગયા ત્યારે જાણે ઘરમાં એમની બોલબાલા વધી ગઈ, એમની જીવનદૃષ્ટિ અને કાવ્યસૃષ્ટિની પ્રશંસા થવા લાગી હતી. જોડાસાંકોમાં આમ પાછા ફર્યા ત્યારે એક નવી વ્યક્તિ ત્યાં ઉમેરાઈ હતી. તે હતાં તેમનાં સૌથી નાનાં ભાભી. તેમણે રવીન્દ્રની કવિતામાં ખૂબ રસ લેવા માંડ્યો. બે વર્ષ બાદ ૧૮૭૫માં માતાનું અવસાન થયા પછી આ ભાભીએ જ એ સ્થાન જાણે લઈ લીધું ! રવીન્દ્રને ભારે ઢૂંફ મળી.

પણ હજુ પેલો નિશાળે જવાનો ‘હાઉ’ અળગો થતો નહોતો. રવીન્દ્રને પુનઃ ભણવા માટે બંગાલ એકેડેમીમાં મૂકવાના હતા, પરંતુ ત્યાં જવાની તેમની નારાજગી જોઈને તેમને સેન્ટ ઝેવિયરમાં દાખલ કરાયા. જોકે રવીન્દ્ર ત્યાં પણ ટક્યા નહીં. એમને માટે જાણે બાહ્ય

બંધનોવાળી આવી ભૌતિક શિક્ષણસંસ્થાઓ હતી જ નહીં. એ તો સ્વેચ્છાએ જ્યારે જે ગમે તે શીખવાવાળા માનસના હતા. આથી હવે એમને ઘરે રહીને શિક્ષણ આપવાનો પ્રબંધ કરવામાં આવ્યો. એક શિક્ષકે એમને શેક્સ્પીઅરનું ‘મેકબેથ’ નાટક મનફાવે તેમ વાંચવા આપ્યું તથા તેને બંગાળીમાં ઉતારવા જણાવ્યું. તેરેક વર્ષની નાની વયે તેમણે તે વાંચ્યું અને રસોત્તેજિત થયા. લગભગ ૧૮૭૬માં જ્યારે ત્યાં ‘માઘમેળા’નું આયોજન થયું ત્યારે ‘હિમાદ્રિશિખરે શિલાસન પરી’ જેવું સ્વદેશપ્રેમથી ભર્યુંભર્યું ગીત રચ્યું અને ‘હિન્દુમેળા’માં પોતાના મધુર કંઠે તે ગાયું ત્યારે કિશોરકવિ રવીન્દ્રનો જયજયકાર થઈ રહ્યો ! આ ગીત પછીથી ૧૮૭૫ના ફેબ્રુઆરીની ૨૫મી તારીખના ‘અમૃતબઝાર પત્રિકા’ના અંકમાં ‘હિન્દુમેળાર ઉપહાર’ એવા શીર્ષકથી પ્રકટ થયું હતું.

એમણે આટલી ઉંમરે પોતાને ઉપલબ્ધ એટલું બંગાળી સાહિત્ય રસપૂર્વક વાંચી લીધું હતું. એમને આ કળાસર્જનના રાહ પ્રોત્સાહક હતા અભય ચોધરી અને ભાઈ જ્યોતિરિન્દ્ર, પિતા દેવેન્દ્રનાથ અને ભાભી કાદંબરીદેવી. તેમના પિતરાઈ ભાઈઓ તેમની સાથે કાવિદાસનાં કાવ્યો અને નાટકોનું વાચન કરતા. આમ, ટાગોર પરિવારમાં સાહિત્યશોખીનોનું એક નાનકડું વર્તુળ રચાઈ ગયું હતું અને તે સહુએ મળીને ‘જ્ઞાનાંકુર’ નામનું માસિક શરૂ કર્યું હતું. તેમાં રવીન્દ્રનાથનું દીર્ઘકાવ્ય ‘વનફૂલ’ પ્રકટ થયું હતું. આમ, સર્જનયાત્રા આગળ ધપી રહી હતી ત્યારે એમના મોટા ભાઈ સત્યેન્દ્રનાથે પિતા દેવેન્દ્રનાથ સમક્ષ વાત વહેતી મૂકી કે રવીન્દ્ર અહીં શાળાનું ઔપચારિક શિક્ષણ બહુ પામ્યો નથી તો તેને વિલાયત ભણવા મોકલીએ. આ પ્રસ્તાવ દેવેન્દ્રનાથે વધાવી લીધો અને વિલાયતી રીતભાત શીખવા માટે સત્યેન્દ્રનાથે રવીન્દ્રનાથને મુંબઈમાં એક સુશિક્ષિત મહારાષ્ટ્રિયન પરિવારમાં થોડા સમય માટે રહેવાની વ્યવસ્થા ઊભી કરી. એ કુટુંબમાં એક કેળવાયેલી ષોડશી અન્નપૂર્ણા તરખડકર નામે પ્રભાવક યુવતી હતી, જેને સહુ અન્ના કહીને ઓળખતાં. અન્નપૂર્ણા વયમાં રવીન્દ્રનાથ કરતાં થોડી મોટી હતી, પણ બન્ને વચ્ચે અકથ્ય, અવ્યાખ્યેય ઝેંચાણ ઊભું થયું હતું. ત્યાં રવીન્દ્રે પોતાનો કવિ તરીકેનો પરિચય પ્રકટ કર્યો હતો અને ‘કવિ કાહિની’ નામક કાવ્ય અંગ્રેજીમાં અનૂદિત કરતાં કરતાં અન્નપૂર્ણા સાથે વારંવાર વાંચ્યું હતું. એ ધિંગામસ્તીના દિવસો, અન્નપૂર્ણાના નાની વયે થયેલા નિધનને કારણે, દુઃખસભર સંવેદનારૂપ બની ગયા. પાછલી ઉંમરે રવીન્દ્રનાથે અન્નપૂર્ણા સાથેના સહવાસની સ્મૃતિ ‘છેલેબેલા’માં વાગોળી છે.

આખરે ૧૮૭૭માં રવીન્દ્રનાથ બેરિસ્ટર થવા માટે ઇંગ્લંડ ઊપડે છે. ત્યાં બ્રાઇટનની એક શાળામાં પ્રવેશ મેળવ્યો. પરંતુ ત્યાં મન ન લાગતાં લંડનની યુનિવર્સિટી કોલેજમાં તેમને દાખલ કરવામાં આવ્યા. શિયાળાની વસમી ઋતુ અને ખાસ કોઈનો પરિચય નહીં એટલે ત્યાં રવીન્દ્રનાથને વળી પાછો એકાંતવાસ સેવવાનો વારો આવ્યો. એક વર્ષ લંડનની કોલેજમાં કાયદાશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવામાં ગાળ્યું, પણ એમાં ક્યાંય જીવ લાગ્યો નહીં એટલે ભાઈ સાથે ભારત પાછા ફર્યા. દરમિયાનમાં ત્યાં લેટિન ભાષા શીખ્યા, પાશ્ચાત્ય સંગીતનો પણ અભ્યાસ કર્યો અને પ્રોફેસર મોર્લે પાસે અંગ્રેજી સાહિત્યનો પણ વધુ પરિચય મેળવ્યો. પરદેશથી પાછા ફર્યા પછી નાટ્ય-સંગીત-કાવ્ય એ ત્રણેય કલાના સમન્વય સમું ગીતિનાટ્ય ‘વાલ્મીકિ પ્રતિભા’ લખ્યું. એમાં પોતે વાલ્મીકીનું પાત્ર પણ ભજવ્યું. ઇંગ્લંડથી સ્વદેશ અને સ્વપ્રદેશમાં પરત આવ્યા પછી એમની સર્જકચેતના વધુ ખીલી ઊઠી. હવે કવિતાસર્જન

અને સંગીતસાધના મુખ્ય બન્યાં. આ દિવસો દરમિયાન એમણે ‘સાંધ્યગીતો’ની રચના કરી. આ ગાળો એટલે કે જીવનના પ્રથમ બે દશકનો ગાળો.

આ એમને માટે ગજબનો ઘડતરકાળ સાબિત થયો. એક તરફથી આમ કલાપરક પ્રવૃત્તિઓથી તેમનો આત્મા પોષાયો તો બીજી તરફથી સામાજિક, રાજકીય, ધાર્મિક વાતાવરણે પણ એમના ઘડતરમાં અમૂલ્ય ફાળો આપ્યો. ઠાકુર કુટુંબ આમેય રૂઢિઓનું વિરોધી હતું. બ્રાહ્મોસમાજના સંસ્કારની પ્રબળ છાયા હતી. ભારતમાંના અંગ્રેજ શાસન પ્રત્યેનો વિરોધ દેશાભિમાનને પોષક નીવડ્યો હતો. તો બંગાળના વૈષ્ણવ ભક્તકવિઓ ચંડીદાસ અને વિદ્યાપતિની પણ ભારે અસર અનુભવી. ત્યારે ભક્તિરસપ્રધાન ગીતો સાંભળવાં અને ગાવાં તેમને ખૂબ ગમતાં. પરિણામે વૈષ્ણવી ભક્તિગીતોના અનુરણન રૂપે એમણે ગીતરચનાઓ પણ કરવા માંડી. પોતાનાં આ ગીતો કેવાં છે તેની ચકાસણી કરવા એમણે એક નુસખો કર્યો. જોકે આ વાત હવે તો બહુ જાણીતી છે; પરંતુ ત્યારે રવીન્દ્રનાથનો તુક્કો ભારે ભૂરકી નાખી ગયો હતો. એમણે પૂરા ગાંભીર્યથી એક વાત વહેતી મૂકી કે ‘આદિ સમાજના ગ્રંથાલયમાં હું પુસ્તકો ઉથલાવતો હતો ત્યાં એક જૂનું જર્જરિત પુસ્તક હાથમાં આવ્યું. ભાનુસિંહ નામના કોઈ પ્રાચીન વૈષ્ણવ કવિનાં પદો તેમાં સંગ્રહાયેલાં છે. એમાંથી મેં થોડાં ઉતારી લીધાં છે. જુઓ જોઈએ, તમને તે કેવાં લાગે છે ?’ આ ગીતરચનાઓ સાંભળીને એક મિત્રે કહ્યું, ‘અદ્ભુત છે ! આવાં તો વિદ્યાપતિ કે ચંડીદાસ પણ ના લખી શકે. જરૂર તમારે આ પ્રકટ કરવાં જોઈએ.’

૧૮૮૪માં રવીન્દ્રનાથે આ ગીતો ‘ભાનુસિંહ ઠાકુરેર પદાવલિ’ શીર્ષકથી પ્રકટ કર્યાં. ત્યારે એક રમૂજ ઘટના એવી બનેલી કે જર્મનીમાં નિશિકાન્ત ચેટરજી નામનો એક વિદ્યાર્થી ‘બંગાળી ગેય કવિતા’ વિષય પર પીએચ.ડી. માટે મહાનિબંધ તૈયાર કરી રહ્યો હતો. તેના મહાનિબંધમાં તેણે ભાનુસિંહનાં ઊર્મિગીતોને યુરોપનાં ઊર્મિગીતો સાથે સરખાવ્યાં હતાં અને ભાનુસિંહને એક પ્રાચીન બંગાળી કવિ ગણાવ્યા હતા !

પોતાના શૈશવમાં જે પારતંત્ર્ય ભોગવ્યું, કૌમાર્ય-કૈશોર્ય-યુવાકાળે જે બાહ્ય જગતનો અનુભવ થયો, પ્રકૃતિનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ થયો તે બધાએ તેમને તેમની પછીની કવિતામાં સઘન અભિવ્યક્તિ સાધી છે. પિંજરના પંખીશી શૈશવદશાનો વસવસો તેમણે પછીથી આમ ગાયો છે :

‘શિખર હોઈતે શિખરે છુટિબ

ભૂધર હોઈતે ભૂધરે છુટિબ

હેસે ખલખલ, ગેયે કલકલ તાલેતાલે ઢિબ તાલી

એત કથા આછે, એત ગાન આછે, એત પ્રાણ આછે મોર

એત સુખ આછે, એત સાધ આછે, પ્રાણ હયે આછે ભોર’

(શિખરે શિખરે હું રમવા નીકળી પડીશ, પહાડે પહાડે હું ઘૂમી વળીશ. ખિલખિલાટ હસતું, કિલકિલાટ કરીને ગાતું, તાલેતાલે તાલી દેતા આ કારાગારમાંથી હું નાસી છૂટીશ. મારા હૈયામાં કંઈક કથાઓ ભરી છે, કંઈક ગાન ઊભરાય છે અને પ્રાણ કેટલા તલસે છે !)

સામાજિક અને રાજકીય ક્ષેત્રે પણ એ સક્રિય ભાગ લેવા લાગ્યા હતા. પોતાના

ભત્રીજાઓ સુરેન્દ્રનાથ અને બલેન્દ્રનાથ સાથે તેમણે સ્વદેશી સાહસમાં ભાગીદારી નોંધાવી હતી. લોકમાન્ય ટિળક માટે ફાળો ઉઘરાવ્યો હતો. ગાંધીજીના સત્ય-અહિંસાના વિચારોથી પ્રભાવિત થઈ સાથસહકાર આપ્યો, બંગભંગની ચળવળ વખતે ભાષણો કર્યા; અને જલિયાંવાલાં બાગની ઘટના સમયે ‘સર’નો ખિતાબ પરત કરી દીધો. આ રીતે દેશભક્તિ અને વિશ્વમાનવવાદના રંગે પણ રંગાયા. તો વળી ૧૯૦૩થી કુટુંબમાં મૃત્યુની પરંપરાથી હતપ્રભ બની છેવટે સ્થિરબુદ્ધિ બન્યા. ૧૯૦૩માં ૧૩ વર્ષની પુત્રી રેણુકાનું અવસાન થયું. તે પૂર્વે છ મહિને ૧૯૦૨માં પત્નીનું અવસાન, ૧૯૦૫માં પિતા દેવેન્દ્રનાથનું અવસાન, ૧૯૦૭ના નવેમ્બરમાં સૌથી નાના પુત્ર શમીન્દ્રનું અવસાન, ૧૯૧૮માં પુત્રી માધુરીલતાનું અવસાન, ૧૯૨૨માં મોટા ભાઈ સત્યેન્દ્રનાથનું અવસાન, ૧૯૨૫માં જ્યોતિરિન્દ્રનાથનું અવસાન, ૧૯૨૬માં મોટા ભાઈ દ્વિજેન્દ્રનાથનું અવસાન. આમ આપ્તજનોનાં મૃત્યુની પરંપરાએ તેમને આરંભમાં વિચલિત કરી મૂક્યા; પણ પછી તેમની પ્રજ્ઞાએ તેમની પાસે જીવન-મૃત્યુનો મર્મ છતો કર્યો. એમણે મૃત્યુને પરમ તત્ત્વની યોજનાનો એક ભાગ ગણી સહજતાથી સ્વીકારી લીધું. હવે એમને માટે જીવનફિલસૂફી હતી ‘તબે તાઈ હોક’ (ભલે, તો તેમ થાઓ).

બ્રાહ્મોસમાજના કૌટુંબિક સંસ્કારોએ વિધિવિધાનમાંથી એમને મુક્ત રાખ્યા હતા. સ્વ-શિક્ષણે એમને સવાયા શિક્ષિત કર્યા હતા. દેશદાઝથી પ્રેરાઈને તેમાં ઝંપલાવનાર રવીન્દ્રનાથને રાજકારણનો વરવો ચહેરો પ્રતીત થતાં તેનો ત્યાગ કરી જીવનમૂલક કેળવણી, આર્યસંસ્કારપદ્ધતિથી પુષ્ટ કેળવણીની પ્રવૃત્તિ તરફ તેમણે દિશા બદલી. પિતાએ જાગીરનો વહીવટ સોંપ્યો હતો તેને ત્યજીને ૧૯૦૧માં, જ્યાં ૧૮૬૩માં પિતા દેવેન્દ્રનાથે શાંતિ નિકેતનની સ્થાપના કરી હતી ત્યાં, બોલપુરમાં તેમના સૌથી મોટા પુત્ર અને અન્ય ચાર વિદ્યાર્થીઓ તથા પાંચ શિક્ષકો સાથે ૨૨મી ડિસેમ્બરે બ્રહ્મચર્યાશ્રમ નામક શાળાની શરૂઆત કરી. આર્થિક ભીંસ વચ્ચે પત્નીએ પોતાનાં ઘરેણાં પણ આ શાળાના સંચાલન માટે વેચી દીધેલાં. ૧૮૮૩માં ૨૨ વર્ષના રવીન્દ્રનાથનું ૧૦ વર્ષની કિંશોરી ભવતારિણી સાથે લગ્ન થઈ ગયેલું. શ્વસુરગૃહે આવ્યાં પછી તેમનું નામ મૃણાલિનીદેવી રાખેલું. પતિપરાયણ પત્ની અને પત્નીપ્રેમી પતિનું આ દામ્પત્યજીવન માંડ ૧૯ વર્ષનું જ રહેલું. મૃત્યુશય્યા પર બે દિવસ સુધી રવીન્દ્રનાથે પત્નીની સતત સેવા કરી હતી, એ એમની હૃદયસંપત્તિનું ઘોતક છે. આવાં પત્નીને મઝધારે ગુમાવીને રવીન્દ્રનાથે જીવનના વિષાદને ઘૂંટ્યો હતો. પરંતુ એમનું જીવનચક્ર વિશ્વભારતીની પ્રવૃત્તિઓ અને સાહિત્યના વાચન-સર્જનમાં સતત પરિભ્રમણ કરતું રહ્યું હતું. મહાત્મા ગાંધીએ બુનિયાદી શિક્ષણનો વિચાર મૂક્યો તે પૂર્વે રવીન્દ્રનાથે આ શાળામાં તેનો પ્રયોગ શરૂ કરી દીધો હતો. આમ, વીસમી સદીનો પ્રથમ દશકો એમની કારકિર્દીના ઉત્તમ સુફળનો હતો.

આ રીતે એમનાં શૈશવ-કૌમાર્ય-કૈશોર્ય-તારુણ્યનો જીવનપટ જાણે ભાવિમાં વિશ્વકવિપદના અધિકારી થવાની સઘન અને સચોટ પૂર્વતૈયારીરૂપ હતો. આથી જ એમના કાવ્યવિશ્વને જાણવા અને માણવા-પ્રમાણવા માટે આટલી અત્યલ્પ ભૂમિકા આવશ્યક છે.

(કમશઃ)

જ્યોતીન્દ્રમાં પડેલ નર્મ-મર્મ | વિનોદ ભટ્ટ

મારો વિષય છે વિટ એન્ડ હ્યુમર ઇન જ્યોતીન્દ્ર. એટલે આપણે પહેલાં તો વિટ એન્ડ હ્યુમર વિશે થોડી વાત કરીશું. ઓક્સફર્ડ ડિક્શનેરી પ્રમાણે Witનો અર્થ બુદ્ધિ, સમજશક્તિ, શોધક બુદ્ધિ (શક્તિ), બુદ્ધિમાન, હાજરજવાબી વગેરે થાય છે. ગુજરાતીમાં તેને માટે આપણે મર્માળો કટાક્ષ, બુદ્ધિચમત્કૃતિ, બુદ્ધિચાતુર્ય, નર્મવૃત્તિ તેમજ નર્મોક્તિ જેવા શબ્દો પ્રયોજીએ છીએ. વિટમાં શબ્દો કરકસરથી જ નહીં, કૃપણતાથી વાપરવામાં આવે છે; કેમકે બ્રેવિટી અર્થાત્ લાઘવ એ વિટનો આત્મા છે. વિટમાં લાઘવ જેવું જ બીજું અનિવાર્ય તત્ત્વ ચમત્કૃતિનું છે. આ જ કારણે કોઈ એક રમૂજ બીજી વખત સાંભળવામાં એટલો આનંદ નથી આવતો. વિટમાં હાજરજવાબી ભળે ત્યારે તેમાં બુદ્ધિકૌશલ્ય ચરમ સીમાએ પહોંચતું દેખાય છે.

ઉ.ત. -

ગ્રાહક : 'આ દૂધ તાજું છે ?'

દૂધવાળો : 'સાહેબ, ત્રણ કલાક પહેલાં તો આ ઘાસ હતું.'

વિટમાં સ્મિત અને હાસ્ય બંને લાવવાની ક્ષમતા છે એ કારણે વિટ અને હ્યુમર વચ્ચે જે ભેદ કરવામાં આવે છે તે કૃત્રિમ અને બિનપાયાદાર છે. આમ તો આ બંનેની પ્રકૃતિ એકબીજાથી ભિન્ન પણ છે. Mirth અર્થાત્ મશ્કરીનું તત્ત્વ ક્યારેક વિટમાં આવી જાય છે જ્યારે mirthness એટલે કે ખુશમિજાજ હ્યુમરમાં જોવા મળે છે. એડિસન કહે છે કે મશ્કરી એ ક્રિયા છે અને ખુશમિજાજ એ મનની ટેવ છે એમ હું ગણું છું. આ કારણે મશ્કરી કરતાં ખુશમિજાજને હું હંમેશાં વધારે પસંદ કરું છું એવું તેણે ઉમેર્યું છે. જોકે ચિત્તમાં હાસ્યરસના સંસ્કાર ઘડાતાં પ્રથમ વિટનો ને ત્યાર બાદ હ્યુમરનો અનુભવ થાય છે. કદાચ એટલે જ આપણે વિટ અને હ્યુમરને સાથે જોડીને વિટ એન્ડ હ્યુમર કહીએ છીએ. ગુજરાતીમાં આને આપણે નર્મ અને મર્મની સંજ્ઞા આપીએ છીએ. આ થઈ પ્રસ્તાવના.

હવે આપણા સમર્થ હાસ્યકાર જ્યોતીન્દ્ર દવેમાં પડેલ નર્મ-મર્મની વાત...

પુત્રનાં લક્ષણ પારણામાંથી પરખાય એ રીતે જ્યોતીન્દ્રમાં પડેલી વિનોદવૃત્તિ બચપણથી જ ઝળકી હતી. તે થર્ડ સ્ટાન્ડર્ડમાં હતા ત્યારે વિજ્ઞાનના શિક્ષકે એક દિવસ વર્ગમાં કહ્યું : 'ગરમીથી પદાર્થ ફૂલે ને ઠંડીથી સંકોચાય છે.' ત્યાર બાદ તેમણે દરેક વિદ્યાર્થીને આનું એક એક ઉદાહરણ આપવા જણાવ્યું. જ્યોતીન્દ્રનો વારો આવ્યો એટલે શિક્ષકે તેમને ટોળમાં કહ્યું : 'મોટાભાઈ, તમે દાખલો આપો.' શિયાળાની રજાઓ તરત જ પૂરી થઈ ગઈ હતી તેના સંદર્ભમાં જ્યોતીન્દ્ર બોલ્યા : 'ઠંડીને લીધે શિયાળાની રજા સંકોચાઈને ટૂંકી થઈ જાય છે ને ગરમીને લીધે ઉનાળાની રજા વિકસીને લાંબી થાય છે.' તેમનો આ જવાબ સાંભળીને શિક્ષક સિવાયના બધા હસી પડ્યા ને 'હાથ ધર સુવર, મારી મજાક કરે છે ?' એમ કહી શિક્ષકે તેમને સોટીએ સોટીએ મારીને હાથ સુજાડી દીધો. તેમનો વિનોદ સમજવામાં શિક્ષક કાચા પડ્યા.

મૂળે તે આનંદલોકના આત્મા હોઈ કોઈની સાથે તેમણે ક્લેશકર વ્યવહાર કર્યો નથી.

પોતાનો અણગમોય તેમણે હળવાશથી પ્રગટ કર્યો છે. રામનારાયણ વિ. પાઠકના અવસાન નિમિત્તે મુંબઈમાં એક શોકસભા ભરાયેલી, જેમાં જ્યોતીન્દ્ર વક્તા હતા. તે શોકોજલિ આપવા ઊભા થયા. તે ફક્ત હાસ્યકાર જ નહીં, એક દાર્શનિક પણ ખરા, એટલે તેમની ગંભીર-અગંભીર કોઈ પણ વાત રસપ્રદ હોય. શ્રોતાઓ એકકાન થઈ તેમને સાંભળતા હતા. સ્ટેજ પર બેઠેલ ત્રણેક સાહિત્યકારો અંદરઅંદર સતત વાતો કરતા હતા. આથી જ્યોતીન્દ્રભાઈને બોલવામાં ખલેલ પહોંચતી હતી. વાતો કરનારાઓનું ધ્યાન ખેંચવા તેમણે બે વખત પાછળ જોયું, પણ કંઈ ફેર ના પડ્યો એટલે પોતાના વક્તવ્યને ટૂંકાવતાં તે બોલ્યા : 'મારી પાછળ પણ ઘણા વક્તાઓ છે એટલે હું બેસી જાઉં છું...' ને બેસી પણ ગયા.

S

જ્યોતીન્દ્રના લેખોમાં નર્મ અને મર્મ પ્રમુખસ્થાને હોય છે. તેમના સંવાદોમાં વિટના ચમકારા ઠેર ઠેર વેરાયેલા દેખાય છે, અને પરિસ્થિતિજન્ય હાસ્ય પણ બિલકુલ નિર્દોષ ને ડંખ વગરનું હોય છે. ઉ.ત. 'મારી વ્યાયામસાધના'માં તે લખે છે : 'જે ભાઈઓ દંડ પીલતા હતા તેમની પાસે જઈને હું ઊભો રહ્યો... એમને આમ ખૂબ પરિશ્રમ કરતાં હું થોડી વાર સુધી જોઈ રહ્યો અને મને પરસેવો થઈ ગયો ! પરસેવો થયો એટલે હું ઘેર પાછો ફર્યો. (ઘેરથી નીકળ્યો ત્યારે મને વડીલોએ કહ્યું હતું કે અખાડામાં જઈને પરસેવો થાય ત્યાં સુધી દંડ અને બેઠક કરવાનાં. પરસેવો પાડતાં નહીં શીખો તો માંચકાંગલા રહી જશો.) મારા વડીલે મને પૂછ્યું, 'દંડ-બેઠક કર્યા ?' 'હા, દંડ-બેઠક કર્યા' મેં કહ્યું. હું અસત્ય નહોતો બોલ્યો. વાક્યમાં કતાં અધ્યાહાર હતો. કોણે કર્યા એ મેં નહોતું કહ્યું. અને એમાં કહેવા જેવું પણ શું હતું ? હું કરું કે બીજો કોઈ કરે. 'હું કરું, હું કરું એ જ અજ્ઞાનતા, શકતનો ભાર જેમ જ્ઞાન તાણે' એ નરસિંહવાક્યને સ્મરીને મેં કર્તૃત્વનું અભિમાન ધારણ કર્યા વિના માત્ર દંડ-બેઠક કર્યા એટલું જ કહ્યું.

'કેટલાંક કર્યા ? - ક્યાં સુધી કર્યા ?' વડીલે બીજો પ્રશ્ન પૂછ્યો.

'પરસેવો થાય ત્યાં સુધી.' આ પ્રમાણે મેં વ્યાયામસાધનાનો આરંભ કર્યો.

ક્યારેક તે ચમત્કૃતિવાળા પ્રસંગથી લેખનો ઉપાડ કરે છે. જેમકે, થોડા સમય પર મને એક મિત્ર રસ્તામાં અચાનક મળી ગયા. પ્રિયજનને સ્મશાન પહોંચાડી જાણે પાછા ફર્યા હોય એવું એમનું મુખ જણાતું હતું. મેં પૂછ્યું : 'કેમ, આમ કેમ ?'

'શું ?' એમણે પ્રતિપ્રશ્ન કર્યો.

'તમારા પર જાણે કોઈ ભારે દુઃખ પડ્યું હોય એમ તમારા મોં પરથી લાગે છે...'

'હા, હા, એવું જ છે કંઈક...'

'કોઈક બહુ પાસેનું છે ?' મેં બને એટલા ગંભીર થવાનો પ્રયત્ન કરી પૂછ્યું.

'હા, બહુ પાસેનું, હંમેશાં મારી પાસે જ રહેતી. મને એના વગર ઘડી ચાલતું નહીં.'

એમનાં પત્ની ગુજરી ગયાં છે એમ મને લાગ્યું. 'ત્યારે તો તમે ખરેખર દુઃખી થઈ ગયા.' મેં કહ્યું.

'દુઃખી નહીં તો બીજું શું ? પોતે તાપ-તડકો ખમતી ને મને ઠંડક આપતી, મારા ઘરની શોભારૂપ હતી, મારી હાથલાકડી જેવી હતી. હવે એ જતી રહી એટલે મને એવું એકલું એકલું લાગે છે !'

‘ખરેખર, આટલી ઉંમરે ઘરભંગ થયા એ બહુ ખેદકારક છે.’

‘ઘરભંગ ?’

‘કેમ - તમારાં - છે તે - તમારાં પત્ની કે નહીં ?’ કંઈક બફાયું છે એમ સમજી મેં પૂછ્યું.

‘મારી પત્ની ?’

‘હું તો એમ સમજ્યો.’

‘ના રે ! મારી પત્નીને શી ધાડ આવતી’તી ? એ બેઠી ઘરમાં...’

‘ત્યારે ?’

‘એ તો મારી છત્રી. આજ આઠ દિવસથી ખોવાઈ ગઈ છે તેની વાત કરતો’તો...’

અઘરામાં અઘરો અને કંટાળાજનક એવો વિષય જ્યોતીન્દ્ર હાથ પર લે છે ત્યારે તેમાં અટપટા રમૂજી સંવાદો જોડીને એને તે સરળ અને ગમ્મતભર્યો બનાવી દે છે. ‘દર્શક સર્વનામ’ જેવા શુષ્ક વિષય પરનો તેમનો લેખ એ આનું જ્વલંત ઉદાહરણ છે.

એવો જ તેમનો લેખ છે ‘બુદ્ધિની કસોટી’. પતિની બુદ્ધિની કસોટી કરવા પત્ની એક કોયડો પૂછે છે : ‘બોલો, હું કોણ છું ? હું પાંચ અક્ષરનો બનેલો છું ને એક જાણીતા શહેરનું નામ છું. મારા પહેલા બે મળીને મૂળ થાય છે; મારો ત્રીજો ને પહેલો મળીને દવામાં વપરાતી ને જંતુ દ્વારા તૈયાર થતી એક સ્વાદિષ્ટ વસ્તુ થાય છે. ચોથો ને બીજો મળીને શહેર થાય છે,... અને આ પ્રશ્ન પતિના મનનો કબજો લઈ લે છે. આપણા બે દાંતની વચ્ચે કશુંક ભરાઈ જાય ને જીભ વારંવાર ત્યાં જ ફર્યા કરે એમ પતિનું ચિત્ત એ કોયડામાં જ ફર્યા કરે છે. ઓફિસમાંય મન લાગતું નથી. મિત્રોને પૂછે છે. આ શહેરનું નામ જાણવા સ્ટેશન પર જઈ ટિકિટ આપનારને પૂછે છે. ત્યાંય કોઈને આ પ્રશ્નનો ઉત્તર મળતો નથી. આ સવાલને પડકાર માની બધા જ તેનો જવાબ નહીં મળતાં અસ્વસ્થ થઈ જાય છે. છેલ્લે પત્ની જ એ પાંચ અક્ષરનું નામ જણાવે છે : ધરમપુર, ધરમપુર એ જાણીતું શહેર છે. એનો પહેલો ને બીજો અક્ષર મળીને ધર એટલે મૂળ થાય છે. ત્રીજો ને પહેલો મળીને દવામાં વપરાતી સ્વાદિષ્ટ વસ્તુ - મધ; ચોથો ને બીજો મળીને ‘પુર’ એટલે શહેર થાય છે. બોલો, બરાબર છેને ?

તેમની રમૂજમાં કે વ્યંગમાં કીડીના ચટકા જેટલોય ડંખે નથી હોતો. તે દિલરૂબા અને સિતાર વગાડી જાણતા. એક વખત એક મિત્રે તેમને જણાવ્યું કે સિતારમાં જે તાંત છે તે બકરીનાં આંતરડાંમાંથી બનેલી હોય છે. આ સાંભળીને તેમણે ઠાવકા ચહેરે કહ્યું હતું : ‘મને પણ એમ જ લાગે છે, તમે સિતાર વગાડો છો ત્યારે બકરીની આંતરડી કકળતી હોય એવો અવાજ તેમાંથી નીકળે છે.’

S

‘પુસ્તકાલયની વિરુદ્ધમાં’ નિબંધમાં તે લખે છે : ‘જીવીશ બની શકે તો એકલાં પુસ્તકોથી !’ એમ કહેનાર કલાપી કેટલી નાની વયમાં મૃત્યુ પામ્યો ? ‘અને એમ કહેવું એ તો ઊંધઈને શોભે, આપણને નહિ.’

લખતાં શું કે બોલતાં શું, વિટ અને છુમર તેમની પાસે સદાય હાજર હોય. એક વાર આ લખનારની હાજરીમાં જ શેખાદમ આબુવાલાએ જ્યોતીન્દ્રને પૂછ્યું : ‘આપની

ઉંમર ?’

‘સત્યોત્તર વર્ષ...’ તે બોલ્યા.

‘ઉંમરના પ્રમાણમાં શરીર સારું કહેવાય.’ આદમે આશ્ચર્યથી કહ્યું. તેને સુધારતાં જ્યોતીન્દ્ર બોલ્યા : ‘ના, ખરું જોતાં તો મારા શરીરના પ્રમાણમાં ઉંમર સારી ગણાય... આવા શરીર સાથે હું આટલી ઉંમર સુધી પહોંચી શક્યો છું...’

પાછલી ઉંમરમાં અવસ્થા અને નબળાઈને કારણે ઘરમાં ચાલતાં અનેક વાર તે પડી જતા, પણ વજન નહીં એટલે ખાસ વાગે-બાગે નહીં, પડે ને તરત જ ઊભા થઈ જાય. એક વાર તે પોતે જ કહેતા હતા કે તે રહે છે એ નવયુગનગર ફ્લેટના આઠમા માળેથી ભૂસકો મારે તોપણ પીંછાની જેમ ધીરે ધીરે નીચે આવે ને જમીન પર પડ્યા પછી કપડાં ખંખેરીને ઊભા થઈ ચાલવા માંડે.

તેમ છતાં જીવનના છેલ્લા શ્વાસ સુધી વિનોદ તેમનામાં અકબંધ રહ્યો હતો. તેમના અવસાનના ચારેક દિવસ અગાઉ તારક મહેતા તેમની પાસે ગયા હતા ને પોતાની ‘ઓબિચ્યુઅરી’ લખવા જણાવ્યું હતું, જેનાં થોડાંક પાનાં તેમણે આ રીતે લખ્યાં હતાં : ‘ - હા, એ ખરું. પણ જેણે બીજાનાં કામ કર્યાં નથી, પરંતુ બીજા પાસે કામ કરાવ્યાં છે, જેણે આળસ સાથે અવિનાભાવસંબંધ રાખ્યો છે, જે કાને ઓછું સાંભળે છે, આંખે ઓછું દેખે છે અને મંદાગ્નિ અને અપચાથી ખાધા વગર પણ પીડાય છે. પુષ્કળ પવન નીકળ્યો હોય તો ઘસડાઈ જતાં પરાણે અટકાવી શકાય એવું નિર્બળ ને નાનકડું શરીર ધરાવે છે, અને જેનાં ક્ષેમકુશળ પાછળ દ્રવ્યનો અને સમયનો સદુપયોગ થવાને બદલે દુરુપયોગ કર્યા કરે છે તેને તે કઈ સિદ્ધિ આપવી !

એ ગૃહસ્થે ચોરી કરી નથી, ધાડ પાડી નથી, લૂંટ ચલાવી નથી. (એ માટે જૈઈતી હિંમત અને ચતુરાઈ એનામાં હોય તો ને ?). એણે કોઈના પૈસા ખાધા નથી (આમ એ ઓછું જ ખાય છે), પૈસા ખવડાવ્યા છે ખરા. અને એમ કરીને ભૂખ્યા જનોનો જઠરાગ્નિ શાંત કર્યો છે. લાભ ન થાય તો એ જુદું બોલતો નથી... જન્મથી જ નબળી તબિયત છતાં લગભગ આઠ આઠ દાયકા સુધી ટકી રહ્યો છે. કાળ ભારે ઝડપી દડા ફેંકે છે, પણ હજી લગી નોટ આઉટ રહેલા એમને ધરખમ બેંટધર કોણ નહીં કહે !’ જોકે આગળ ઘણું બધું લખવા તે ઇચ્છતા હતા, પણ તેમના પરિવારના સભ્યોને એ ઉચિત નહીં જણાતાં આ વાત ત્યાં જ અટકી પડેલી. બાકી તેમણે ‘ઓબિચ્યુઅરી’માં ચોક્કસ લખ્યું હોત કે ‘એ જન્મેલોય હોસ્પિટલમાં ને અવસાન પણ હોસ્પિટલમાં જ પામ્યો, અલબત્ત બંને હોસ્પિટલો જુદી જુદી હતી. - ને આ બંને હોસ્પિટલોની વચ્ચે એણે જીવી નાખ્યું.

અહીં અટકીશું ?

[ગુજરાતી નિબંધનાં ૧૫૦ વર્ષ નિમિત્તે દિલ્હી સાહિત્ય અકાદમી દ્વારા ૧૦-૨-૧૯૦૮ના રોજ યોજાયેલ પરિસંવાદમાં આપેલ વક્તવ્ય.]

‘મંગલ પાંડે’ – ન્યાય આપવાનો પ્રયત્ન | ધ્વનિલ પારેખ

ઈ.સ. ૧૭૫૭માં પ્લાસીના યુદ્ધમાં અંગ્રેજોએ વિજય મેળવીને ભારતમાં પોતાનાં મૂળિયાં મજબૂત કર્યાં. આ ઘટનાનાં બરાબર સો વર્ષ પછી મજબૂત થયેલાં અંગ્રેજ મૂળિયાંને ઉખેડવાનો પ્રારંભ થયો અને ૧૮૫૭માં બળવાની ઘટના પરિણમી. આ ઘટનાના નેવું વર્ષ બાદ ૧૯૪૭માં ભારતમાં આઝાદીનો સૂર્યોદય થયો. સ્વતંત્રતાપ્રાપ્તિ માટે ૧૮૫૭થી ૧૯૪૭ નેવું વર્ષનો સમય ગયો. અંગ્રેજ મૂળિયાં એટલાં બધાં પણ મજબૂત નહોતાં કે ઉખાડી ફેંકવા માટે નેવું વર્ષ જેટલો સમય લાગે ! પણ આપણી આંતરિક નબળાઈઓ જ એવી હતી કે અંગ્રેજ-શાસન વધુ ને વધુ મજબૂત બનતું ગયું. બાકી ૧૮૫૭ની ક્રાંતિનો પહેલો તબક્કો અંગ્રેજોને હંફાવનારો હતો એ ભૂલવા જેવું નથી. આ ક્રાંતિની પ્રથમ ચિનગારી ચાંપનાર હતો મંગલ પાંડે.

‘બળવો’, ‘સિપાઈ-બળવો’, ‘વિપ્લવ’ કે ‘પ્રથમ સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામ’ જેવા નામોથી પ્રચલિત ૧૮૫૭ની ક્રાંતિ સાથે જ પહેલું નામ મંગલ પાંડેનું યાદ આવે છે. ટૂંકી વાર્તા ક્ષેત્રે ગુજરાતીમાં નોંધપાત્ર પ્રદાન કરનાર જયંત ખત્રીનું અપ્રગટ એકાંકી છે ‘મંગલ પાંડે.’ એકાંકીમાંથી નિયત સમય કરતાં ચિનગારી શા માટે ઉતાવળે ભડકી ઊઠી એની એક ભૂમિકા સાંપડે છે. મંગલ પાંડેના અંગત જીવન વિશેની માહિતી બહુ ઓછી મળે છે. કેતન મહેતાએ કલ્પનાના રંગો પૂરીને ‘મંગલ પાંડે’ ફિલ્મ બનાવી પણ એમાંય ક્રાંતિકારી મંગલ પાંડેને જ મહત્ત્વ આપવામાં આવ્યું હતું. ૨૯મી માર્ચ, ૧૮૫૭ના દિવસે ૩૪મી પલટનના મંગલ પાંડેએ બે અંગ્રેજ અફસરો ઉપર ગોળી ન છોડી હોત તો ઇતિહાસમાં એનું નામ કદાચ ક્યાંય ન હોત !

‘મંગલ પાંડે’ એકાંકી પાંચ દૃશ્યોમાં વિભાજિત છે. પ્રથમ દૃશ્યમાં શંકરાનંદ, શૌકત ઉસ્માન અને અયોધ્યાપ્રસાદ બળવાની ગુપ્ત યોજના વિશે ચર્ચા કરતા હોય છે ત્યારે મંગલ પાંડેનો પ્રવેશ થાય છે. મંગલ પાંડે પોતે ૩૪મી પલટનનો સૈનિક છે. એન્ફિલ્ડ રાઈફલ માટે ગાય અને સૂવરની ચરબીમાંથી બનાવેલી કારતૂસને કારણે સૈન્યમાં રોષ છે. શંકરાનંદ અને અન્ય મિત્રો મંગલ પાંડે સૈનિક છે એવું જાણીને પોતાની ક્રાંતિમાં જોડાવા માટે એને ઉશ્કેરે છે. પણ મંગલ એટલો જલદી ઉશ્કેરાતો નથી. શંકરાનંદ કહે છે, “જ, હા. આ લાલકમળનો ઉદ્દેશ છે કંપની સરકારની હકૂમતનો ખાત્મા.” ત્યારે મંગલ તરત જ પ્રતિક્રિયા આપે છે, “શા માટે ?” આ પ્રકારની પ્રતિક્રિયા પાછળ મંગલની સમજ કંઈક આવી છે. “અંગ્રેજો આવ્યા પહેલાંની મંગલાઈ, સામંતશાહી, નવાબશાહી, પેશ્વાઈ અને જાગીરદારી જુલ્મોને તમારે ફરી સ્થાપિત કરવા છે ?” મંગલના આ પ્રશ્નો જવાબ શંકરાનંદ કે અન્ય મિત્રો પાસે નથી. મંગલ પાંડેની સમજ એકાંકીમાં જુદા દૃષ્ટિકોણ બની શકે એમ હતું. મંગલ પાંડેના પ્રશ્નને સર્જકે પ્રશ્ન જ રહેવા દીધો છે. મંગલને સંતોષકારક જવાબ મળે છે એટલે એ શંકરાનંદ સાથે ક્રાંતિમાં જોડાય છે, એવું પણ નથી. એની પાછળ અન્ય કારણો રહેલાં છે.

હિંદુસ્તાન એક અખંડિત રાષ્ટ્ર છે એવી કોઈ સમજથી આ ક્રાંતિ થઈ હતી એવું માનવું ભૂલભરેલું છે. ઝાંસી હોય કે અવધ સૌને પોતાનાં રજવાડાં અને વર્ષાસનની પડી

હતી. નાનાસાહેબ અને રાણી લક્ષ્મીબાઈએ પોતાનાં વર્ષાસન માટે ઇંગ્લેન્ડ સુધી અંગ્રેજોના દરબારમાં પોતાના પ્રતિનિધિઓ દ્વારા કુરનિશો બજાવી હતી. પરંતુ કશું હાથ ન આવતાં અને અન્ય કોઈ ઉપાય ન રહેતાં આખરી ઉપાય તરીકે બળવામાં જોડાયાં હતાં. એટલે, પેશ્વાઈ અને સામંતશાહી જ ફરી સ્થાપિત થવાની હોય તો અંગ્રેજ રાજ વધુ સારું છે એવો મંગલ પાંડેનો દૃષ્ટિકોણ ખોટો નહોતો. સુધારામાં માનનારા દલપત અને નર્મદે એટલે તો અંગ્રેજોનાં ગુણગાન કરતી રચનાઓ આપી હતી. નર્મદ લખે છે –

“કમાવવા આવ્યા, અંગરેજો અહિયા જે;
હાલ કરે છે રાજ, આપણાં તે નિરાંતે.”

દલપતરામ આ શબ્દોમાં પ્રશંસા કરે છે અને અંગ્રેજોની હત્યા કરનારને નરકમાં પણ સ્થાન નહિ મળે એવો ઉદ્ગાર કાઢે છે –

“એમ બચ્યા અંગ્રેજ તે, જગકર્તાનું રાજ
સ્ત્રીબાળકનો જે કર્યો, નિર્દય થૈને નાશ
તે નહિ સાંખે શ્રીહરિ, દેશે નરક નિવાસ.”

મંગલનો પ્રશ્ન લઈ શંકરાનંદ નાનાસાહેબ પાસે જાય છે અને ક્રાંતિમાં વિજય માટે દેશી રાજ્યોની એકતા જરૂરી છે એ વાત ઉપર ભાર મૂકે છે. અહીં જ બહાદુરશાહ ઝફરનું જાહેરનામું તૈયાર કરવામાં આવે છે. આ જાહેરનામમાં સહુને એક ગણીને અને સહુને એક થઈને ક્રાંતિમાં જોડાવા માટે હાકલ કરવામાં આવે છે. આ હાકલથી મંગલને કદાચ સંતોષ થયો હોય અને એ બળવામાં જોડાયો હોય એ શક્ય છે.

એકાંકીના ત્રીજા દૃશ્યમાં કાપડના વેપારી વિશ્વાનંદ ચેટરજીનું પાત્ર આવે છે. ક્રાંતિ થવાની છે અને સૈન્યમાં ઊંડાપોહ થઈ રહ્યો છે, એવી માહિતીથી ચેટરજી વાકેફ છે. સામાન્ય વર્ગ અને ખાસ કરીને લાલચુ વેપારી વર્ગના પ્રતિનિધિ તરીકે ચેટરજીનું પાત્ર પ્રભાવક છે. અંગ્રેજ અધિકારી કર્નલ વ્હીલર અને લાલચુ ચેટરજી – બે વેપારી ભેગા મળે પછી પૂછવાનું શું ? ચેટરજીને બંગાળમાં ઓછી કિંમતે ઇંગ્લેન્ડનું કાપડ વેચવાની એજન્સી સોંપવામાં આવે છે. આ એજન્સી ચેટરજીને સોંપવા પાછળનો અંગ્રેજોનો હેતુ ‘...ઢાકાનો એક એક વણકર બેકાર અને નાકામિયાબ બનવો જોઈએ.’ એ છે. એજન્સી શરૂ કરવાની સામે ચેટરજીને ૩ મહિને અઢી લાખનો ફાયદો મળશે અને એના પુત્ર કમલનયનને ૩૪મી પલટનનો હેડક્વાર્ટ બનાવવામાં આવે છે. કમલનયનને હેડક્વાર્ટ બનાવવા પાછળ પણ અંગ્રેજોનો સ્વાર્થ રહ્યો છે. કમલનયને ૧૯મી અને ૩૪મી પલટનની પ્રત્યેક હિલચાલ વિશે કર્નલ વ્હીલરને માહિતી આપવાની છે. આપણે આંતરિક રીતે કેટલા નબળા હતા એ આ દૃશ્ય દ્વારા ફિલિત થાય છે. સતત પોતાના ફાયદાની જ વાત કરતા વેપારી ચેટરજીનું પાત્રાલેખન નોંધપાત્ર છે. પણ ત્રીજા દૃશ્યમાં મંગલ પાંડે ગેરહાજર છે અને મંગલ પાંડેનું કોઈ મહત્ત્વ પણ આ દૃશ્યમાંથી ઊપસતું નથી.

ચોથું દૃશ્ય બરાકપુરથી લશ્કરી છાવણી આગળના પેરડ ગ્રાઉન્ડનું છે. બહાદુરશાહ ઝફરનું ગુપ્ત જાહેરનામું કમલનયનના હાથમાં આવી ચઢે છે અને ત્યાંથી પસાર થતા કર્નલ વ્હીલર, લે. બોગ અને હુસનને એ જાહેરનામું કમલનયન આપે છે. અંગ્રેજ અફસરોના હાથમાં એ જાહેરનામું આવતાં ગુપ્ત બળવાની વાત પ્રગટ થઈ જાય છે. અંગ્રેજો હવે બળવાની

વાતથી માહિતગાર છે ત્યારે એ એને દબાવવા માટે ગમે તે પ્રયત્નો કરશે. એ પ્રયત્નો સફળ ન થાય અને જન. હેરેશી સુધી એ પત્ર ન પહોંચે એ માટે શંકરાનંદ, અયોધ્યાપ્રસાદ શૌકત ઉસ્માન અને મંગલ પાંડે પ્રયત્નશીલ બને છે. મંગલ પાંડે પોતાના પ્રયત્નોમાં લે. બોગ અને હુસન ઉપર ગોળી છોડે છે. અંગ્રેજ અફસરો ઉપર કરવામાં આવેલા હુમલા બદલ મંગલ પાંડેની ધરપકડ કરવામાં આવે છે.

બહાદુરશાહ ઝફરનું જાહેરનામું બધા અંગ્રેજ અફસરોના હાથમાં આવી જાય તો કાંતિ શરૂ થાય એ પહેલાં જ એને ડાખી દેવામાં આવે. આ જાહેરનામા વિશે જાણી ગયેલા લે. બોગ અને હુસનને ખતમ કરવાના ઉદ્દેશથી મંગલ પાંડે અંગ્રેજો સામે નિયત સમયથી પહેલાં બંદૂક ઉઠાવે છે. અહીં મંગલ પાંડે સાથે સંકળાયેલી ઇતિહાસકથિત ઉતાવળે બળવો કરવાની વાતનો એકાંકીકારે છેદ ઉડાડ્યો છે. જાહેરનામું વધુ અંગ્રેજ અફસરો સુધી ન પહોંચે એ માટે બંદૂક ઉઠાવવી જરૂરી હતી. એટલે, અહીં એક સબળ તર્ક, ક્રિયા દ્વારા એકાંકીકારે મંગલ પાંડેના પાત્રને ન્યાય આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

પાંચમા દશ્યમાં શંકરાનંદ અને સૌકત ઉસ્માન જન. હેરેશી અને કર્નલ વ્હીલરની હત્યા કરે છે. અહીં પણ મંગલ પાંડેનું કોઈ મહત્ત્વ નથી. 'મંગલ પાંડે' એકાંકી પાંચ લાંબાં દશ્યોમાં વિભાજિત છે. ત્રેવીસ જેટલાં નાનાં-મોટાં પાત્રો અહીં પોતાની ભૂમિકા ભજવે છે. સર્જકે 'એકાંકી' તરીકે આ કૃતિને ઓળખાવી છે પણ ત્રીજા દશ્ય બાદ પડદો પડે છે. કૃતિનું કદ અને દશ્ય વિભાજનને ધ્યાનમાં રાખતાં એ એકાંકી નહીં પણ દીર્ઘનાટક વધારે લાગે છે. જોકે, આ કૃતિને નાટક તરીકે ઓળખવી કે કેમ એ પણ એક પ્રશ્ન છે. સંઘર્ષ કે તખ્તાલાયકીનો અહીં અભાવ છે. જ્યંત ખત્રી જેના માટે જાણીતા છે તે ટૂંકી વાર્તામાં આવતાં વર્ણનો પણ અહીં રંગસૂચનો તરીકે આવે છે જે કૃતિ માટે કોઈ પણ રીતે ઉપકારક નથી. નાટ્યલેખનનો લેખકનો અનુભવ ટાંચો પડે છે કે નાટકરૂપે લખાતી આ કૃતિનું મંચન થવું જોઈએ, એવાં કોઈ આગ્રહ કે ખ્યાલ પણ કૃતિમાંથી પસાર થતી વખતે જોવા મળતો નથી. સ્થળ-વિશેષનો ખ્યાલ પણ અહીં રખાયો નથી. જોકે, અંતિમ દશ્યમાં શંકરાનંદ જનરલ હેરેશીની હત્યા કરે છે એ ક્રિયાઓમાં એક વેગ છે, સંઘર્ષ છે અને એથી આખી કૃતિમાંથી શંકરાનંદનું પાત્ર સૌથી વધુ પ્રભાવક બની રહે છે. પાંચમાંથી અઢી દશ્યમાં જ મંગલ પાંડેની હાજરી છે અને એ રીતે પણ આ એકાંકીનો નાયક મંગલ પાંડે કરતા શંકરાનંદ વધારે લાગે છે.

જે સમયે જ્યંતિ દલાલે એકાંકી અને ટૂંકી વાર્તા ક્ષેત્રે નવોન્મેષ દાખવ્યો હતો એ જ સમયે જ્યંત ખત્રી પણ ટૂંકી વાર્તા ક્ષેત્રે આગવું પ્રદાન કરે છે પણ એકાંકીમાં ખત્રીને સફળતા મળતી નથી. ઇતિહાસનું કલ્પનાનાં રંગે મહેલું સંવાદાત્મક રૂપ માત્ર આપણને મળે છે, નાટકનો પિંડ બંધાતો નથી. સંવાદોમાં ક્યાંક નાટ્યાત્મકતા છે. જેમકે, રાણી લક્ષ્મીબાઈ અને નાનાસાહેબ વચ્ચે બાળપણમાં ઊજવેલાં ભાઈબીજના તહેવારની વાત નીકળે છે ત્યારે નાનાસાહેબ કહે છે, “હા, બહેન બચપણના દિવસો ગયા. હવે, કુમકુમનો નહીં પણ શત્રુનાં લોહીનો તારે હાથે હું ચાંદલો કરાવીશ ત્યારે જ હું ભાઈબીજ ઊજવીશ.” મંગલ પાંડેની ચિનગારી બાદ કર્નલ વ્હીલર મંચની મધ્યમાં આવીને બોલે છે, “મંગલ પાંડે જેવા દસ – ફક્ત દસ જ બળવાખોરો અત્યારે હિન્દુસ્તાન પર હાજર હોય તો અંગ્રેજ

માટે આ દેશ પર શાસન કરવું લગભગ અશક્ય વસ્તુ છે.” અંગ્રેજો આ એકમાત્ર ચિનગારીથી કેટલા ગભરાયા છે, એનો અંદાજ ઉપરોક્ત સંવાદમાંથી આવે છે. તો કર્નલ વ્હીલર વેપારી વિચ્છાનંદ ચેટરજીને ઇંગ્લેન્ડની કાપડની એજન્સી લેવામાં કઈ રીતનો ફાયદો રહ્યો છે એ સૂચક રીતે આમ સમજાવે છે, “દોસ્ત, આવાં કામોમાં હિસાબોની ચોખવટ ન હોય. કમિશનના દરના હિસાબે તો તમને દોઢ લાખ જ રૂપિયા મળે પણ તમારો ફાયદો અને મારો ફાયદો – અમારો ફાયદો અને આપનો ફાયદો અને બધાનો સરવાળો કરતાં જે ફાયદો જેને જેને થાય છે એના આંકડા કોઈ દહાડો કાગળ પર ચઢ્યા છે ખરા ? એવા ધંધાઓના કરાર પર સહીઓ સાંભળી છે, કોઈ દહાડો ? હવે સમજ્યા તમે ?” આ સંવાદ આજે પણ પ્રસ્તુત બની રહે એમ છે. જોકે, અહીં એ પણ નોંધવું જોઈએ કે એકાંકીમાં સર્જક પાત્રોચિત ભાષા જાળવી શક્યા નથી.

૧૮૫૭ના બળવા પાછળનું એક મુખ્ય કારણ એન્ફિલ્ડ રાઈફલ માટે ગાય અને સૂવરની ચરબીમાંથી બનાવેલી કારતૂસ ગણાતી હતી તો ૧૮૫૭નો બળવો નિષ્ફળ ગયો એ માટેનું એક મુખ્ય કારણ મંગલ પાંડેએ કરેલી ઉતાવળ ગણાતી હતી. ઇતિહાસકારોએ મંગલ પાંડેને વિપ્લવનો પ્રથમ શહીદ ગણીને નવાજ્યો છે તો એણે કરેલી ઉતાવળને વખોડી પણ છે. બહાદુરશાહ ઝફરનું જાહેરનામું અંગ્રેજ અધિકારીઓ સુધી પહોંચી જાય તો વિપ્લવ નિષ્ફળ જાય અને એ ન પહોંચે એટલા માટે મંગલ પાંડે નિયત સમયથી વહેલી બંદૂક ઉઠાવે છે. બંદૂક ઉઠાવવી એ મંગલ પાંડેની અને એ રીતે સમગ્ર હિન્દુસ્તાનની એ સમયની જરૂરિયાત હતી. મંગલપાંડે પરિસ્થિતિવશ આવેશમાં આવી જઈ બંદૂક ઉઠાવે છે. આમ, સર્જક જ્યંત ખત્રીએ આ પરિસ્થિતિ ઊભી કરીને ઇતિહાસના એક પાત્રને કલાકીય ન્યાય આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. અને એ રીતે પણ આ કૃતિનું મહત્ત્વ ઓછું નથી.

[કમળાશંકર પંડ્યા ફાઉન્ડેશન, વડોદરા અને ગુ.સા. અકાદમી, ગાંધીનગરના સંયુક્ત ઉપક્રમે પ્રથમ સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામ અને ભારતીય સાહિત્ય' વિશે યોજાયેલા વાચનશિબિરમાં ૨૮ જાન્યુઆરી, ૨૦૦૭ના દિવસે રજૂ કરેલું વક્તવ્ય]

r

પ્રકીર્ણ

કહાન તત્ત્વસાર : ધીરજલાલ પી. દેસાઈ, ૨૦૦૭, પ્રકા. સુધા ડી. દેસાઈ, ચંપામૃત, ૫૮, કહાનનગર, મુ. સિહોર, જિ. ભાવનગર, પૃ. ૩૩૨, રૂ. ૮૪/- **જીવનધર્મીની ચાલણગાડી** : મીરા ભટ્ટ, ૨૦૦૭, વિચારવલોણું પરિવાર, બી/૫, રંભા કોમ્પલેક્સ, આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ-૧૪, પૃ. ૭૩, રૂ. ૩૦/- **અંતરધારા** : ડૉ. મનહર-લાલ સી. શાહ, ૨૦૦૭, પ્રકા. લેખક પોતે, ૧૫/બી, જીવનદીપ સોસાયટી, નારણપુરા, અમદાવાદ-૧૪, પૃ. ૪૮, રૂ. ૧૭૫/-

ઓગસ્ટ ૨૦૦૭ના ‘પરબ’માં ‘આધુનિક ટૂંકી વાર્તા વિષે – સુરેશ જોષી સાથે એક કાલ્પનિક મુલાકાત’ વાંચીને કેટલીક વાત કરવાનું મન થયું.

ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળાએ એમાં અમુક વિચારણા રજૂ કરવા માટે વાર્તાલાપની રીત અપનાવી છે. સૌથી પહેલાં તો મને આપણી આખીયે વાદવિવાદ, પક્ષપ્રતિપક્ષ, ઊહ-અપોહની પરંપરાનું સ્મરણ થયું. પ્લેટોના સંવાદ (dialogues)નું સ્મરણ થયું – એમાં સોક્રેટિસ સવાલજવાબ, તરફેણવિરુદ્ધની દલીલ, વાદવિવાદની પદ્ધતિ દ્વારા વિષયની ઊંડી ને સર્વાશ્લેષી મીમાંસા કરે છે એનું સ્મરણ થયું. સોક્રેટિસની પદ્ધતિ અપનાવીને પોલ વાલેરી એના ‘Dialogues’માં સ્થાપત્ય, નૃત્ય વગેરેની મીમાંસા કરે છે એનું સ્મરણ થયું.

અપેક્ષા તો એવી જાગી હતી કે ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા પણ આ જ પદ્ધતિ અપનાવીને સુરેશ જોષીની ટૂંકી વાર્તા વિશેની વિચારણાની ઊંડી ને સર્વાશ્લેષી મીમાંસા કરશે. પરંતુ વાંચતા વાંચતા સ્પષ્ટ થતું ગયું કે એમની વાર્તાલાપની રીત જુદી છે, ઊંડી ને સર્વાશ્લેષી મીમાંસા કરવાની એમની નેમ જ નથી. સુરેશ જોષીની ટૂંકી વાર્તા વિશેની વિચારણાના એકાદ મુદ્દાની વાત કરવાની, સુરેશ જોષીના અનુગામી વાર્તાકારો વિશે કેટલાંક નિરીક્ષણ રજૂ કરવાની જ નેમ છે. છતાં એમણે યોજેલી વાર્તાલાપની રીતમાં કેટલીક શક્યતા જરૂર રહી છે. એટલું જ કે એ શક્યતા એ તાગી શકતા નથી, પાર પાડી શકતા નથી.

ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા પોતે સુરેશ જોષીની મુલાકાત લે છે કે સુરેશ જોષીને પોતે મુલાકાત આપે છે એ સ્પષ્ટ થતું નથી. એકંદરે એ પોતે સુરેશ જોષીને મુલાકાત આપતા હોય એવું ચિત્ર ઊપસે છે – એમનો મૂળ આશય ભલે એવો ન હોય ! સુરેશ જોષીને એ જાણે બોલવા જ દેતા નથી. કેટલીયે વાર આપણને પણ એમ લાગે કે અહીંયાં તો સુરેશ જોષી જરૂર કાંઈક કહેશે, જરૂર કાંઈક પૂછશે, એમ ક્યાં વિના એમને ચાલશે જ નહીં ત્યારે પણ ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા સુરેશ જોષીને એવું કાંઈ કરવા દેતા નથી ને માત્ર પોતાની વાત પર જ ભાર મૂક્યા કરે છે. આ બે વ્યક્તિ વચ્ચેનો વાર્તાલાપ છે. છતાં બંનેના વિચાર, વિચાર વ્યક્ત કરવાની રીત, વિચાર કરવાની ભાષા એકસરખાં જ લાગે છે. બે વ્યક્તિને બદલે એક જ વ્યક્તિ બોલતી હોય એવું લાગે છે. સુરેશ જોષી અસલ સુરેશ જોષી નહીં પણ ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળાના સુરેશ જોષી બની જાય છે.

એમણે સુરેશ જોષીને અસલ સુરેશ જોષી રહેવા દીધા હોત તો અસલ સુરેશ જોષી પૂછ્યા વિના ન રહેત કે મારી સમગ્ર વિચારણા માત્ર એકાદ મુદ્દાને ને તે પણ ઉપરછલ્લી રીતે સ્પર્શીને તમે એને અતિ સરળ તો નથી બનાવી દેતા ને ? સુરેશ જોષીની ટૂંકી વાર્તા વિશેની વિચારણાને રજૂ કરવી હોય તો એમની કલા વિશેની વિચારણાને ભૂમિકા તરીકે રજૂ કરવી જરૂરી છે. નહીંતર ભ્રમ ઊભો થવાનો સમ્ભવ છે. આથી જ ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળાની રજૂઆત ઉપરછલ્લી ને છેતરામણી બની જાય છે. સુરેશ જોષીની વિચારણાને

રજૂ કરવાનું સહેલું નથી. ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા એકાદ મુદ્દા વિશે પણ એવો પ્રયત્ન કરે છે એ માટે શાબાશ કહેવાનું મન થાય છે.

ઘટના વિશે વાત કરતાં ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળાએ મને યાદ કર્યો ને ઘટનાની કેટલીક તાત્ત્વિક વિચારણા કરવા માંડી છે એથી આનંદ થાય છે, એમણે ‘ઘટનાની વિભાવના’ વિશે ‘એતદ્’ માટે વિગતવાર લેખ લખી આપ્યો હોત તો વિશેષ આનંદ થાત. મેં એમને લેખ લખવાનું કહ્યું ત્યારે મેં ‘ઘટના’ને પારિભાષિક સંજ્ઞા જ ગણી હતી. આમેય ગદ્ય કે પદ્ય કોઈ પણ સ્વરૂપના કથાસાહિત્યમાં ‘ઘટના’ પારિભાષિક સંજ્ઞા જ છે એટલે એને હવે અત્યારે પારિભાષિક સંજ્ઞા બનાવવાનો સવાલ જ ઊભો થતો નથી. અત્યાર સુધી એ એને ખરેખર પારિભાષિક સંજ્ઞા ગણતા નહીં હોય !

ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળાએ ઘટનાની જે કાંઈ તાત્ત્વિક વિચારણા કરી છે એમાં કોઈ જાતની ચર્ચાને અવકાશ મળતો નથી. એ જ્યારે કહે છે કે ‘વાર્તામાં પહેલા શબ્દથી છેલ્લા શબ્દ સુધી જે ઘટે છે એ ઘટના છે’ ત્યારે ઘટના એટલે ટૂંકી વાર્તા એવી અતિવ્યાપ્તિનો દોષ વહોરી લે છે. એમાં તો ગેરસમજ થવાનો વધારે ભય રહે છે. ઘટના ને ટૂંકી વાર્તા ક્યાં એકબીજાના પર્યાય છે ! આ અતિવ્યાપ્તિથી ઊગરવું હોય તો પહેલાં કેટલીક ટૂંકી વાર્તાનાં વિશ્લેષણ કરવાં અનિવાર્ય બની રહે છે.

મુંબઈ યુનિવર્સિટીના ‘ટૂંકી વાર્તા’ વિશેના પરિસંવાદના સંચાલક તરીકે મેં એક સૂચન કર્યું હતું કે ઘટનાની વિભાવના સ્પષ્ટ કરી લેવી જોઈએ – ધૂમકેતુની ‘પોસ્ટ ઓફિસ’માં ઘટના કોને કહીશું એમ મેં ઉદાહરણ તરીકે પૂછ્યું હતું – યુવાન અલી હરણના શિકારમાં રાચે છે; દીકરી મરિયમના પત્રની રાહ જુએ છે; રોજ સવારે પોસ્ટ ઓફિસમાં જાય છે, ત્યાં બધા એની મશકરી કરે છે, પોતાની કબર પર પત્ર મૂકવા લક્ષ્મીદાસને વિનંતી કરે છે; પોસ્ટ માસ્તર બીમાર દીકરીના ખબર જાણવા તલપાપડ થાય છે; મરિયમનો પત્ર આવે છે; પોસ્ટ માસ્તર લક્ષ્મીદાસની સાથે કબર પર પત્ર મૂકવા જાય છે – આમાં ઘટના કોને કહીશું ? જોકે એ વખતે કોઈ ચર્ચા થઈ શકી નહોતી.

ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા સાધારણ રીતે પોતાની વાત ચોક્કસ, મિતભાષી ને સ્પષ્ટ રીતે કરે છે એટલે એમના સુરેશ જોષી કહે છે કે ‘મેં ઘટનાતિરોધાન સંજ્ઞા આપેલી. લોકાએ એને ઘટનાલોપમાં પલટી નાખી’ ત્યારે ખરેખર અચરજ થાય છે. આ શબ્દો અસલ સુરેશ જોષીના હોઈ જ શકે નહીં, છે પણ નહીં. એમણે ખરેખર તો આમ કહ્યું છે : ‘ઘટનાનો બને તેટલો ઢાસ સિદ્ધ કરવા તરફ મારો પ્રયત્ન છે. મને રસ હોય તો આકારની રચનામાં છે. લાગણીઓને લીલા પૂરતી વાપરી છે, આકાર આપ્યા પછી એને વર્જ્ય ગણીને એનો પરિહાર કર્યો છે.’ (‘ગૃહપ્રવેશ’ની પ્રસ્તાવના, ૧૯૫૬). સુરેશ જોષીએ ઘટનાનું તિરોધાન, ઘટનાનો ઢાસ, વસ્તુનું વિલીનીકરણ, ઉપમેયનું નિગરણ (derealization) – આવી સંજ્ઞા યોજી છે એટલે ‘ઘટનાહાસ’ સંજ્ઞાનો વિરોધ એ ક્યારેય કરે જ નહીં, એમણે ક્યાં પણ નથી. એમણે વિરોધ કર્યો છે ‘ઘટનાલોપ’ સંજ્ઞાનો. ‘કથોપકથન’ (૧૯૬૯)માંનો ‘ઘટનાતત્ત્વનો લોપ ?’ લેખ આખીયે વાતને એકદમ સ્પષ્ટ કરી દે છે – ‘ઘટનાલોપ’ સંજ્ઞા એમણે યોજી જ નથી.

‘ઘટનાહાસ’ અને ‘ઘટનાલોપ’ – આ બે સંજ્ઞાના અર્થમાં સુરેશ જોષીએ ચોક્કસ ભેદ કર્યો છે. બીજાઓએ કાં તો એ જોયા નથી, કાં તો જોવાની તત્પરતા દાખવી નથી;

ને મનફાવતો અર્થ ઠોકી બેસાડ્યો છે. આમાં પરિભાષા પ્રત્યેનાં, પરિભાષાની વિશદ સમજ પ્રત્યેનાં, જ્ઞાનપ્રાપ્તિ વિશેનાં આપણા વલણ ને અભિગમની સ્થિતિ કેટલી ચિન્તાજનક છે, કેટલી ઘુણાસ્પદ છે, કેટલી કરુણ છે એનું પ્રતિબિંબ પડે છે.

સૌથી પહેલાં ગુલાબદાસ બ્રોકરે ૧૯૬૦માં વિલેપાર્વેના વાર્તાકાર સમ્મેલનમાં ‘ઘટનાતત્ત્વને ઓછું કરવાનો પ્રયત્ન’ એવો એનો અર્થ કર્યો હતો. ત્યારથી ભ્રમની શરૂઆત થઈ હતી. પછી ૧૯૬૪માં વલસાડના વાર્તાકાર સમ્મેલનમાં જ્યોતીન્દ્ર દવેએ મનફાવતો અર્થ કર્યો હતો ને એને ‘ઘટનાલોપ’ કહ્યો હતો. મેં એ વખતે વિરોધ કર્યો હતો ને ભરતનાટ્યમૂમાં જે રીતે દશાવતાર રજૂ થાય છે એનું ઉદાહરણ આપીને ‘ઘટનાહાસ’ સંજ્ઞાને યોગ્ય ગણાવી હતી ને એ જ યોજવાનો આગ્રહ રાખ્યો હતો. એ પ્રસંગને યાદ કરીને સુરેશ જોષીએ પણ કહ્યું છે : ‘પંદરેક વર્ષ પહેલાં વલસાડમાં ટૂંકી વાર્તા વિશે ચર્ચા થયેલી. જ્યોતીન્દ્ર, નગીનદાસ અને બીજાઓ પણ હતા. જ્યોતીન્દ્ર દવેએ આ વાતને બહુ હાસ્યાસ્પદ બનાવીને ઘટનાલોપની વાત કરી ત્યારથી આ શબ્દ પ્રચલિત થયો. મેં તો આ સંજ્ઞા યોજી જ નથી. હું તો ઘટનાનું તિરોધાન કહેતો હતો. હું તો કહું છું કે ઘટના હોઈ જ શકે નહીં એવો કોઈ નિયમ ન કરી શકાય.’ (‘આત્મનેપદી’, ૧૯૮૭)

એક વાર અંગત વાતચીતમાં ભાયાણીસાહેબે પણ જીદ કરી હતી કે ઘટનાહાસ એટલે ઘટનાલોપ જ; એને ઘટનાલોપ જ કહેવાય. ત્યારે મેં કહ્યું હતું કે સુરેશ જોષીએ જે અર્થમાં આ સંજ્ઞા યોજી છે એ અર્થમાં જ એનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ. એમાં કોઈને પણ જરાય વાંધો શા માટે હોવો જોઈએ ? સુરેશ જોષીએ તો ‘ઘટનાલોપ’ કહ્યું જ નથી.

દુઃખ તો એ વાતનું છે કે છેક હજી સુધી હાલતાં ને ચાલતાં ‘ઘટનાહાસ’ને બદલે ‘ઘટનાલોપ’ને જ સુરેશ જોષીની સંજ્ઞા ગણાવવામાં આવે છે. ઘટનાહાસ કરતાં ઘટનાલોપ બોલવાનું આપણી લૂલીને વધારે ફાવતું હશે ? ‘આધુનિક ગુજરાતી ટૂંકી વાર્તામાં ઘટનાતત્ત્વનું નિરૂપણ’ જેવા શોધનિબંધ (૨૦૦૧)માં પણ જયેશ ભોગાયતાએ ઘટનાતત્ત્વની વિશદ ને સુશ્લિષ્ટ ભૂમિકા બાંધી નથી. હા, જુદા જુદા વિવેચકોના મત ટાંક્યા છે ખરા. શોધનિબંધના માર્ગદર્શક સુમન શાહ તેમજ પરીક્ષકગણના ધ્યાનમાં આ નહીં આવ્યું હોય ! ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળાએ મૂળ સંજ્ઞા – ઘટનાનો હાસ – વિશે ભલે સરતચૂક કે ભૂલ કરી હોય, ઘટનાલોપને સુરેશ જોષીની સંજ્ઞા ગણવી નથી એટલો સંતોષ થાય જ છે. સુરેશ જોષીના અનુગામી વાર્તાકારોની સિદ્ધિની છબી ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા, પહેલાં કલ્પનોની ભાષામાં ને પછી સિદ્ધાન્તની ભાષામાં, ઉપસાવે છે ત્યારે એમના શબ્દો કેવળ લેબલ બનીને અટકી જાય છે. આ લેબલ રંગીન છે, મોહક છે; પરંતુ હાસ્યાસ્પદ અતિવ્યાપ્તિ પણ છે.

ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા વિશે એક ગમતી વાત એ છે કે એ દેશદેશના વિવેચકો-ચિન્તકોની વિચારણાથી, અભિગમથી વાકેફ રહે છે. એટલું જ નહીં, એનો સમયે સમયે થોડો થોડો પરિચય કરાવે છે, એની આલોચના કરે છે. આ સમ્બંધમાં એ સુરેશ જોષીને તો કાંઈ કહેવા નહીં દે પરંતુ મને તો કહેવાની ના નહીં પાડે ને ? અત્યારે તો મારે આટલું જ કહેવું છે : સુરેશ જોષીની ટૂંકી વાર્તા વિશેની વિચારણાને, ઘટના વિશે વિચારણાને દેશદેશના વિવેચનના વિશાળ પરિપ્રેક્ષ્યમાં તપાસી મૂલવી આપો ને ! આટલી આશા તો અમે રાખી શકીએ ને ?

સમીક્ષા/ગ્રંથાવલોકન

કવિતાને પામવી એટલે... | હરીશ વટાવવાળા

['ગુજરાતી કવિતાચયન-૨૦૦૫'] : સંપાદક : મણિલાલ હ. પટેલ, પ્રકાશક : ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, અમદાવાદ, ૨૦૦૭, ૩૬૫, પૃષ્ઠ ૧૪+૮૦, મૂલ્ય : રૂ. ૫૫/-

‘કાન્ત - બળવંતરાય જન્મશતાબ્દી ગ્રંથમાળા’ અંતર્ગત શ્રી મણિલાલ હ. પટેલ દ્વારા સંપાદન થયેલ ‘ગુજરાતી કવિતાચયન - ૨૦૦૫’ ગ્રંથમાં વિવિધ સામયિકોમાં સને ૨૦૦૫માં પ્રકટ થયેલ કવિતાઓમાંથી ચોસઠ કવિતાઓ જોવા-આસ્વાદવા મળી.

‘ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ’ની કવિતાચયનની યાત્રા ૧૯૯૧થી શરૂ થઈ છે. તે કવિતાના ભાવકો, મર્મજ્ઞો, સર્જકો, વિવેચકો અને અભ્યાસુઓ માટે કવિતાની નવી દિશા નક્કી કરી આપે

છે. એ સૌ સંપાદકોનો આ ક્ષણે આભાર માની લઉં. આમ તો સંપાદનનું કાર્ય એ ‘ધૂળધોયાના ધંધા’ જેવું છે, અથવા તો એમ કહી શકાય કે : ‘ઘાસની ગંજીમાંથી સોય શોધવાનું’ કામ છે. કેટલીયે કૃતિઓમાંથી પસાર થયા પછી માંડ થોડીક સારી કહી શકાય તેવી કૃતિઓ પ્રાપ્ત થાય છે. એ સારી સારી કૃતિઓમાં ઉત્તમ કૃતિ કઈ એ નક્કી કરવું ઘણું અઘરું છે. વળી, કૃતિને જ્યારે ઉત્તમ કહીએ ત્યારે તેમાં વ્યક્તિએ વ્યક્તિએ દષ્ટિભેદ અને મતમતાંતરો તો રહેવાના જ. પણ મારું અંગત રીતે તો માનવું છે કે જે કૃતિ જે ક્ષણે ગમે એ ક્ષણનો આનંદ માણી લેવો જોઈએ. એમાં સારી-નરસી, ઉત્તમના આગ્રહી ન રહેવું. સંપાદક અને કૃતિ વચ્ચે સાયુજ્ય સંધાય પછી જ સંપાદકની દષ્ટિમાં સમાય એવી કૃતિ પ્રાપ્ત થાય છે.

સંપાદકની દષ્ટિમાં પણ કૃતિ ચયન કરતી વખતે પોતાનાં ધોરણો નક્કી થતાં હોય છે. એમાં ‘ગમતાનો ગુલાલ’ પણ થતો હોય છે. આમ બને ત્યારે નબળી કૃતિઓ પણ પ્રાપ્ત થતી હોય છે. પણ જે સંપાદક માત્ર કવિને નહીં, પણ એની કવિતાના શબ્દને વફાદાર રહી સંપાદન કરે છે એવી કૃતિઓને માણવી-આસ્વાદવી ગમે. સર્જક ગમે તેટલો જાણીતો હોય, એની કૃતિઓ પોંખાતી પણ હોય, પરંતુ એનો સર્વકાળ ઉત્તમ જ હોય, એ માની ન શકાય. એવા સર્જકોની પણ ઘણી નબળી કૃતિઓ પ્રકટ થતી જ હોય છે.

સંપાદકે તો મનને તરબતર કરે એવી કૃતિઓનું જ સંપાદન કરવાનું હોય છે. પણ જ્યારે કૃતિઓની પસંદગીનો સમય નક્કી હોય અને એટલા જ સમયની કૃતિઓને સારવવા-તારવવાનું બને છે ત્યારે સંપાદનનું કામ મર્યાદિત અને ઘણું જ અઘરું બની જાય છે. સંપાદનનો અર્થ જ સારવી-તારવીને સંતર્પક કૃતિઓને ભાવક સમક્ષ મૂકી આપવી. આવું

બને ત્યારે સારી અને હૃદય કૃતિઓ જ પ્રાપ્ત થાય.

આપણા સર્જકો, વિવેચકો, સંપાદકો, 'સારી કવિતા મળતી નથી.' એવો સૂર પણ છેડે છે. એ કેટલેક અંશે સાચું પણ છે. મબલક કવિતામાંથી ઉત્તમ તો ઠીક, પણ સારી કહી શકાય એટલી કૃતિઓ કેટલી ? પણ જે સારી કૃતિઓ પ્રાપ્ત થાય છે એ વાંચીને જ આત્માસન લેવું પડે છે. ક્યારેક જ ઉત્તમ કવિતા પ્રાપ્ત થાય છે. એમ બને તો એ સર્જક, ભાવક અને સંપાદક ખરેખર ભાગ્યશાળી છે.

કવિતા એ સમાજનો આયનો છે, સંસ્કારિતાનો માપદંડ છે. હૃદયનો આનંદ છે, હૃદયની મસ્તી છે, જીવનને માણવાનું કલામાધ્યમ છે. એવી કવિતાનો સંકલિત ગુલદસ્તો આપણી અક્ષ-પ્રત્યક્ષ થાય ત્યારે એમ લાગે કે પ્રેમિકાએ સૌપ્રથમ વખત આપેલ ગુલાબના પુષ્પની સુગંધ માણતા હોઈએ એવી અનુભૂતિ થયા વગર રહેતી નથી. એ ચિરંજીવી ક્ષણો સ્થિતમાં સળવળે અને એક પ્રેમ કરવા જેવી નાજુક અને સંવેદનશીલ ક્ષણો ફરીથી પ્રાપ્ત થાય. એટલે જ કવિતા તો નિજ પીડાની કીડા છે.

આ સંયમમાં ગ્રંથસ્થ થયેલ કવિતામાં ગીત, ગઝલ, અછાંદસ, છંદોબદ્ધ, સોનેટ્સ, લઘુકાવ્યો વગેરે પ્રકારો જોવા મળે છે.

ઢગલાબંધ ગઝલનામી ગઝલો લખાતી હોય, દર મહિને પંદર-વીસ ગઝલસંગ્રહો પ્રકટ થતા હોય અને સામયિકોમાં પણ થોકબંધ ગઝલો પ્રકટ થતી હોય અને એ સામયિકોમાંથી વર્ષ દરમિયાન પ્રકટ થયેલ સારી ગઝલ શોધી ભાવક સામે મૂકવી એ ઘણું અઘરું કામ છે. હવે અછાંદસ, સોનેટ, ગીત, હાઈકુ, તાન્કા વગેરે કવિતા ઓછી લખાય છે. 'મોનો-ઇમેજ' સામયિકને કારણે કેટલીક મોનો-ઇમેજ કવિતા વાંચવા મળે છે, પણ પ્રકટ થતી આ કવિતામાં સારી કહી શકાય એવી કેટલી ? એ શોધી આપવાનું કામ ઘણું જ અઘરું છે. કવિ-વિવેચક ડૉ. મણિલાલ હ. પટેલ તેમની પ્રસ્તાવનામાં પણ લખે છે : 'ગુજરાતી ભાષામાં કાવ્યરચનાઓ પ્રગટ કરતાં મહત્ત્વનાં બાર-પંદર સામયિકો, એમાં... કાવ્યનામી કૃતિઓ... આંખે અંધારાં આવી જાય એવું આ કામ ! બહુ જૂજ રચનાઓએ મજા કે આનંદનો અનુભવ કરાવ્યો છે... બહુ જ ઓછા કવિઓ 'કાવ્યપદારથ'ની ખેવનાથી અને સમજણથી લખે છે.' નામી અને નીવડેલા કવિઓમાં પણ પ્રમાદ જોવા મળે છે. ઉ.ત. : કવિ ઉશનસૂની શિખરિણી છંદમાં લખાયેલી ગઝલમાં કાફિયા છે. સંપાદકે એમની પ્રસ્તાવનામાં લખ્યું છે : 'કાફિયા-રદીફ જેવું ગઝલનું બાહ્ય માળખું જરૂર અપનાવ્યું છે.' પરંતુ રદીફની ગેરહાજરી વર્તાય છે. 'થી' રદીફ નથી પણ કાફિયાનો અંત્ય અક્ષર છે. એને રદીફ તરીકે સ્વીકારી ન શકાય. રદીફ અને કાફિયા એ તો ગઝલનું પ્રાણતત્ત્વ છે. આ ગઝલમાં કાફિયાની અરાજકતા જોવા મળે છે. વળી સંપાદક પોતે જ કહે છે : 'ભાવકને એમાં ગઝલિયતનો નહિ, સોનેટને અનુકૂળ ભાવોર્મિનો અનુભવ જ વધારે થાય છે.'

એક નવો જ અવાજ અજય સરવૈયાની કવિતા 'તારી પીડા મારું દ્વાર છે.'માં પીડા માટે બે શબ્દો પ્રયોજ્યા છે : 'એક, વરસાદ / બીજો, ગરમાળો.' વરસાદ ભીંજવે અને સ્મૃતિની વેદનાની પીડાય આપે તો ગરમાળો ગ્રીષ્મમાં પણ ઠંડક આપે અને સ્મૃતિની વેદનાની પીડા આપે. આમ કવિએ પોતીકી પીડાને એક નવા જ સંદર્ભે મૂકી આપી છે.

અદમ ટંકારવીની ગઝલમાં નવોન્મેષ પ્રકટતો જોઈ શકાય છે. મત્વાના શે'રમાં

અશરફ ડબાવાલાએ પુરાકલ્પનનું ખૂબ જ ગંભીરતાપૂર્વક આલોખન કર્યું છે.

આદિલ મન્સૂરી, અદમ ટંકારવી, હનીફ સાહિલ, ગુણવન્ત ઉપાધ્યાય, કૃષ્ણ દવે, ભાનુપ્રસાદ ત્રિવેદી, ભાનુપ્રસાદ પંડ્યા, મહેન્દ્ર જોશી, રાજેન્દ્ર વ્યાસ 'મિસ્કીન', રિષભ મહેતા, સતીન દેસાઈ 'પરવેઝ', સાહિલ, હેમંત ધોરડા વગેરેની ગઝલોમાં નવોન્મેષ અવાજ પ્રકટતો સંભળાય છે. સુરેન્દ્ર કડિયા, લલિત ત્રિવેદી અને કિરણ ચૌહાણની ગઝલમાં ગઝલોનો મિજાજ ક્યાં ? ભરત વિંજુડાની મેં અગાઉ વાંચેલી ગઝલો જેવી આ ગઝલમાં નૂતન અભિનિવેશનો અભાવ વર્તાય છે. નીતિન વડગામાની ગઝલના 'મેઘ-મુબારક !' રદીફમાં રહેલી નૂતનતા હર્ષોલ્લિત કરે છે. આ ગઝલનો અંતિમ શે'ર માણવા જેવો છે :

ડાળી થૈ ઝૂકી, હું ઊઘડું ફૂલ થઈને -

સાથે કરીએ હિસાબ સરભર, મેઘ મુબારક !

અહીં ગ્રંથસ્થ ગીતોએ મને બહુ રાજી કર્યો નથી, તેમ છતાં ઊજમશી પરમાર, દલપત પઢિયાર, ભગીરથ બ્રહ્મભટ્ટ, સંજુ વાળા, રમણીક સોમેશ્વરનાં ગીતોમાં પોતીકો અવાજ, ભાવોર્મિ અને અભિવ્યક્તિની તાજપ વર્તાય છે. ચિનુ મોદીના ગીતમાં આધ્યાત્મિકતા પ્રકટે છે. પ્રફુલ્લ પંડ્યાની શબ્દસંયોજના ધ્યાનાર્હ બને છે. વિનોદ ગાંધીના ગીતમાં જીવનની ફિલસૂફી પ્રકટે છે. રમણીક સોમેશ્વરના ગીતની નવોન્મેષી તાજગી માણીએ :

“તારે તો બહુ સારું છે

પડછાયાનું આખેઆખું પોત હવે બસ તારું છે

કાંટાળી ઝાડીમાં પણ ના એક ઉઝરડો પડે

પડછાયાને શું, એ વસ્ત્રો પહેરે કે પરહરે

વાડ હોય કે વેલો, તારે બધે જ ખોડીબારું છે

તારે તો બહુ સારું છે.”

'કંઈક, કશુંક, અથવા તો...' વિશે હું લખતો હતો ત્યારે મને સંજુ વાળાનો અવાજ ગમેલો. અહીં પણ અન્યથી જુદા પડવાની એની મથામણ ધ્યાનાર્હ બને છે.

જયન્ત પંડ્યા, નટવર ગાંધીના સોનેટમાં હકીકતનું બયાન વધારે, કાવ્યતત્ત્વ ઓછું. મણિલાલ હ. પટેલે પિતાજીને અર્પણ કરેલ બે અંજલિ- (સોનેટ)કાવ્યોમાં કાવ્યતત્ત્વની સાથે સાથે સ્મૃતિસંવેદનાની પીડા મનને વંદના તરફ લઈ જાય છે. કવિનો એકરાર ધ્યાનાર્હ બને છે :

“અજંપો રે'તો'તો મુજ તરફ; તે કારણ હશે -

'સમાજે છોડેલો, જીવતર સુખે કેમનું જશે ?'

રિવાજો પાળ્યા ના, અવનવું કરું, એ ય કઠતું.

પિતાજી સંસારે સકળ સુખની વાત ભમણા,

તમે જીવ્યા જાણે ઋતુ ઋતુની ના હોય કમણા !!”

રાજેન્દ્ર શાહ અને રાજેન્દ્ર પટેલના સોનેટમાં પ્રકૃતિવર્ણન પૂર્ણ રીતે ખીલ્યું છે. બંને કાવ્યો હૃદય છે.

અછાંદસ કાવ્યોમાં કવિ સંવેદનાની સાથે સાથે એનું દાષિત્ય અને અભિવ્યક્તિ

રીતિના સંદર્ભે ધ્યાનાર્હ બને છે. એ સંદર્ભે કેટલાક કવિઓની કવિતા તપાસીએ.

સિતાંશુ યશશ્ચંદ્ર મહેતાની કવિતામાં તળપદ હિન્દી બોલીના કાકુઓ ધ્યાનાર્હ બને છે : ‘યે તો બોત બુરો ભયો’, ‘સાંઢુકાં સીંગ સડે’, ‘ગોધરે મેં ટ્રેન જલે’, ‘ગોલાણા મેં ઘરાં મારા માર માર ભડભડે’, ‘બચ્ચે કો અગુવા ક્રિયા’, ‘લીલા ક્રિયા ભગવા ક્રિયા’, ‘ડોક મેં કોસ ડાલ દિયા’, ‘પરદેસી બના દિયા’ વગેરેમાં સાંપ્રત સમસ્યા, ધર્મપરિવર્તન, હિન્દુ-મુસ્લિમ તોફાનો, મૂલ્યહાસને કવિએ તિર્યકતાથી મૂકી આપેલ છે. ‘લોથ’ની સાથે ‘લોથલ’ પુરાકલ્પન અને ઈન્દ્રિયવ્યત્યય પ્રત્યયના સંયોજનમાં પણ સાંપ્રત કરુણા પ્રકટતી જોઈ શકાય છે. ‘સાંઢુ કા સીંગ’નું પ્રતીક આયોજન કરી કવિ કહેવા માગે છે કે : સંસ્કૃતિના મૂળમાં જ સડો પડ્યો છે.

કાનજી પટેલની કવિતામાં આદિવાસી સમાજનું દુઃખ, ભૂખની પીડાનું આલેખન આદિવાસી પ્રજાની સ્થિતિને ઉજાગર કરે છે :

**“મોશેટીના બુંધે જાળાં બાઝ્યાં છે.
કથરોટ ખાલી છે
લોઢી રાતીચોળ છે.”**

આવી સ્થિતિમાં પણ આ પ્રજા ‘ભંગોરિયા મેળે’ મ્હાલે છે ! અને કોઈ યુવતી કોઈ યુવક સાથે ઘર માંડવા ભાગી છૂટે છે. સ્થિતિ તો બંને તરફ સરખી જ છે. દુઃખ, ભૂખ અને પીડા તો આ પ્રજાની જન્મકુંડળીમાં જ લખાયેલ હોય છે !

ચંદ્રકાન્ત શેઠ ટકી રહેવા આધાર શોધે છે. તેઓ અવઢવ સ્થિતિમાં છે. ‘નથી... બહાર નીકળાતું, / નથી... અંદર પહોંચાતું.’ જ્યદેવ શુક્લને ‘વાટ જડતી નથી’, તે ‘દીવાસળી’ શોધે છે. દિલીપ ઝવેરી, નીતિન મહેતા, પુરુરાજ જોષી, રાજેશ પંડ્યાની કવિતાનો ધ્વનિ કાનને સ્પર્શે છે. પ્રફુલ્લ રાવલ અને મનોહર ત્રિવેદીની કવિતામાં લલિત નિબંધનો ગદ્યલય પકડાય છે. રઘુવીર ચૌધરીની કવિતામાં તળપદ વાતાવરણ ઓછું, કાવ્યતત્ત્વ વધારે.

રમણીક અગ્રાવતે ‘ડેલીમાં ડાબે હાથે કંકુથાપામાં પોતાને મૂકી / ચાલી નીકળતી’ નવવધૂની સ્મૃતિસંવેદનાને ઢંઢોળી છે. રાધેશ્યામ શર્મા અને લાભશંકરનો અવાજ બદલાયો નથી. હર્ષદ દવેની કવિતામાં નવોન્મેષ પ્રકટે છે :

**“માટીને ક્યાં પુરાવો હોય છે એની ગંધનો
એના રંગનો
એ જ માટીમાં પીગળતા રહે
પાણી, પવન
પગ, પડછાયો
નિત નવા શબ્દો ફૂટી નીકળે
અર્થાન્તર થતું રહે.”**

સિલાસ પટેલિયા અને સંસ્કૃતિરાણીની કવિતામાં જીવનની ફિલસૂફીનો નૂતન અવાજ ધ્વનિબદ્ધ થયો છે. નૂતન જાની અને સુરેશ દલાલની કવિતામાં સ્ત્રીની પીડા, આઘાત, દુઃખને વેદનામાં પરિવર્તિત થતાં જોઈ શકાય છે.

આમ ‘કવિતાચયન – ૨૦૦૫’ની કવિતામાં ઇંદ, ભાષા, વિષય, રચનારીતિમાં ક્યાંય નૂતન અભિનિવેશે પ્રકટતું નથી, પણ કાવ્યતત્ત્વને જરૂર પામી શકાય છે. બાકી તો – કવિતાને પામવી એટલે લવણપૂતળીને દરિયો પાર કરાવવો.

જીવન-સંભારણાં : સંસ્મરણો નિમિત્તે વ્યાપક સમાજચિંતન | પારુલ કંઈ દેસાઈ

[‘જીવનસંભારણાં’ : શારદાબહેન મહેતા, આવૃત્તિ પહેલી, ૧૯૩૮ પ્રકા. લેખક પોતે, વિક્રેતા : ગુ. પુ. સ. સ. મંડળ, વડોદરા ક્રિં. રૂ. ૨.૫૦]

એક વાત આરંભે નોંધવી જોઈએ કે ગુજરાતી આત્મકથાલેખનમાં લેખિકાઓનું યોગદાન બહુ જ મર્યાદિત છે. શિરીનબાનુ, શારદાબહેન મહેતા, ગંગાબહેન પટેલ, કનુબહેન દવે, કમળાબહેન પટેલ, મૃદુલા સારાભાઈ વગેરે લેખિકાઓએ આત્મકથાઓ લખી છે, પરંતુ સમગ્ર ગુજરાતી આત્મકથા-સાહિત્યમાં એમનું પ્રદાન નહિવત ગણાય. વળી, આમાંના કેટલાંક નિતાંત આત્મકથા ન ગણાય તેવાં દષ્ટાંતો પણ છે.

‘જીવનસંભારણાં’માં મોટી બહેન વિદ્યાબહેનની સાથે ગુજરાતના સર્વપ્રથમ સ્ત્રી ગ્રેજ્યુએટ થનારાં અને ગુજરાતી સ્ત્રીઓના શિક્ષણ અને જાગૃતિને પોતાનો જીવનમંત્ર અને કાર્ય બનાવનાર શારદાબહેન મહેતાનાં સંસ્મરણો છે. તેમનો જીવન સમય ૧૮૮૨થી ૧૯૭૦. અઠ્યાશી વર્ષનું આયુષ્ય ધરાવનાર શારદાબહેન ઓગણીસમી સદીના છેલ્લા બે દાયકા અને વીસમી સદીના પહેલા સાત દાયકાના ગુજરાતના જાગ્રત સાક્ષી-પ્રહરી રહ્યા છે. આ ‘સંભારણાં’નું પ્રકાશન ૧૯૩૮માં થયું છે. એટલે કે તેમાં શારદાબહેનના પંચાવન વર્ષનો સમયગાળો અંકિત થયો છે. આ સમયવિશેષ ગુજરાતની સામાજિક, શૈક્ષણિક અને રાજકીય પરિવર્તનની રીતે મહત્ત્વનો છે. શારદાબહેન આ બધી પ્રવૃત્તિઓ સાથે પ્રત્યક્ષ સંકળાયેલાં હતાં. એટલે તત્કાલીન સમયના વિવિધ પ્રવાહો અને પલટાઓનાં પ્રેરક બળો તથા તેની સાથે સંકળાયેલ વિશિષ્ટ વ્યક્તિઓનું રસપ્રદ વૃત્તાંત અહીં મળે છે વિશેષતઃ તો સ્ત્રીઓના શિક્ષણ અને એ દ્વારા તેમના સર્વાંગી વિકાસ માટે શારદાબહેન અમદાવાદના હાર્દ સમા રાયપુર-ખાડિયા જેવા વિસ્તારથી શરૂ કરીને વડોદરા, મુંબઈ, સુરત વગેરે સ્થળોએ ગર્લ્સ હાઈસ્કૂલ, પાઠશાળાઓ, મહિલા વિદ્યાલયો તેમજ ઠેર ઠેર ભગિની સમાજની સંસ્થાઓ કયા સંજોગોમાં, કોના કોના સહકારથી, શી શી મુશ્કેલીઓ સાથે સ્થાપે છે અને કુશળતાપૂર્વક એનું સંચાલન કરે છે – એનું વિગતવાર, કમબદ્ધ સઘન ચિત્ર અહીં સાંપડે છે, એ રીતે, આ સંસ્મરણો તત્કાલીન સમયનો અને સ્ત્રી-કેળવણીના ઇતિહાસનો એક મૂલ્યવાન દસ્તાવેજ રહે છે.

આ આત્મકથામાંથી શારદાબહેનનું જે વ્યક્તિત્વ પ્રગટે છે તે પણ રસપ્રદ છે. તેમનામાં વ્યવહારદક્ષ લવચીકતા છે, કર્મકુશળતા અને વ્યાપક જીવનનિષ્ઠા છે. દઢ મનોબળ અને ધીરજ જેવા ગુણોને કારણે નિષ્ફળતા સામે તેઓ ટકી શકે છે. શારદાબહેન સંબંધોના વ્યક્તિ હતાં. મિત્રવત્સલ હતાં. સુમંત મહેતા જેવા ક્રાંતિકારી પતિના પત્ની હતાં. એમનું ઘર એક સંસ્થા સમાન હતું. કુટુંબ ધર્મ અને રાષ્ટ્રધર્મના તાણાવાણાથી તેમનું જીવનપોત વણાયેલું

છે. અહીં ક્યાંય આત્મપ્રશંસા નથી કે અસત્યની છાયા નથી. આ જ સમયગાળાનું ચિત્ર સુમંત મહેતા, ઇન્દુલાલ યાજ્ઞિક વગેરેની આત્મકથામાંથી મળે છે. પણ અહીંયાં એક સ્ત્રીના દષ્ટિકોણથી બદલાતો સમાજ નિરૂપાયો છે. એક જાગ્રત સ્ત્રી-કાર્યકર નેતાની કલમે આ સંસ્મરણો લખાયાં છે એ રીતે એનું વિશેષ મહત્ત્વ છે.

“એક સામાન્ય હિન્દુ સ્ત્રીનાં સ્મરણો ! તે લખવાની શી જરૂર ?” એવા પ્રશ્નથી આ કથાનો આરંભ થાય છે પણ તરત જ તેઓ નોંધે છે કે “કેટલાક પ્રસંગો મારા પોતાના જીવનમાં એવા વિચિત્ર આવ્યા છે કે તેવા પ્રસંગ બીજી બહેનોને આવે તો તેઓના માર્ગ સરળ થાય... આ બધાથી મુદ્દાની વાત એ છે કે, જે મહાન વ્યક્તિના નિકટ પ્રસંગમાં આવવાનો, રહેવાનો, તેમની સહધર્મચારિણી થવાનો લાભ મને મળ્યો તેમને વિશે કેટલાક ખુલાસા અને કેટલીક માહિતી આ સંભારણાં દ્વારા હું આપી શકીશ.” એટલે આ કૃતિમાં તત્કાલીન ગુજરાતે બક્ષેલો જીવનાનુભવ અને ગુજરાતનાં પ્રથમ મહિલા સ્નાતકે પોતાના શિક્ષણનો સમાજપ્રીત્યર્થે કેવો હિસાબ આપ્યો હતો તેની સમીક્ષા છે તો સમાંતર રૂપે જેની પાસેથી સતત પ્રેરણા અને પ્રોત્સાહન મળતાં રહ્યાં છે એવા પતિ ડૉ. સુમંત મહેતાનું ચરિત્ર અહીં પ્રેમ, આદર અને અહોભાવથી અંકિત થયું છે.

૪૩૪ પાનાંના આ દળદાર ગ્રંથમાં વ્યથા, મૂઝવણ, યાતનાઓનું ચિત્રણ નથી. વળી, સ્ત્રીજાતિ હોવાથી મળેલો તિરસ્કાર, પિતા-પતિ-પુત્ર દ્વારા અનુભવવા પડેલાં અપમાન કે અવહેલનાની કથા પણ નથી. એમના જમાનામાં પણ શારદાબહેનને એક સ્ત્રી તરીકે વ્યક્તિગત ધોરણે આવા કોઈ પ્રશ્નોનો સામનો નથી કરવો પડ્યો. એક વ્યક્તિના ઘડતરમાં – ભલે તે છોકરી હોય પણ કૌટુંબિક વાતાવરણ કેવો ભાગ ભજવે છે તેનું સુંદર નિદર્શન અહીં જોવા મળે છે. ભોળાનાથ સારાભાઈ દિવેટિયા જેવા સમૃદ્ધ, સંસ્કારી અને સુધારક મોસાળપક્ષ, દીકરીને દીકરાની જેમ જ કેળવણી આપવાનો માતા બાળાબહેન અને પિતા ગોપીલાલનો દૃઢ નિશ્ચય. બનેલી રમણભાઈ નીલકંઠ તેમજ આચાર્ય આનંદશંકર ધ્રુવ તથા કાશીરામ સેવકરામ અને ભુલાભાઈ જીવણજી દેસાઈ જેવા અધ્યાપકોનું માર્ગદર્શન અને પ્રોત્સાહન, સર્વતોમુખી વિકાસ થાય તેવી મોકળાશ કરી આપતું શ્વશુરગૃહ અને પતિનો સાથ એ સઘળું, એ શારદાબહેનના વ્યક્તિત્વઘડતર માટેનાં મહત્ત્વનાં પરિબલો નીવડ્યાં છે. જો કે કોલેજમાં પહેલીવાર ભણવા જતાં થતા પજવણીના અનુભવો શારદાબહેને નોંધ્યા છે. અધ્યાપકની ગેરહાજરીમાં કોલેજના ક્લાસરૂમમાં એકલા ન પડવાની તકેદારી રાખવા છતાં લોકોએ આ અભ્યાસ-ઉત્સુક વિદ્યાર્થિનીઓની ટીકા કરવામાં અને છોકરાઓને કનડગત કરવામાં બાકી નહોતી રાખી. નનામા કાગળો આવે, એમની બેઠકની ખુરશીઓ પાડી નાંખે, ડેસ્ક પર જ નહીં, કોલેજ આવવાના રસ્તા ઉપર પણ ગમે તેવાં લખાણો લખે. બેઠક પર કૌવચ નાંખીને પજવણી કરે એટલું જ નહીં, શારદાબહેનના લગ્ન સમયે પણ વિદ્યો નાંખવાની ધમકી આપેલી. સમાજના ઠહામશ્કરી અને છોકરાઓ દ્વારા થતી આવી પજવણી છતાં અભ્યાસ તરફ જ લક્ષ રાખવું એ સહેલી વાત નથી જ. શારદાબહેનના દૃઢ મનોબળવાળું વ્યક્તિત્વ અહીં પ્રગટે છે. એ સમયના અધ્યાપકો પોતાના વિષયમાં કેવા એકરૂપ થઈને ભણાવતા હતા એનું એક રસાળ પ્રસંગચિત્ર અહીં આલેખાયું છે. ઈતિહાસના અધ્યાપક કાશીરામ સેવકરામ દેવે એક વખત વર્ગની શરૂઆત થઈ તે સમય પૂરો થાય

ત્યાં સુધી એકાગ્રતાથી શીખવ્યે જતા હતા. પહેરેલા ડગલાની અંદર એમને કંઈક ખૂંચતું હોય એમ હાથ હલાવ્યા કરે પણ ભાષણ અટકાવે નહીં. જ્યારે વર્ગ પૂરો થયો ત્યારે પોતાના ઓરડામાં જઈને જોયું તો ગરોળી ભરાઈ ગયેલી. છતાં એમને કાંઈ ઉદ્વેગ નહોતો.

ગ્રેજ્યુએટ થયા પછીના અભિનંદન આપવાના મેળાવડામાં તેમનામાં સામાજિક જવાબદારી જાગે છે. તેમને સમજાય છે કે સેવાના ક્ષેત્રમાં અને સ્ત્રીઓની પ્રગતિમાં સક્રિય ફાળો એ અમારું કર્તવ્યક્ષેત્ર હોવું જોઈએ. અમદાવાદમાં જ શરૂઆત કરે છે પણ એક વર્ષમાં જ પતિ સુમંત મહેતાની નોકરી વડોદરા હોવાથી ત્યાં સ્થાયી થાય છે અને મહારાજા સયાજીરાવ ગાયકવાડ અને મહારાણી ચીમનાબાઈની ઉદાર મદદને પરિણામે વડોદરામાં ચીમનાબાઈ સ્ત્રીસમાજ સંસ્થા સ્થપાય છે અને કાર્યાન્વિત બને છે. પછી તો મધ્યમવર્ગની, પ્રાથમિક શિક્ષણ લઈને ઊઠી ગયેલી, મોટી વયની સ્ત્રીઓનાં શિક્ષણ અને સર્વાંગી વિકાસ માટે શારદાબહેન અવિરત કામ કરતાં રહે છે.

ત્યાર બાદ ફરી અમદાવાદને પોતાનું કાર્યક્ષેત્ર બનાવતાં પહેલાં ડોક્ટર સુમંતભાઈ સાથેની લાંબી મુસાફરી દરમિયાન શારદાબહેને અનેક સંસ્થાઓની મુલાકાત લીધી છે એટલે તેમના મનમાં નક્કશો દોરાયેલો છે. વનિતા વિશ્રામનાં સુલોચનાબહેન અને બીજા કાર્યકર્તાઓની મદદ લઈને મહિલા વિદ્યાલયની સ્થાપના કરે છે જેની મુલાકાત રવીન્દ્રનાથ ટાગોર, મહાત્મા ગાંધી, સરોજિની નાયડુ, પંડિત માલવિયજી જેવા અનેક મહાનુભાવો લે છે. ત્યાર બાદ સુરત અને ભાવનગરમાં તેની શાખાઓ સ્થપાય છે. આ ઉપરાંત એસ.એન.ડી.ટી. યુનિવર્સિટી સાથે સંલગ્ન મહિલા પાઠશાળા, વડોદરાની મહારાણી ગર્લ્સ હાઈસ્કૂલ – મુંબઈ યુનિવર્સિટીની સેનેટ સિન્ડિકેટના સભ્ય તરીકે વિદ્યાર્થીઓના પ્રશ્નો હલ કરવા વગેરે કાર્યો દ્વારા તેમણે કેળવણીના પ્રચાર અને સ્ત્રીશિક્ષણ માટે પ્રયત્નો કર્યા છે. આ પ્રયત્નોમાં સફળતા મળે ત્યારે તેઓ આનંદ અને સંતોષની લાગણી અનુભવે છે પણ નિષ્ફળ જાય ત્યારે જરાય હિંમત હારતા નથી. એક વાર તેમને વિચાર આવે છે કે શાળાંત પરીક્ષા પસાર થયેલી બહેનોને આગળ અભ્યાસ કરવા માટે મહિલા પાઠશાળા હોવી જોઈએ. શારદાબહેનના અથાગ પ્રયત્નો પછી તેને માટે ફંડ એકઠું થાય છે અને સ્થાયી સ્વરૂપ મળે છે. આ સમયના સંજોગોને વર્ણવતાં તેઓ લખે છે : “એક બાજુ જનસેવા અને બીજી બાજુ કુટુંબસેવા – આ બેને ન્યાય આપવાનો હતો. બેમાંથી એકેયને અન્યાય ન થાય તેની મારે કાળજી રાખવી પડતી. મુશ્કેલીને વેઠીને પણ લીધેલું કામ પાર પાડવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો તો જ કામ થયું... મુસીબતોમાંથી પસાર થતાં મનને જે સંતોષ થાય એને જ હું મોટામાં મોટી તૃપ્તિ માનું છું” તો બીજો અનુભવ છે અમદાવાદમાં ભણતી વિદ્યાર્થિનીઓ માટે ખાનગી બોર્ડિંગ શરૂ કરવાનો. મિત્રોના કહેવાથી બધી જ સગવડવાળું એક મકાન લઈને શારદાબહેને ગર્લ્સ હોસ્ટેલનો આરંભ કરે છે પણ પેલા આરંભે શૂરા મિત્રો ફરી જાય છે. પોતાની દીકરીઓને મોકલતા નથી. છ મહિનાનો ખર્ચ માથે પડે છે. પણ શારદાબહેન લખે છે. “અખતરા કરવામાં નિષ્ફળતા મળે તેથી અમે ડરી જઈએ તેમ નહોતું છાત્રાલયનું સ્વપ્ન સેવેલું હતું તે તે વખતે તો ફળીભૂત ન થયું પણ છ વર્ષ પછી અમદાવાદની મહિલા પાઠશાળાને અંગે છાત્રાલય શરૂ થયું અને આજ તેમાં પાંત્રીસ યુવતીઓ લાભ લે છે. દરેક કામ માટે કાળનો સુયોગ જરૂરી છે.” આ સમય દરમિયાન માતૃભાષામાં જ શિક્ષણ આપવું

જોઈએ એવી એમની વિચારણા અને મંતવ્ય દઢ થતાં જાય છે. સ્વાનુભવને વ્યક્ત કરતાં તેઓ નોંધે છે : મને સાંભરે છે કે ઈંગ્રેજી પાંચ અને છઠ્ઠા ધોરણના અભ્યાસ વખતે ઇતિહાસ, ભૂગોળ, ગણિત, સાયન્સ અને સંસ્કૃત એ બધા વિષયો અંગ્રેજી ભાષા દ્વારા શીખવવાના હોવાથી એ વિષયનું ઊંડું જ્ઞાન થતું નહોતું. માત્ર ઉપરચોટિયા હકીકત ગોખી નાંખવા અને તેમાં અંગ્રેજી ભાષાની ભૂલ ન હોય તે તરફ વધારે ધ્યાન આપવા તરફ લક્ષ રહેતું. આ કારણને લીધે બુદ્ધિની ખિલવણી જરૂર ઓછી થાય અને પોતાની મેળે વિચાર કરવાની શક્તિ કે કલ્પનાશક્તિનો વિકાસ જરાય થાય નહીં.” આજેય આ વાત કેટલી પ્રસ્તુત બની રહે છે ! શારદાબહેને વડોદરાની પોળમાં ફરીને સ્ત્રીકેળવણીનું પ્રમાણ કેમ ઓછું છે તેનાં તારણો કાઢ્યાં છે તે મહત્ત્વનાં છે. એક તો બાળલગ્ન, બીજું શાળામાં અપાતી કેળવણીનો બાળાના ગૃહજીવનમાં દેખીતો કોઈ ઉપયોગ નથી તે અને ત્રીજું, અંગ્રેજી માધ્યમ અઘરું અને મોંઘું પડે છે. તેના ઉપાયરૂપે શારદાબહેને તેમના ઘરગૃહસ્થી અને સામાજિક પરિસ્થિતિને અનુકૂળ અભ્યાસક્રમ અને સમયની યોજના ઘડે છે. પણ સરકાર તરફથી મદદ મળતી નથી. આમ, સ્ત્રી-શિક્ષણ માટેની તેમની મથામણો અને આરોહ-અવરોહનો સુંદર આલેખ અહીં મળે છે.

શારદાબહેનના સંભારણાની પાર્શ્વભૂમિ રૂપે તત્કાલીન સમયની સામાજિક, રાજકીય પ્રવૃત્તિ રહેલી છે. સમાજસુધારણાની લડત, કોંગ્રેસનો ઉદાર મતવાદીમાંથી ધીમે ધીમે ઉગ્ર માંગણી તરફ વિકાસ, હિન્દના રાજકારણમાં ગાંધીજીનો પ્રવેશ અને નેતૃત્વ, કેળવણી વિષયક જાગૃતિ અને અઢારવિધ રચનાત્મક કાર્યક્રમોથી એ વેળાનું ગુજરાત ધમધમતું હતું. કર્મમાર્ગી શારદાબહેન એનાથી અલિપ્ત કેવી રીતે રહી શકે ? આમ તો લગભગ બંગલંગ અને ગુજરાતના કોંગ્રેસ અધિવેશન કાળથી જ શારદાબહેન – સુમંતભાઈ બંનેને સામાજિક અને રાજકીય દંભ, પ્રજાનું શોષણ, અજ્ઞાન, વહેમ અને રૂઢિજડતા ખૂંચતાં હતાં. શારદાબહેનને સ્ત્રી-કેળવણીમાં વિશેષ રસ પણ ગાંધીજીના આગમનની સાથે જ એ એમની રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિઓમાં જોડાયાં. ફીજીના ગીરમીટિયાઓની ગુલામીપ્રથા નાબૂદ કરવા અંગે ગાંધીજીએ પ્રેમાભાઈ હોલમાં જે પ્રથમ સામાજિક સભા યોજી તેમાં શારદાબહેન ભાવવિભોર બની સજળ નેત્રે પ્રવચન કરે છે. ગાંધીજીની પ્રેરણાથી ગોધરાની રાજકીય પરિષદમાં સંસારસુધારાની પરિષદનું પ્રમુખપદ પણ તેઓ સંભાળે છે અને પછી તો ગાંધીજીના સત્યાગ્રહની લડતો, અસહકારઆંદોલન તથા અનેક રચનાત્મક કાર્યક્રમોમાં તેઓ સક્રિય સહકાર આપે છે. વળી, પરિશિષ્ટમાં ગાંધીજીએ એમને લખેલા પત્રો પણ મુકાયા છે આ ઉપરાંત, ઈન્ફ્લુએન્જા અને પ્લેગ વર્તાવેલા કાળાકેર કે વડોદરામાં આવેલા પૂરનું તાદૃશ ચિત્રણ અહીં છે. આ બધા સમયે પણ ગુજરાતની પ્રજાને ગવિષ્ક કરી સેવા કરવાના કાર્યમાં શારદાબહેન જોડાઈ જાય છે. આમ, પોતાના સમયના દેશકાળની લિપ્ત અને સંકલિત શારદાબહેન અહીં વાચકને સાંપડે છે. શારદાબહેન માટેના ગાંધીજીના શબ્દો ‘પેટે જન્મ લેવા જેવાં’ નોંધીને ઉમાશંકર જોશી શારદાબહેનને નાના બાળકથી માંડી સૌ કોઈને સહજ રીતે શીળા વાત્સલ્યથી છાઈ દેતી માતા સમા ઓળખાવે છે. તેમાં જરાય અતિશયોક્તિ નથી એવું આ સંભારણાં વાંચતાં સતત પ્રતીત થાય છે.

સ્ત્રી એ પ્રથમ માતા છે, ગૃહિણી છે એટલે માતા અને ગૃહિણી તરીકેની ફરજ બજાવતાં

બજાવતાં જ તે નોકરી કે ઇત્તર સેવાપ્રવૃત્તિ કરે એ ઇષ્ટ છે. એવું શારદાબહેનનું દઢ મંતવ્ય હતું. કુટુંબસેવા અને રાષ્ટ્રસેવાનો મેળ કેવી રીતે પાડી શકાય એનું જીવંતુજાગતું દૃષ્ટાંત શારદાબહેને રાષ્ટ્ર અને કુટુંબભાવનાની વચ્ચે સંતુલન સાધીને પૂરું પાડ્યું છે. પોતાના દીર્ઘ જીવનકાળ દરમિયાન એમણે રાષ્ટ્રસેવાની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ ઉપાડીને ચલાવી છે પણ ક્યારેય કુટુંબધર્મને આંચ આવવા દીધી નથી. સુમંતભાઈની વડોદરાની નોકરી દરમિયાન બબ્બે ત્રણ ત્રણ વાર યુરોપની મુસાફરીની આકર્ષક તકો એમની સામે આવી પણ ગૃહિણી ધર્મના પાલન અર્થે એ તકો એમણે જતી કરી છે. ગાંધીજીની સ્વરાજની લડતોના એ રોમહર્ષી કાળમાં પણ સૂક્ષ્મ વિવેક જાળવી રાખીને કુટુંબધર્મ અને રાષ્ટ્રધર્મને એ ન્યાય આપે છે. સુમંતભાઈ જેલમાં હોય છે એટલે પોતે જેલમાં જવું ન પડે એવાં રચનાત્મક કાર્યોમાં જોડાઈને બહાર રહીને અસહકારની લડતમાં સહકાર આપે છે.

જોકે ગૃહજીવન અને જાહેરજીવનની પસંદગી કરવામાં એમને અનુભવવી પડેલી દ્વિધાઓનો એ ક્યાંક ક્યાંક નિખાલસતાથી એકરાર કરે છે. સુમંતભાઈની માંદગી સમયે લખે છે “મનમાં થતું મહિલા વિદ્યાલયનું કામ જે બહુ સારી રીતે ચાલતું હતું તે છોડીને વડોદરા જવું કે અમદાવાદમાં રહેવું ? ડોક્ટરની તબિયત સારી નહીં, એટલે વડોદરા જવાની ઇચ્છા થાય. બીજી તરફ સ્ત્રીકેળવણીના કાર્યની જમાવટ કરવાની ભારે ઇચ્છા. માથે જવાબદારી લીધેલી તે છોડી દેવાનો જીવ ચાલે નહીં. મન સાથે બહુ ગડભાંગ થતી હતી.” વડોદરામાં સ્ત્રીશિક્ષણનું કામ સારું ચાલતું હોય છે એ દરમિયાન ડોક્ટરના નોકરી છોડવાના નિર્ણયને કારણે શારદાબહેન અમદાવાદને પોતાનું કાર્યક્ષેત્ર બનાવે છે તો વળી ડોક્ટરની તબિયતને કારણે વળી અમદાવાદ છોડી વડોદરામાં વસવાટ કરે છે તો ત્યાં પણ પોતાનું કાર્ય ચાલુ રાખે છે. સુમંતભાઈ સાથે ડુમસ, અમરેલી કે ચોરવાડ આરામ કરવા જાય છે ત્યારે પણ ત્યાંના લોકો અને સંસ્થાઓની મુલાકાત લઈને સ્ત્રીકેળવણી માટેના તેમના પ્રયાસો ચાલુ જ રહે છે. તેમાંય મહત્ત્વની મિટિંગોમાં નાનકડા દીકરા સિદ્ધાર્થને ખોળામાં બેસાડીને ચર્ચાવિચારણા કરતાં શારદાબહેન તો યાદ રહી જાય છે. આવા પ્રસંગોમાં પોતાના કાર્ય પરત્વેની તીવ્ર લગનીનો સંસ્પર્શ જોવા મળે છે.

આ સ્મૃતિકથાની સમાપ્તિ કરતાં શારદાબહેન નોંધે છે : “એક વસ્તુ હું સ્પષ્ટ રીતે અને વિનાસંકોચે કહેવા માંગું છું કે મારા જીવનમાં જેટલે અંશે મને સફળતા મળી છે તેનું મુખ્ય કારણ મારા સદ્ભાગ્યે ડૉ. સુમંત જેવા પતિ મને પ્રાપ્ત થયા એ છે. એમનું પીઠબળ, પ્રોત્સાહન અને અનુકૂળતા મારાં સઘળાં કાર્યોમાં મને મળ્યાં છે એટલું જ નહીં, તેમની પ્રેરણા, દોરવણી અને સક્રિય સહાય મળતાં રહ્યા છે.” આ કોઈ પતિને પગલે ચાલનારી પતિવ્રતા સ્ત્રીના ઉદ્ગારો નથી, પરંતુ વિરલ દાંપત્યજીવનની પરિણતિ રૂપે પ્રગટેલા ઉદ્ગારો છે એની પ્રતીતિ વાચકને ઠેર ઠેર થાય છે. લગ્ન પછી તરત જ સુમંતભાઈ અભ્યાસ કરવા ઈંગ્લેંડ જાય છે પણ દંપતી વચ્ચેના નિયમિત પત્રવ્યવહારથી વિચાર, અભિપ્રાય અને અનુભવની પરસ્પર આપ-લે થવાથી પરિચય વિસ્તરે છે. સુમંત મહેતાનો પોતાના સિદ્ધાંતોને દઢતાથી વળગી રહેવાનો સ્વભાવ તેમજ સામાજિક ક્ષેત્રે સુધારાની બાબતમાં સ્વગુણેથી જ શ્રીગણેશ કરવામાં તેમની નિર્ભયતા પિતાની ઉત્તરક્રિયા કરવામાં કે ભાઈને જનોઈ દેવાના વિરોધમાં, બહેન વીરબાળાના જ્ઞાતિની ઇચ્છાવિરુદ્ધનાં લગ્ન કે નાના ભાઈ અને પુત્રીનાં

આંતરજાતીય લગ્નમાં સંમતિ જેવા પ્રસંગોના નિરૂપણમાં પ્રગટે છે. શારદાબહેનમાં પણ એ વલણ અને દષ્ટાંતો કેળવાયાં છે. એમણે એ વિશે નોંધ્યું છે તે નિરીક્ષણ મહત્ત્વનું છે. “આ એક પાઠ મળ્યા પછી મને બળ મળ્યું. માણસ પોતાના સિદ્ધાંતને વળગી રહે અને તકરાર કર્યા વગર એનો અમલ કરે તો આપણાં સામાજિક બંધનોનો કોયડો ઓછો વિકટ થાય છે.”

જીવનના બધા જ પ્રશ્નો વિશે બંને નિખાલસ વિચારવિમર્શ કરે છે. અમદાવાદમાં કામ કરી રીતે શરૂ કરવું એની શારદાબહેનને મૂંઝવણ થાય છે તો સુમંતભાઈ અમદાવાદ આવી બધા કાર્યકર્તાઓને એકઠા કરી માંડણી કરી આપે છે. ગોધરાની રાજકીય પરિષદની સંસ્કારસુધારાની બેઠકમાં પ્રમુખસ્થાન લેવાની દરખાસ્ત આવે છે ત્યારે પણ સુમંતભાઈ પીઠબળ પૂરું પાડતાં લખે છે “સેવા કરનારે આવી જવાબદારી સ્વીકારવાને તૈયાર રહેવું જોઈએ. આ પણ એક જાતની તાલીમ છે” સાથે તે બેઠક માટેનું અધ્યક્ષીય વક્તવ્ય તો શારદાબહેને જાતે જ લખવું જોઈએ એવો આગ્રહ પણ રાખે છે. શારદાબહેન પતિના વિચાર-પરિવર્તન મુજબના જીવન સાથે સમજપૂર્વક પૂરેપૂરો તાલ મિલાવે છે. એમને બધી જ સગવડો કરી આપે છે. ઘરની જવાબદારી પોતા પર લઈ, સુમંતભાઈને દેશસેવા માટે નર્ચિત કરે છે એટલું જ નહીં સુમંતભાઈ જેલમાં જાય છે ત્યારે શેરથા તેમનો આશ્રમ સંભાળવા પહોંચી જાય છે. આમ, બધા જ પ્રસંગોએ બંને એકબીજા માટે એવાં તો પૂરક બની રહે છે કે ભોગીલાલ ગાંધી બંનેનું ‘વિરલ સખ્ય-ઉજ્જવલ દામ્પત્ય’ એવા શબ્દોથી સન્માન કરે છે.

શારદાબહેનનું જીવન સમાજસેવાના બહોળા ક્ષેત્ર સાથે સંકળાયેલું હોવાથી તેઓ તત્કાલીન સામાજિક અને રાજકીય ક્ષેત્રમાંના કંઈ કેટલાય મહાનુભાવોના પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ પરિચયમાં આવ્યાં છે. રમેશચન્દ્ર દત્ત, અબ્બાસ તૈયબજી, અરવિંદ ઘોષ, ગાંધીજી, ઈન્દુલાલ યાજ્ઞિક, પ્રા. કે. ટી. શાહ, રમણભાઈ નીલકંઠ, પ્રેમલીલાબહેન, સુલોચનાબહેન વગેરેના સ્વભાવ અને કાર્યનો પરિચય પણ અહીં મળે છે. તેમાંય ઈન્દુલાલ યાજ્ઞિકનો દેશપ્રેમ માટે કંઈક કરી છૂટવાનો તરવરાટ, તેમના લગ્નજીવનની કરુણાંતિકા તથા વૈચારિક સ્વાતંત્ર્ય ધરાવતા તેમના વ્યક્તિત્વનું નિરૂપણ અહીં હૃદયસ્પર્શી બની રહે છે. તો ઇતિહાસમાં નથી નોંધાઈ એવી નાની નાની ઘટનાઓની વિગત-માહિતી અહીં મળે છે. જેમકે વડોદરાના વસવાટ દરમિયાન એ સમયમાં લેવાતા રાસગરબાને શારદાબહેને અનિસ્થળનીય રજૂઆતમાંથી છોડાવીને તેમના મંડળ દ્વારા સુધરેલી ઢબના ગરબા દાખલ કરે છે. આરંભે સંયુક્ત કુટુંબની એકતાનું ચિત્ર આપી પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિના વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યના ખ્યાલને લીધે વિખેરાતા કુટુંબનું ચિત્ર પણ તેઓ આ કથામાં આપે છે. સમાજમાં પરિવર્તન કેવી રીતે આવે તેનું એક રસપ્રદ ચિત્ર આલેખતો પ્રસંગ જોઈએ – વડોદરામાં શારદાબહેન અને સુમંતભાઈ સવાર-સાંજ ચાલવા જતાં. વડોદરાની પ્રજા માટે તો આ નવાઈભર્યું હતું. પણ જેમણે અનેક વાર યુરોપની મુસાફરી કરી તેવા મહારાજાસાહેબને પણ એ અજુગતુ લાગે છે. પણ આ દંપતી કશાયને ગણકારતું નથી અને શારદાબહેન નોંધે છે કે બાર મહિનામાં તો વડોદરાના અધિકારીવર્ગમાંથી કેટલાંય યુગલો સવાર-સાંજ ચાલવા જતાં દેખાય છે ! ગાયકવાડી સમયના વડોદરાનું જીવંત ચિત્ર પણ અહીં ઊપસે છે. એવું લાગે છે કે શારદાબહેને આંતરિક મનોમંથનોની વાત નથી કરી, જાહેરજીવનને સવિશેષ આલેખ્યું છે

પણ શારદાબહેનનું વ્યક્તિગત જીવન જાહેરજીવન સાથે એવું તો સંકળાયેલું છે કે જાહેરજીવનના નિરૂપણ વિના આ કથા સંભવે જ નહીં. એટલે જ સંસ્મરણો નિમિત્તે અહીં વ્યાપક સમાજચિંતન પણ થાય છે.

પરિશિષ્ટમાં સુમંત મહેતા, ઈન્દુલાલ યાજ્ઞિક અને ગાંધીજીના કેટલાક પત્રો મુકાયા છે. ગાંધીજીના એક પત્રમાં શારદાબહેનનાં સરળ સહેલાં વાક્યો, ટૂંકા ને ટય વિચારો અને આડંબરરહિત ભાષાનો ઉલ્લેખ છે. ‘જીવનસંભારણા’ વાંચતા ગાંધીજી સાથે ચોક્કસ સહમત થવાય. પોતાના અનુભવો વ્યક્ત કરવા માટે શારદાબહેનને ભાષાનો વાગવૈભવ ઉપયોગી જણાયો નથી. ક્યાંક પુનરાવર્તનો છે. ક્યાંક વાક્યરચનામાં શિથિલતા પ્રવેશી ગઈ છે. આમ છતાં સરળ ઘરેલું ભાષામાં વહેતું ગદ્ય આસ્વાદ્ય બને છે. છેલ્લે એક વાતનું આશ્ચર્ય થાય છે કે ગુજરાત, ગુજરાતી પ્રજા, તેની રૂઢિજડતા અને તેમાં સઘાતાં પરિવર્તનોની ૧૯૩૮માં લખાયેલી આ કૃતિ વિશે બહુ ઓછી નોંધ લેવાઈ છે. સામગ્રીનું જ્યાં વિશેષ મહત્ત્વ છે તેવા આ અનુઆનુધિક યુગમાં આવા સુંદર સમુચિત સામાજિક દસ્તાવેજની ઉપેક્ષા કરવાનું નહીં પાલવે. પરિષદમંત્રી શ્રી અનિલાબહેને બહુ જ યોગ્ય રીતે સંસ્મરણોની આ બેઠકમાં તેને સ્થાન આપ્યું તેનો આનંદ વ્યક્ત કરું છું અને મને વક્તવ્ય આપવાની તક આપવા બદલ કાર્યવાહકોનો આભાર માનું છું.⁵

⁵ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અને ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીના ઉપક્રમે ‘આત્મકથનાત્મક લખાણો’ વિશેના પરિસંવાદમાં રજૂ કરેલ વક્તવ્ય ટૂંકાવીને.

‘મનગમતી વાર્તાઓ’ વિશે | નવનીત જાની

‘મનગમતી વાર્તાઓ’ : જિતેન્દ્ર પટેલ, પાર્શ્વ, ૨૦૦૫, પૃ. ૨૨૪, કિં. રૂ. ૧૧૦/-

સમકાલીન ગુજરાતી વાર્તાજગતમાં જિતેન્દ્ર પટેલનું નામ હવે નવું નથી. શ્રી રઘુવીર ચૌધરીને તો નીવડેલા વાર્તાકાર કહેવાનું મન થઈ આવે એવા આ વાર્તાકારે નવલકથા ક્ષેત્રેય ખેડાણ કર્યું છે. વાર્તાની વાત કરીએ તો, મુખ્યત્વે ગ્રામજીવનને એમણે પોતાની વાર્તાનો પ્રમુખ વિષય બનાવ્યો છે. વાર્તા મશે ગ્રામજીવનના આલેખને જ એમને વાર્તાકાર તરીકેની ઓળખ પ્રસ્થાપિત કરવામાં મહત્તમ યોગદાન આપ્યું છે.

‘મનગમતી વાર્તાઓ’ જિતેન્દ્ર પટેલે પોતે કરેલ પોતાની પસંદીદા વાર્તાઓનું સંકલન છે. અહીં તેમના અગાઉના વાર્તાસંગ્રહો ‘ઉન્મેષ’, ‘અનિમેષ’ અને ‘અતિરેક’માંથી એકવીસ વાર્તાઓ લેવામાં આવી છે. વાર્તાકાર કિરીટ દૂધાતનો પ્રસ્તાવના લેખ ‘જિતેન્દ્ર પટેલની વાર્તાસૃષ્ટિ : અચાનક ધૂંધળું બની જતું વિશ્વ’, સહજ રીતે વાર્તાનાં મર્મસ્થાનો ચીંધી આપે છે. આ સંકલનમાં ગ્રામજીવનના વાસ્તવને રજૂ કરતી વાર્તાઓની સંખ્યા અધિક હોઈ સ્વાભાવિકપણે એ તરફ લેખકનો ઝોક દેખાઈ આવે છે. પ્રસ્તાવનાકાર કહે છે તેમ, ગ્રામચેતનાની વાર્તા વાર્તાકારનો વિશેષ છે અને એવી વાર્તાઓમાં માનવજીવનનું નરવું-વરવું, બન્ને પ્રકારનું દર્શન લાધે છે. આવી વાર્તાઓમાં ‘ભાભી’, ‘પાદરનો ફૂલો’, ‘મામાની ઘરે’, ‘ખાડ’, ‘દીકરી’ વગેરે આસ્વાદ્ય છે.

‘ભાભી’ વાર્તાને ગુજરાતી વાર્તાસાહિત્યની યશસ્વી વાર્તા કહી શકાય એટલી સુંદર એ વાર્તા છે. ગામલોકનાં મહેણાં-ટોણાથી હારીથાકીને નહીં પણ પોતાના પર આવી ચડેલા આળને કારણે પોતાનાં વહુ-દીકરાને હેરાનગતિનો સામનો ન કરવો પડે એવું વિચારી ભાભી કોઈ ધાર્મિક સ્થળે જઈને બાકીનું જીવન વિતાવવાનું પસંદ કરે છે. વાર્તારંભે, ઘણા સમયે શહેરમાંથી પોતાના ગામ આવેલો વાર્તા નાયક, જરા દૂરના સંબંધે થતાં ભાભીનાં સ્મરણમાં મુકાય છે. એ સાથે એક વિધવા અને અસહાય સ્ત્રીના સ્વમાની અને સંઘર્ષશીલ જીવનનાં વિવિધ પડઘો ખૂલતાં જાય છે. લેખકે પૂરા સમભાવ અને તાટસ્થથી ગામલોકના ભાભી પ્રત્યેના ઓરમાયા વર્તનને, પોતાની ભાભી પ્રત્યેની લાગણીને અને નાયકને ભાભીના પક્ષે બોલવાથી સગી મા તરફથી મળતા અવમાનનું ચિત્રણ કર્યું છે. એક સ્વમાની નારીની અડગ-અટલ જીવનરીતિને લેખકે સંવેદનાત્મકતાથી ઊપસાવી આપી છે, તો સામે પક્ષે સમાજની જડતાય ચીંધી બતાવી છે. ‘પાદરનો કૂવો’નું કથાનક લાગે કોઈ લોકકથા જેવું પણ લોકકથાઓમાં સામાન્ય રીતે જોવા મળતા મુઠ્ઠી ઊંચેરા માનવીથી તદ્દન વિપરીત – ગાડાખેડુ વાઘજીનું ચરિત્ર વાર્તાને જુદી પાડે છે. ભાઈ-બહેનને કેન્દ્રમાં રાખીને ગુજરાતી સાહિત્યમાં લખાયેલી વાર્તાઓ શોધવા જવું પડે ત્યારે આ વાર્તા જુદી ભાત પાડે છે. વિકટ પરિસ્થિતિમાં મુકાયેલી નિરાધાર બહેનની વહારે ધાવાને બદલે એનો ભાઈ દિલચોરી કરી પોતાની નાત-જાત છુપાવે છે, નામ છુપાવે છે. બહેન પોતાના માથા પર ભમતું મોત રખેને ભાઈના માથે ભમતું કરી મેલે એવા ડરથી ! ભાઈની બહેનથી અજાણ્યા રહેવા માટેનાં ચાલાકી-જૂઠાણાં અને સગા ભાઈથી અજાણ બહેનની હકીકત છુપાવવાનાં ઝાંવાં ભાવકને ચોકાવી મૂકે છે. ભાઈ-બહેને એકબીજાની ઓળખ આપી હોત તો પરિસ્થિતિ શું હોત ? એ અટકળ સુધી ન જતાં વાર્તા એક જુદી જ ધારણા બાંધી આપે છે જે વાચકના ચિત્તને ધક્કી પહોંચાડે છે. સાસરિયાઓથી બચવા પોતાના બાળક સાથે ભાગેલી બહેન જ્યારે જાણે છે કે માજણ્યા ભાઈથી પણ એ નથી સંઘરાઈ, ત્યારે એ પોતાના બાળક સાથે માત્ર પાદરનો કૂવો પૂરવાનું પસંદ કરે છે. એ સમયે, બનાવ બન્યા પછી, સાચી લાગણીથી ખેંચાઈ આવેલા ભાઈના હૃદયપરિવર્તનનો કોઈ અર્થ સરતો નથી. ‘દીકરી’ અને ‘મામાની ઘરે’ વાર્તાનું વસ્તુ એકબીજાને પૂરક બનતું હોય એમ લાગે. પાત્રો પણ સરખાં છે. ફરક હોય તો બન્ને વાર્તાઓમાં ઘટતી ઘટનાઓના સમયાન્તરનો. બંને વાર્તામાં પિયર પક્ષ તરફથી – ભાઈ-ભાઈઓના ઉપેક્ષિત વર્તનનો ભોગ બનતી બહેનની વાત છે. ‘દીકરી’ વાર્તામાં જીવનની છેલ્લી અવસ્થામાં ઓશિયાળાપણું અનુભવતા બાપને મળવા આવેલી દીકરી ભાઈઓના રુદ્ધ વર્તનથી દુઃખ પામે છે. ભાઈ-ભાભીને એમ છે કે બહેનબાને બાપની મિલકત દેખાય છે. એટલે વારેવારે દોડી આવે છે. જ્યારે દીકરીને બાપની મિલકતમાંની એક પાઈ પણ ખપતી નથી. એ તો ઈચ્છે છે કે, ભાઈ-ભાભીઓ બાપાને સાચવે. છતે દીકરે બાપ નિસહાય જીવે એ દીકરી માટે અસહ્ય છે. એ પોતાના સ્વમાનના ભોગે સગા ભાઈની વાડીમાંથી પોતાના પુત્રને મગફળીનો એક દાણો પણ લેવા દેતી નથી. ‘આ તો મામાનું ખેતર છે. પછી શું લેવાને ના પાડો છો ?’ એવા પુત્રના પ્રશ્નના જવાબમાં કહે છે, ‘એ તો ક્યારનું વ્યું ગ્યું’ – આમાં પિયરના સંબંધની પૂરી થયેલી લેણદેણ વેધક રીતે વ્યક્ત થઈ છે. ‘મામાની ઘરે’ વાર્તામાં ગૃહકલહને કારણે મામા-મામીનું ભાણ પ્રત્યેનું રુક્ષ વર્તન કેન્દ્ર સ્થાને છે.

‘ખાડ’ વાર્તામાં ઘરકંકાસને પ્રતીકાત્મક રીતે વ્યક્ત કરવામાં આવ્યો છે.

ગ્રામજીવનની વાર્તાઓમાં ખાસ કરીને તૂટતાં જતાં કુટુંબો કે સંબંધોની વાર્તાઓ જિતેન્દ્ર પાસે વિશેષ પ્રમાણમાં મળી છે. આવા કુટુંબજીવનનું તથાતથ દર્શન કરાવવાની એમને સારી ફાવટ છે. સાથે એય નોંધવું જોઈએ કે આ પ્રકારના કથાવસ્તુમાં જોવા મળતી એકવિધતા ખૂંચ્યા વિના રહેતી નથી. તેઓ જે ઘટનાને પકડમાં લે છે, જે વાસ્તવના ઊંડાણમાં જાય છે એમાંથી સંબંધોની સપાટી શોધી કાઢવાનું એમનું લક્ષ્ય કળાય છે. વસુધૈવ કુટુંબકમ્ની છાયામાં ગોપિત ઉપરછલ્લી લાગણીઓ, સ્વાર્થપરાયણતા, સ્વભાવની જડતા અને કટુભાવોનો દ્વંદ્વ એમની વાર્તાઓમાં એકસૂત્રે રચાય છે. લેખકનું ફોકસ જ, ગામ છોડાવ્યા પછીય ભાભી ઉપર આળ રાખનાર ગામલોક (ભાભી), બહેન પ્રત્યે ઓરમાયું વલણ ધરાવતા ભાઈ (પાદરનો કૂવો, દીકરી), ભાણેજ પ્રત્યે અણગમો દાખવતા મામા-મામી (મામાની ઘરે), દીકરી-સંતાનો પ્રત્યે ઓરમાયું વર્તન દાખવતી મા (દીકરીયાળ, પાવો, છેડો) ઉપર વિશેષ રહે છે.

એમની ગ્રામજીવનની વાર્તામાં તૂટતા જતા કૌટુંબિક સંબંધો મુખ્ય છે તો શહેરીજીવને વ્યક્ત કરતી વાર્તાઓમાં અદના માનવીની એકલતા, નિરસતા અને હતાશા કેન્દ્રસ્થાને છે. ‘દર’, ‘ઘર’, ‘મંદી’, ‘ગઢી’ જેવી વાર્તાઓમાં માનવમહેરામણથી ઊભરાતા શહેરમાં વસતા અને અંદરની એકલતાથી પીડાતાં પાત્રોની સંવેદના વ્યક્ત થઈ છે. ‘દર’ વાર્તામાં નોકરી નિમિત્તે ઘરથી દૂર રહેતા પતિને કારણે ઘરમાં એકલતા અનુભવતી સ્ત્રીની વાત છે., રાત્રિના સૂનકારમાં ઉંદરના ચૂંચવાટથી આશ્વાસન મેળવતી સ્ત્રી, ઘણીબધી સ્ત્રીઓની એકલ-વ્યથા કહી જાય છે. ‘મંદી’ વાર્તામાં સસ્તામાં મળી ગયેલા પ્લેટમાં રહેવા આવેલા દંપતીને પાંખા પાડોશને કારણે અનુભવવી પડતી એકલતાની વાત છે. પંખી માટે વેરેલા દાણા પણ બે-બે દિ’ સુધી એમ ને એમ પડી રહે એવા સૂના એપાર્ટમેન્ટમાંથી છૂટકારો મેળવવા આ દંપતી ખોટ ખાઈને પણ પોતાનું ઘર વેચી કાઢવાનું વિચારે છે. પણ એમને જલદી કોઈ ગ્રાહક મળતો નથી. બાજુના મકાનમાં ભાડે રહેવા આવતું એક કુટુંબ પણ છેલ્લી ઘડીએ રહેવા આવવાનું માંડી વાળતાં સ્ત્રીની એકલતા ઓર ઘનીભૂત થઈને પ્રગટી ઊઠે છે. ‘ગઢી’ વાર્તામાં ઓછી ઊંચાઈ હોવાને કારણે ગતિ ઉર્ફે ગઢી નામની છોકરીના સગપણમાં પડતી મુશ્કેલીઓ અને એની હતાશાની વાત છે. વાર્તામાં છોકરીનું ઠેકાણું પડી જાય એ માટે અવનવા તુક્કા અજમાવતી એની માનું વર્તન હાસ્યાસ્પદ ઠરે છે. આ ઉપરાંત ‘ઘર’, ‘પી. પી. નંબર’, ‘બંધ’ જેવી વાર્તાઓમાં શહેરીજીવનની કેટલીક વરવી બાજુઓ વ્યક્ત થઈ છે.

નગરજીવનની વાર્તાઓમાં વાર્તાગૂંથણી માટેના આવશ્યક વિવિધ કસબનો લેખકને ખ્યાલ હોય જ, પરંતુ જિતેન્દ્ર પટેલે આવા કસબોને બહુ ખપમાં લીધા નથી. એમણે મોટે ભાગે સંદર્ભો કે સંકેતોથી વાર્તા રચવાનું મુનાસિબ માન્યું છે. ઘણી વાર પરિસ્થિતિ, ઘટના કે કથાઘટકને વધુ આલોકિત કરવાને વાતાવરણ વા પરિવેશ રચવાની મોકળાશ હોવા છતાં એમ કરવામાં તેઓ પડ્યા નથી. ગ્રામજીવનની વાર્તાઓમાં પાત્રસર્જન માટે વાણી, વર્તન અને વર્ણનનો કેટલો સહારો લેવાયો છે ! અલબત્ત, નગરજીવનની વાર્તાઓમાં લઈ શકાયો નથી એટલો. ગ્રામજીવનની વાર્તાને સબળ બનાવવા તળપદ વાતાવરણ અને બોલી વહારે ધાય છે. જેમ ગ્રામજીવનની વાર્તાઓમાં બોલનો જુદો જુદો સ્વાદ, લહેકા, કાકૂ પમાય છે,

એમ નગરજીવનની વાર્તાઓમાં ઓછો પમાય છે. ગ્રામજીવનની વાર્તાઓમાં માનવસંબંધોની વિચિત્રતા, સ્થગિતતાનું આલેખન ગ્રામીણ પરિવેશને વળમાં લઈ સંવેદનશીલ ઊંડાણથી થયેલું જોવા મળે છે. શહેરીજીવનની વાર્તાઓમાં અસ્તિત્વમૂલક એકલતાનું નિરૂપણ વાર્તાના આંતરિક અંગમાં પાત્રત્વ ધારણ કરવા સુધી માંડ પહોંચે છે. ગ્રામજીવનની વાર્તામાંથી ઊઠતો વિષાદમય પડઘો છેક વાયકના ભીતર સુધી પહોંચે છે. એવું શહેરીજીવનની વાર્તાઓમાં ઓછું જોવા મળે છે. જો કે શહેરીજીવનની વાર્તાઓમાં સાંપ્રત સંવેદના જમા પક્ષે છે એ નોંધવું જોઈએ. સાથોસાથ એય નોંધવું રહ્યું કે ગ્રામજીવનની વાર્તાઓ દ્વારા પોતાની નિજ ઓળખ ઊભી કરનાર જિતેન્દ્ર પટેલ ભવિષ્યમાં શહેરીજીવનની વાર્તાઓમાં પણ ઊજળો આંક આપશે. આ શુભેચ્છા પણ અને અપેક્ષા પણ.

r

પ્રકીર્ણ

નિસર્ગોપચારની સફળતા : જયંતી શાહ, ૨૦૦૭, યજ્ઞ પ્રકાશન, વડોદરા, પૃ. ૧૦૫, રૂ. ૨૫/- **સમણસુત** : મુનિશ્રી ભુવનચંદ્રજી, ૨૦૦૭, યજ્ઞ પ્રકાશન, વડોદરા, પૃ. ૨૫૫, રૂ. ૮૦/- **શિક્ષણવિચાર** : વિનોબા, ૨૦૦૭, યજ્ઞ પ્રકાશન, વડોદરા, પૃ. ૧૧૨, રૂ. ૨૫/- **ગીતાદર્શન** : વિનોબા, ૨૦૦૭, યજ્ઞ પ્રકાશન, વડોદરા, પૃ. ૮૦, રૂ. ૨૫/- **ગર્વથી કહું છું** : અશ્વિન પટેલ, ૨૦૦૭, યજ્ઞ પ્રકાશન, વડોદરા, પૃ. ૬૪, રૂ. ૧૦/- **વિષ્ણુ સહસ્ત્રનામ** : વિનોબા, ૨૦૦૭, યજ્ઞ પ્રકાશન, વડોદરા, પૃ. ૧૧૨, રૂ. ૧૦/- **અંતકડી** : ૨૦૦૭, યજ્ઞ પ્રકાશન, વડોદરા, પૃ. ૧૮૫, રૂ. ૨૫/- **અનુસંધાન** : વિજયશીલચંદ્રસૂરી, ૨૦૦૭, કલિકાલ-સર્વજ્ઞ શ્રી હેમચંદ્રચાર્ય નવમ જન્મ શતાબ્દી, અમદાવાદ, પૃ. ૬૪, રૂ. ૮૦/- **પ્રતિબિંબ** : તરુલતા દવે, ૨૦૦૭, સાહિત્યસંગમ, સુરત, પૃ. ૨૭૨, રૂ. ૧૬૦/- **રણઝણ ઝાલર** : મંગળા પાઠક, ૨૦૦૭, ડૉ. મુકુન્દ પાઠક, ચોરવાડ, પૃ. ૮૦, રૂ. ૪૦/- **વિદુર મીતિનું વિષય પરિશીલ** : ડૉ. અંબાલાલ ઠાકર, ૨૦૦૭, પ્રાચ્યવિદ્યા મંદિર, વડોદરા, પૃ. ૨૪૦, રૂ. ૧૧૫/- **નર્મદાનાં યશોગાન** : પ્રફુલ્લ ભારતીય, ૨૦૦૭, સંકલ્પ પરિવાર પ્રકાશન, નડિયાદ, પૃ. ૮૦, રૂ. ૪૦/- **મિશન કે કમિશન** : પ્રફુલ્લ ભારતીય, ૨૦૦૭, સંકલ્પ પરિવાર પ્રકાશન, નડિયાદ, પૃ. ૭૮, રૂ. ૪૦/- **હાસ્યાયન** : પ્રફુલ્લ ભારતીય, ૨૦૦૬, હિમાલી પરિવાર, નડિયાદ, પૃ. ૫૬, રૂ. ૨૫/- **તેજબી વ્યંગક્ષણિકાઓ** : પ્રફુલ્લ ભારતીય, ૨૦૦૭, હિમાલી પરિવાર, નડિયાદ, પૃ. ૫૨, રૂ. ૨૫/-

પરિષદવૃત્ત

સંકલન : અનિલા દલાલ

...સર્જક-સંવાદ...

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, અમદાવાદ અને ભાવનગર ગદ્યસભાના સંયુક્ત ઉપક્રમે તા. ૨૪-૨-૦૮ને રવિવારે ભાવનગરમાં બી. એમ. કોમર્સ સ્કૂલ ખાતે નવોદિત સર્જકોની સિસુક્ષાને સંકોરતો પરિષદનો કાર્યક્રમ ‘સર્જક-સંવાદ’ સફળતાપૂર્વક યોજાઈ ગયો. આ કાર્યક્રમમાં શહેરના વીસેક નવોદિત સર્જકોએ ભાગ લીધો હતો. જેમાં સર્વશ્રી ગુણવંત ઉપાધ્યાય, શ્રી અરુણ દેશાણી, શ્રી રમણીકભાઈ ભટ્ટી વગેરેએ પ્રોત્સાહક હાજરી આપી હતી. પરિષદ પ્રેરિત અને આયોજિત આ કાર્યક્રમમાં શ્રી બી. એમ. શાહ એજ્યુકેશન સોસાયટી સંકુલ ઉપરાંત ભાવનગર ગદ્યસભા, બુધસભા, ભાષાસાહિત્ય ભવન તથા ગઝલ વિદ્યાપીઠ જેવી સ્થાનિક સાહિત્યસંસ્થાઓનો સક્રિય સહયોગ સાંપડ્યો હતો.

અજય ઓઝા

‘વલસાડમાં યોજાયેલ ‘સાહિત્યયાત્રા પર્વ’ અને ‘સર્જક-સંવાદ’

વલસાડ : ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અમદાવાદ, સંસ્કાર મિલન વલસાડ તથા બાઈ હાઈસ્કૂલના સંયુક્ત ઉપક્રમે તા. ૨૬-૨-૦૮ના દિને શ્રી નારાયણ દેસાઈનાં “સાહિત્યયાત્રા પર્વ” નિમિત્તે વાડિયા હોલમાં યોજાયેલ સમારંભ શ્રોતાઓ તથા ની ભરચક હાજરીમાં સંપન્ન થયો. મ હાઈસ્કૂલની બાળાઓની સુંદર પ્રાર્થના બાદ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના નારાયણ દેસાઈએ ગિરા ગુર્જરીને વિશ્વગુર્જરી બનાવવાની હાકલ કરી હતી. માનવી સુધી સાહિત્ય પહોંચે એવા આયોજનની માહિતી આપી હતી. વધુમાં જણાવ્યું હતું કે પુસ્તકો માનવીને જીવન જીવવાની કળા શીખવે છે. ખાસ કરીને વિદ્યાર્થીઓને અત્યારથી જ સારા વાંચનની ટેવ પાડવાની હિમાયત કરી હતી. અને ગાંધીના ગુજરાતમાં સદાકાળ ભાષાનું ગૌરવ જળવાઈ રહે એની કાળજી રાખવા ઉપર ભાર મૂક્યો હતો. આ પ્રસંગે પધારેલા સાહિત્યકારો શ્રી હિમાંશી શેલત, શ્રી જનક નાયક, શ્રી પ્રફુલ્લભાઈ અને શ્રી બકુલેશ દેસાઈએ પ્રાસંગિક ઉદ્બોધન કર્યાં હતાં. સમાપનમાં મૂર્ધન્ય કવિશ્રી ઉશનસે શ્રી નારાયણ દેસાઈની ભાષા પ્રત્યેની ધગશ અને લગનની પ્રશંસા કરી હતી.

સમગ્ર કાર્યક્રમનું સંચાલન શ્રી અમૃત દેસાઈએ કર્યું હતું.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, અમદાવાદ અને સંસ્કાર મિલન, વલસાડના સંયુક્ત ઉપક્રમે વલસાડના નવોદિત સર્જકો માટેના કાર્યક્રમ ‘સર્જક-સંવાદ’નું આયોજન ૨૬મી ફેબ્રુઆરી, ૨૦૦૮ ને મંગળવારે સાંજે ૫.૦૦ કલાકે, વિદ્યામૃત વર્ષિણી પાઠશાળાના હોલમાં કરવામાં આવ્યું હતું. આ કાર્યક્રમમાં વલસાડની આસપાસના વિસ્તારના નવોદિત સર્જકો

અને સાહિત્ય-રસિકો ઉપસ્થિત રહ્યા હતા. આ કાર્યક્રમના પ્રમુખસ્થાને ઉપસ્થિત રહેલા વલસાડના ગૌરવસમા કવિ ઉશનસે, નવોદિતોએ રજૂ કરેલી કૃતિઓને આધારે માર્ગદર્શન આપ્યું હતું. કાર્યક્રમની શરૂઆતમાં શ્રી અમૃતભાઈ દેસાઈએ ‘સર્જક એવોર્ડ કાર્યક્રમ’ની ભૂમિકા સ્પષ્ટ કરી હતી. સમગ્ર કાર્યક્રમનું સંચાલન ‘સર્જક-સંવાદ’ના સંયોજકો ડૉ. મનોરમા પટેલ અને પ્રા. દિનકર ટંકેલે કર્યું હતું.

અમૃત દેસાઈ
મંત્રી, ‘સંસ્કાર મિલન’

બુક લવર્સ ફોરમ, ભરૂચ

આપ જાણો છો કે ગઈ તા. ૨૧-૨-૨૦૦૮થી તા. ૨૮-૨-૨૦૦૮ લગી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, અમદાવાદ દ્વારા સાહિત્યયાત્રા યોજવામાં આવી હતી. આ યાત્રામાં પરિષદના પ્રમુખ શ્રી નારાયણભાઈ દેસાઈ સહિત કેટલાક પ્રતિષ્ઠિત સાહિત્યકારો જોડાયા હતા. દક્ષિણ ગુજરાતનાં શહેરો વ્યારા, વલસાડ, નવસારી, સુરત, બારડોલી, કીમ, અંકલેશ્વર અને ભરૂચમાં સાહિત્યયાત્રાનું આગમન થયું હતું અને વિવિધ સાહિત્યલક્ષી કાર્યક્રમો યોજાયા હતા. આ યાત્રાનો હેતુ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદને લોકાભિમુખ બનાવવાનો છે. પરિષદને સહકાર આપી આપણે પુસ્તકપ્રેમી મિત્રો કૃતાર્થ થઈએ.

– જે. કે. શાહ
– નરોત્તમ વાળંદ

ગાંધીકથાકાર શ્રી નારાયણ દેસાઈ પ્રેરિત ગુજરાતવ્યાપી સાહિત્યયાત્રાના ઉપક્રમે અંકલેશ્વર નગરમાં સાહિત્યગોષ્ઠિ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના નવા વરાયેલા પ્રમુખ તથા ખ્યાતનામ ગાંધીકથાકાર, ચિંતક, સાહિત્યકાર શ્રી નારાયણ દેસાઈએ તાજેતરમાં ગુજરાતી ભાષાસાહિત્યના વ્યાપક પ્રચાર અર્થે યોજેલી સાહિત્ય-યાત્રા વલસાડ, વ્યારા, બારડોલી, સુરત, કીમ વગેરે સ્થળોએ વિવિધ કાર્યક્રમોનું આયોજન કરતાં કરતાં તા. ૨૭ ફેબ્રુ. '૦૮ના રોજ અંકલેશ્વર મુકામે આવી પહોંચી હતી. જેના પ્રથમ સોપાનમાં કડકિયા કોલેજ, અંકલેશ્વર ખાતે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના કોષાધ્યક્ષ શ્રી રાજેન્દ્ર પટેલે ‘આધુનિક મેનેજમેન્ટ અને સાહિત્ય’ વિશે કોલેજના બી. બી. એ.ના વિદ્યાર્થીઓ તથા અધ્યાપકો સમક્ષ પ્રેરક વક્તવ્ય આપ્યું હતું. સાહિત્યના સંપર્કમાં રહેલો મેનેજમેન્ટનો વ્યક્તિ સામાન્ય વ્યક્તિ કરતાં કેવી રીતે સફળ બની શકે એની વાત ઉદાહરણ સહિત શ્રી રાજેન્દ્ર પટેલે કરી હતી. આ પ્રસંગે પ્રખ્યાત હાસ્યલેખક રતિલાલ બોરીસાગર તથા નિબંધકાર કવિ-વિવેચક ડૉ. મણિલાલ પટેલ ઉપસ્થિત રહ્યા હતા.

બપોરે અંકલેશ્વરની શ્રી જે. એન. પીટીટ લાઇબ્રેરી ખાતે યોજાયેલા કાર્યક્રમમાં ડૉ. મણિલાલ હ. પટેલ, રતિલાલ બોરીસાગર તથા રાજેન્દ્ર પટેલે વિશાળ સંખ્યામાં ઉપસ્થિત રહેલા નગરવાસીઓ સમક્ષ ‘સાહિત્ય અને આપણે’ વિષય પર વિવિધ પાસાંઓને સ્પર્શતી ગોષ્ઠિ માંડી હતી. ડૉ. મણિલાલ હ. પટેલની પ્રસિદ્ધ કાવ્યરચના ‘ગામ જવાની હઠ છોડી દે’નું સર્જક દ્વારા પઠન થયું હતું. સર્જનાત્મક અભિવ્યક્તિની બેઠકમાં અંકલેશ્વરના

સાહિત્યપ્રેમીઓ દેવાનંદ જાદવ, ડૉ. જયશ્રી ચૌધરી, પ્રા. વર્ષા પટેલ, શ્રી વિરલ શાહ, કુ. શૈરોન પટેલે પોતાની રચનાઓ રજૂ કરી હતી.

બાળમહિલા પુસ્તકાલયના પ્રમુખ શ્રી ડૉ. લતાબહેન શ્રોફ તથા જે. એન. પીટીટ લાઇબ્રેરીના પ્રમુખ શ્રી ભૂપેન્દ્ર શ્રોફે અંકલેશ્વરમાં લાઇબ્રેરીના વિકાસ તથા સંચાલન અંગેની પરિસ્થિતિથી મહેમાન સાહિત્યકારોને વાકેફ કર્યા હતા. આ કાર્યક્રમમાં મોટી સંખ્યામાં શ્રોતાઓ ઉપસ્થિત રહ્યા હતા. કડકિયા કોલેજના આચાર્ય ડૉ. જગદીશ ગૂર્જરે સાહિત્યયાત્રાના પ્રયોજન વિશે પ્રકાશ પાડી મહેમાન સાહિત્યકારોનો પરિચય કરાવ્યો હતો. કાર્યક્રમોનું સંચાલન ડૉ. જગદીશ ગૂર્જર તથા શ્રી તુષાર સોનીએ તથા આભારવિધિ ડૉ. જયશ્રી ચૌધરી તથા શ્રીમતી દક્ષા શાહે કરી હતી. આ કાર્યક્રમની સફળતા માટે તુષાર સોની, દક્ષા શાહ તથા કોકિલાબહેન પંડ્યાએ નોંધપાત્ર જહેમત ઉઠાવી હતી.

– જગદીશ ગૂર્જર

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંચાલિત શ્રી ક. લા. સ્વાધ્યાયમંદિરના ઉપક્રમે ‘સ્કોટિશ વુમન ઇન ઇન્ડિયા : ધ ડ્રોઇંગ ઓફ એલાઇઝા હન્ટર બ્લેર’ એ વિષય પર શ્રીમતી એન બડલે સ્લાઇડ પ્રદર્શન સાથે તા. ૨૭-૨-૦૮ના રોજ સાંજે વક્તવ્ય આપ્યું હતું. શ્રીમતી એન બડલે હેડ ઓફ એક્ઝિબિશન એન્ડ કલેક્શન મેનેજમેન્ટ : નેશનલ ગેલેરિઝ ઓફ સ્કોટલેન્ડ તરીકે સેવાઓ આપે છે. એલાઇઝા બ્લેરે ૧૮૨૦થી ૧૮૩૧ સુધીના પોતાના ભારતમાં નિવાસ દરમ્યાન દોરેલાં ચિત્રો, રેખાચિત્રો વગેરેની વક્તાએ માહિતીપૂર્ણ અને સ્લાઇડ્ઝ દ્વારા વિગત આપી હતી. વક્તાએ પોતે આર્ટ ગેલેરી તેમજ પ્રદર્શનોના ક્યુરેટર તરીકે સેવાઓ આપી છે. સ્વાગત-સંચાલન-આભારવિધિ અનિવા દલાલે કર્યાં હતાં.

S

રવીન્દ્ર ભવનના ઉપક્રમે શ્રી ભોળાભાઈ પટેલ અને શ્રી નિરંજન ભગતે રવીન્દ્રનાથની ઉત્તરવયની નવલકથા ‘શેષેર કવિતા’ના કાવ્ય ‘હે બંધુ, વિદાય’ પર વક્તવ્યો આપ્યાં. શ્રી ભોળાભાઈએ નવલકથાની ભૂમિકા આપી કાવ્યનું સ્થાન દર્શાવ્યું, તો શ્રી નિરંજનભાઈએ કાવ્યનો મર્મ સમજાવતાં સમજાવતાં નવલકથામાંથી કેટલાક અંશોનું પણ રસપ્રદ પઠન કર્યું. કાર્યક્રમ તા. ૫-૩-૨૦૦૮ના રોજ યોજાયો હતો.

S

શ્રી તારાબહેન મહેતા વ્યાખ્યાનમાળા

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અને લોકભારતી ગ્રામવિદ્યાપીઠ, સણોસરાના સંયુક્ત ઉપક્રમે સદ્ગત માતુશ્રી તારાબહેન મહેતા વ્યાખ્યાનમાળા અન્વયે શ્રી યોગેન્દ્રભાઈ ભટ્ટે તા. ૬-૩-૨૦૦૮ના રોજ ‘કવિ-સર્જક શ્રી સુંદરમ્ – શતાબ્દી સ્મૃતિવંદના’ એ વિષય પર પ્રેરક, અભ્યાસપૂર્ણ વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું. લોકભારતીના સારસ્વત ભવનમાં ઉપસ્થિત સૌની સમક્ષ સાહિત્યના સાધક કવિ શ્રી સુંદરમ્નાં જીવન, વ્યક્તિત્વ અને વિશિષ્ટ સર્જનનો શ્રી યોગેન્દ્રભાઈએ રસાળ શૈલીમાં આલેખ મૂકી આપ્યો હતો અને પછી કવિનાં કાવ્યો-મુક્તકોનો રસાસ્વાદ પણ કરાવ્યો હતો. મહાવિદ્યાલયના ગુજરાતીના પ્રા. શ્રી નીતિનભાઈ ભીંગરાડિયાએ આરંભમાં વક્તાનો પરિચય આપી સ્વાગત કર્યું હતું અંતે નિયામક શ્રી પ્રવીણચંદ્ર ઠક્કરે આભારવિધિ કરી હતી.

સોનેટસત્ર (સાદરા)

ગુજરાતી ભાષાસાહિત્ય વિભાગ, ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ અમદાવાદ, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અમદાવાદ અને ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી ગાંધીનગરના સંયુક્ત ઉપક્રમે તા. ૮-૯ માર્ચ ૨૦૦૮ના દિવસો દરમિયાન મહાદેવ દેસાઈ ગ્રામસેવા મહાવિદ્યાલય સાદરા ખાતે શ્રી ઉશનસૂના અધ્યક્ષ પદ હેઠળ સોનેટસત્ર યોજાયું હતું.

ઉદ્ઘાટન-બેઠકનો પ્રારંભ પ્રાર્થના-ભજનથી કરવામાં આવ્યો હતો. સૌ પ્રથમ સંયોજક શ્રી ગાયત્રીદત્ત મહેતા દ્વારા સહુ મહેમાનોનું સુતરની આંટી દ્વારા સ્વાગત કરવામાં આવ્યું હતું. રવીન્દ્રભાઈ પારેખે સોનેટસત્રની ભૂમિકા આપી હતી અને શ્રી ઉષાબહેન ઉપાધ્યાયે વિભાગની પ્રવૃત્તિઓનો પરિચય કરાવ્યો હતો તથા તેમણે સાદરા ખાતે વાંચન શિબિરનું આયોજન કરવાની વાત કરી હતી. ઉદ્ઘાટન શ્રી કૃષ્ણકાંતભાઈ જહાના વરદ હસ્તે કરવામાં આવ્યું હતું. ઉશનસે અધ્યક્ષીય પ્રવચન આપતાં કહ્યું હતું કે પોતે ગાંધીયુગના કવિ છે અને સોનેટ પણ ગાંધીયુગનો પ્રકાર છે. આ બેઠકને અંતે આભારવિધિ શ્રી મહેશભાઈ જાદવે કરી હતી. બેઠકનું સંચાલન રતિલાલ બોરીસાગરે કર્યું હતું.

‘સોનેટ : સ્વરૂપ અને ઇતિહાસ’ પ્રથમ બેઠકના અધ્યક્ષ હતા શ્રી ચંદ્રકાંત ટોપીવાળા અને આ બેઠકનું સંચાલન શ્રી રાજેન્દ્ર પટેલે કર્યું હતું. આ બેઠકમાં ‘સોનેટનો ઇતિહાસ’ વિશે હરિકૃષ્ણ પાઠકે બ. ક. ઠાકોરના સોનેટ સંદર્ભે ચર્ચા કરી હતી અને એમનાં કેટલાંક સોનેટના કર્તૃત્વ વિશે પ્રશ્નો કર્યા હતા. ઉષાબહેને પોતાના વક્તવ્યમાં જણાવ્યું હતું કે સોનેટ લખાતાં ઓછાં થવાનું કારણ જીવનનો લય બદલાયો છે એ પણ ગણાવી શકાય.

‘સોનેટ સ્વરૂપ પ્રકાર’ એ વિષય પર ડૉ. મણિલાલ પટેલ અને ડૉ. દક્ષેશ ઠાકરે વક્તવ્ય આપ્યું હતું. ડૉ. મણિલાલ પટેલે જણાવ્યું હતું કે ‘ગીત, ગઝલને શીર્ષક વિના ચાલે પરંતુ સોનેટને શીર્ષક હોય જ છે અને તે પ્રતીકાત્મક હોય છે. ડૉ. દક્ષેશ ઠાકરે પોતાના વક્તવ્યમાં વિશ્વની ઉત્તમ ઊર્મિ સોનેટમાં પ્રગટી છે એમ જણાવ્યું હતું તથા સોનેટને ‘કવિતાની કલગી’ તરીકે ઓળખાવ્યું હતું તેમણે સોનેટના પ્રકાર અને પંક્તિઓની સંખ્યા વિશે માહિતી આપી હતી. અંતમાં શ્રી ચંદ્રકાંત ટોપીવાળાએ અધ્યક્ષીય વક્તવ્યમાં જણાવ્યું હતું કે ચૌદ પંક્તિમાં લખાયેલું બધું જ સોનેટ નથી હોતું; સાડા તેર અને પંદર પંક્તિનાં પણ સોનેટ લખાયાં છે.

બીજી બેઠકના અધ્યક્ષ ડૉ. રઘુવીર ચૌધરી હતા તેમણે પોતાના વક્તવ્યમાં જણાવ્યું હતું કે ‘સોનેટ ઓછાં લખવાનું મુખ્ય કારણ એ છે કે એમાં જે પ્રબંધનુ તત્ત્વ છે તે પાળવું સહેલું નથી ‘આ બેઠકના વક્તાઓમાંથી શ્રી રાજેન્દ્ર પટેલે પોતાના વક્તવ્યમાં જણાવ્યું હતું કે ‘સર્જકમાં સાહસનો અભાવ એ સોનેટ ઓછા લખવાનું કારણ ગણી શકાય.’ શ્રી નયન દેસાઈએ પોતાના વક્તવ્યમાં કટાક્ષ કરતાં કહ્યું હતું કે સોનેટમાં સર્જકે હંદ જાળવવા ‘અરરર’, ‘તલો’, ‘મહી’, ‘હોવે’ જેવા અર્થહીન શબ્દો વાપરવા પડે છે ઉપરાંત તેમણે જણાવ્યું હતું કે ‘ગઝલની લોકપ્રિયતા વધતાં સોનેટની લોકપ્રિયતા ઘટી છે. શ્રી યોગેશ જોષીએ સોનેટ ઓછા લખવાના કારણમાં સંસ્કૃતનું ઓછું જ્ઞાન એ પણ એક કારણ ગણાવ્યું હતું. અંતમાં ચર્ચા ખુલ્લી મૂકવામાં આવી હતી જેમાં અનુક્રમે ઉશનસૂ, રતિલાલ બોરીસાગર, જનક નાયક, રમેશ દવે, ડૉ. ઉષાબહેન ઉપાધ્યાય, રામચંદ્ર પટેલ, દેવેન્દ્ર દવે, જગદીશ

કંથારિયા, રાજેન્દ્ર ગોહિલ, કિરણ ચૌહાણ વગેરેએ પોતાનાં મંતવ્ય રજૂ કર્યાં હતાં. છેલ્લે રઘુવીર ચૌધરીએ બેઠકનું સમાપન કર્યું હતું. બેઠકનું સંચાલન ધ્વનિલ પારેખે કર્યું હતું.

‘કવિ સંમેલન’ આ બેઠકના અધ્યક્ષ ડૉ. રઘુવીર ચૌધરી હતા તથા સંચાલન શ્રી જયદેવભાઈ શુક્લએ કર્યું હતું. આ કવિ સંમેલનમાં હરદ્વાર ગોસ્વામી, રામચંદ્ર પટેલ, રવીન્દ્ર પારેખ, કિરણ ચૌહાણ, મણિલાલ પટેલ, ડૉ. ઉષાબહેન ઉપાધ્યાય, નયન દેસાઈ, દેવેન્દ્ર દવે, રાજેન્દ્ર પટેલ, ગૌરાંગ ઠાકર, દક્ષાબહેન વ્યાસ, મહેશ દાવડકર, જનક નાયક, સંજુવાળા, ધ્વનિલ પારેખ, રમણીક સોમેશ્વર, યોગેશ જોષી, હરિકૃષ્ણ પાઠક, રીતાબહેન ત્રિવેદી, જયદેવ શુક્લ, ડૉ. રઘુવીર ચૌધરી વગેરેએ ભાગ લીધો હતો.

‘મહત્ત્વના સોનેટકવિઓ’ – આ બેઠકના અધ્યક્ષ શ્રી ચંદ્રકાંત શેઠ હતા તથા સંચાલન ભારતીબહેન દવેએ કર્યું હતું. જયેન્દ્ર શેખડીવાળાએ જણાવ્યું હતું કે બ. ક. ઠાકોરનાં સોનેટ વાંચવા પડે, એમાં ઊંડા ઊતરવું પડે ત્યારે એમાં રહેલો ખજાનો પ્રાપ્ત થાય. પ્રફુલ્લ રાવલે ઉમાશંકર જોષીનાં સોનેટ વિશે જણાવ્યું હતું કે તેમને શિખરિણી છંદ વધુ પ્રિય હતો. તેઓ જેટલા વાસ્તવિક કવિ હતા એટલા જ રોમેન્ટિક કવિ પણ હતા. ધ્વનિલ પારેખે સુંદરમૂનાં સોનેટ સંદર્ભે જણાવ્યું હતું કે પ્રણયકાવ્યોમાં પ્રિયપાત્રને ચાહવાથી સમગ્ર વિશ્વને ચાહવાની ગતિ છે. સુંદરમૂને પૃથ્વી અને શિખરિણી છંદ વધુ અનુકૂળ હતા. ઉપરાંત તેમણે સોનેટસ્વરૂપ સાથે અનેક પ્રયોગો કર્યા હતા. દીપકભાઈ પંડ્યાએ નિરંજન ભગતના સોનેટને બે ભાગમાં વહેંચીને વાત કરી હતી. જયદેવભાઈ શુક્લે રાજેન્દ્ર શાહનાં સોનેટના વિષયોમાં પ્રણય, પ્રકૃતિ અને અધ્યાત્માનો સમાવેશ થાય છે, એવું નિરીક્ષણ કર્યું હતું. દક્ષાબહેન વ્યાસે જ્યન્ત પાઠકનાં સોનેટ વિશે વક્તવ્ય આપતાં જણાવ્યું હતું કે ‘સૂક્ષ્મ અને તીવ્ર સંવેદનશીલતા અને કૃતિ પર પોતાની આગવી છાપ છોડી જતો અવાજ તેમની કવિપ્રતિભાની લાક્ષણિકતા છે.’ રમણ સોનીએ ઉશનસૂનાં સોનેટ વિશેના વક્તવ્યમાં જણાવ્યું હતું કે તેઓ છંદ અને લય પર પ્રભુત્વ ધરાવે છે અને અત્યારે લખાતાં સોનેટમાંથી મોટા ભાગનાં સોનેટ ઉશનસૂ લખે છે. ‘વળાવી બા આવી’ સોનેટથી અત્યાર સુધીનાં સોનેટમાં ઉશનસૂની કેવી ગતિ રહી છે, એનો ખ્યાલ દૃષ્ટાંતસહ આપ્યો હતો. અંતમાં અધ્યક્ષ ચંદ્રકાન્ત શેઠે અધ્યક્ષીય વક્તવ્ય આપ્યું હતું અને આ સમગ્ર ઉપક્રમને બિરદાવ્યો હતો.

સમાપન-બેઠકના અધ્યક્ષ શ્રી સુદર્શન આયગાર હતા. તેમણે અધ્યક્ષીય વક્તવ્યમાં જણાવ્યું હતું કે આપણા વિદ્યાર્થીઓએ ઇટાલીનાં જે સોનેટ છે તેનો અને સોનેટના મૂળ વિશે અભ્યાસ કરવો જોઈએ. ઉપરાંત તેમણે એક અંગ્રેજી સોનેટનું પઠન પણ કર્યું હતું. શ્રી ઉશનસે સમાપન-વક્તવ્ય આપ્યું હતું અને આભારવિધિ શ્રી અનિલાબહેન દલાલ તથા શ્રી કનુભાઈ વસાવાએ કરી હતી.

– નીલેશ પી. પટેલ

કે. બી. વ્યાસ વ્યાખ્યાનમાળા

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ આયોજિત સદ્. કે. બી. વ્યાસ વ્યાખ્યાનમાળાનું વ્યાખ્યાન તા. ૧૮-૩-૨૦૦૮ના રોજ ડૉ. પિંકી પંડ્યાએ આપ્યું હતું. તેમનો વિષય હતો ‘ધ્વનિપરિવર્તન અને ઉચ્ચારણ.’ ધ્વનિમાં થતાં પરિવર્તન પાછળ કામ કરતાં પરિભળો વિશે અને પરિણામરૂપ ઉચ્ચારણમાં થતા ફેરફારોની વાત પિંકીબહેને વિશદતાથી કરી. વ્યાખ્યાન પરિષદ ભવનમાં

યોજાયું. શ્રી બોરીસાગરે આભારવિધિ કરી હતી.

વિશ્વનાથ મગનલાલ ભટ્ટ સ્મારક વ્યાખ્યાનમાળા

પરિષદ અને પ્રેમાનંદ સાહિત્યસભા, વડોદરાના સંયુક્ત ઉપક્રમે આ વ્યાખ્યાનમાળાનું વ્યાખ્યાન ડૉ. ભરત મહેતાએ તા. ૨૧-૩-૦૮ના રોજ વડોદરા મુકામે આપ્યું. તેમણે 'પ્રતિબદ્ધતાનું કાવ્યશાસ્ત્ર' એ વિશે સૈદ્ધાંતિક વક્તવ્ય આપ્યું. આરંભમાં શ્રી રતિલાલ બોરીસાગરે સ્વાગત કર્યું હતું.

એનીબહેન સરૈયા લેખિકા પ્રોત્સાહન નિધિ

પરિષદ અંતર્ગત આ નિધિના ઉપક્રમે આ વર્ષે બહેનો માટે નિબંધ-લેખનની સ્પર્ધા યોજવામાં આવી છે. 'નિબંધ' સંજ્ઞાને વ્યાપક સંદર્ભે લેવામાં આવશે, એટલે કે લલિત નિબંધ, હાસ્ય નિબંધ, ચરિત્ર નિબંધ, પ્રવાસ નિબંધ તેમજ ચિંતનાત્મક નિબંધ - એમ પાંચ પ્રકારના નિબંધને આવરી લેવાનું વિચાર્યું છે. નિબંધ અ-પ્રકટ હોવો જરૂરી છે. નિબંધ ૧૩૦૦થી ૧૫૦૦ શબ્દોની મર્યાદામાં લખાયેલો હોવો જોઈએ. સ્પર્ધા માટે નિબંધ મોકલવાની આખરી તારીખ ૩૧-૮-૨૦૦૮ રાખવામાં આવી છે. આ તારીખની મર્યાદામાં નિબંધ પરિષદની ઓફિસે પહોંચાડવા વિનંતી છે. (નામ, સરનામું, ફોન નંબર વગેરે માહિતી સાથે લખવી.)

રવિશંકર રાવળ વ્યાખ્યાનમાળા

તા. ૧૨-૪-૨૦૦૮ના રોજ સાંજે પ્રસિદ્ધ ચિત્રકાર શ્રી અતુલભાઈ ડોડિયાનું વ્યાખ્યાન યોજવામાં આવ્યું છે.

r

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનાં પારિતોષિકો

માર્ચ : ૨૦૦૮ના અંકમાં આપેલ જાહેરાતમાં ભૂલ-સુધાર

શ્રી ભગિની નિવેદિતા પારિતોષિક :

૨૦૦૬-૨૦૦૭નાં બે વર્ષ દરમિયાન પ્રકાશિત થયેલાં લેખિકાઓનાં વર્ષદીઠ એક-એક સર્વશ્રેષ્ઠ પુસ્તકને શ્રી હરિ ઠેકાણે આશ્રમપ્રેરિત આ પારિતોષિક એનાયત કરવામાં આવશે.

શ્રી જ્યોતીન્દ્ર દવે હાસ્ય પારિતોષિક :

૨૦૦૬-૨૦૦૭નાં બે વર્ષ દરમિયાન પ્રકાશિત થયેલા હાસ્ય, વિનોદ, કટાક્ષ વગેરેના વર્ષદીઠ એક એક સર્વશ્રેષ્ઠ પુસ્તકને આ પારિતોષિક એનાયત કરવામાં આવશે.

નોંધ : પરબ પારિતોષિકો : વર્ષ ૨૦૦૭-૨૦૦૮ દરમિયાન 'પરબ'માં પ્રકાશિત શ્રેષ્ઠ કાવ્ય, લેખ, નિબંધ અને નવલિકાને પ્રતિવર્ષ એક એક પારિતોષિક આપવામાં આવશે.

ભારતી ર. દવે

પ્રકાશનમંત્રી

'પરબ' એર-મેઇલથી મોકલવા બાબત

પરિષદના વિદેશમાં વસતા આજીવન સભ્યોમાંથી જે સભ્યોને સી-મેઇલથી 'પરબ' મળે છે તેઓ 'પરબ'ના અંકો એર-મેઇલ દ્વારા મેળવવા ઇચ્છતા હોય તો ટપાલખર્ચ રૂપે

પ્રતિવર્ષ રૂ. ૩૬૦ પરિષદને મળે તે રીતે પાઉન્ડમાં / ડોલરમાં અથવા રૂપિયામાં મોકલવા વિનંતી છે. જે સભ્યો આ રીતે પ્રતિવર્ષ પૂરક રકમ મોકલશે તેમને જ 'પરબ'ના અંકો એર-મેઇલથી મોકલવાની વ્યવસ્થા કરવામાં આવશે, તેની નોંધ લેવા વિનંતી છે.

- ભારતી ર. દવે

પ્રકાશનમંત્રી

'પરબ' અપીલ પેટે મળેલ દાનની યાદી

૧. રસીલા કડીઆ	અમદાવાદ	૫૦૦
૨. મણિલાલ હ. પટેલ	વ.વિદ્યાનગર	૧,૨૦૦
૩. નરોત્તમ વાળંદ	ભરૂચ	૧,૦૦૦
૪. પ્રફુલ્લ ભારતીય	નડિયાદ	૫૦૦
૫. ઇલા આરબ મહેતા	મુંબઈ	૧,૫૦૦
૬. વર્ષા અડાલજા	મુંબઈ	૧,૫૦૦
૭. સતીશ વ્યાસ	અમદાવાદ	૧,૦૦૦
૮. કીર્તિદાબહેન શાહ	અમદાવાદ	૨,૦૦૦
૯. મોહનભાઈ પટેલ	અમદાવાદ	૨,૦૦૦
૧૦. આરતીબહેન ત્રિવેદી	અમદાવાદ	૨,૦૦૦
૧૧. ત્રિવેણી કલ્યાણ ફાઉન્ડેશન (પી.ડી.લાઈટ ઇન્ડસ્ટ્રીઝ લિ.)	મુંબઈ	૫,૦૦૦
૧૨. જલન માતરી	અમદાવાદ	૫૦૦
૧૩. નટવરલાલ પંડ્યા 'ઉશનસૂ'	વલસાડ	૧,૦૦૦

ચિ. મં. ગ્રંથાલય સ્થાપી ફંડ માટે મળેલ દાનની યાદી

૧. રમેશભાઈ ર. દવે	અમદાવાદ	૩૦,૦૦૦
૨. રતિલાલ બોરીસાગર	અમદાવાદ	૫,૦૦૦
૩. ભારતીબહેન ર. દવે	અમદાવાદ	૨૫,૦૦૦

S

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ સુપેરે ચાલી શકે તેમજ પરિષદની પ્રવૃત્તિઓનું આધુનિકીકરણ થઈ શકે તે માટે નીચેનાં સાધનો વસાવવાની જરૂર છે. આ માટે દાતાઓને સહાય કરવા વિનંતી છે.

દાતાશ્રી તદ્દન નવું સાધન પણ ભેટ આપી શકશે.

એલ.સી.ડી. પ્રોજેક્ટર (સ્ક્રીન સાથે)	રૂ. ૬૦,૦૦૦
ડિજિટલ કેમેરા	રૂ. ૧૫,૦૦૦
ડિજિટલ મુવી કેમેરા	રૂ. ૩૦,૦૦૦
કમ્પ્યુટર સ્કેનર	રૂ. ૫,૦૦૦
કમ્પ્યુટર લેસર પ્રિન્ટર	રૂ. ૭,૦૦૦
ડિજિટલ વોઇસ રેકોર્ડર	રૂ. ૪,૦૦૦

કમ્પ્યુટર નંગ ૨	રૂ. ૩૬,૦૦૦
રા. વિ. પાઠક હોલ માટે સાઉન્ડ સિસ્ટમ	રૂ. ૭૫,૦૦૦
લેપટોપ	રૂ. ૩૫,૦૦૦
ડી.વી.ડી. પ્લેયર	રૂ. ૪,૦૦૦

રાજેન્દ્ર પટેલ
કોષાધ્યક્ષ

r

પ્રકીર્ણ

હમ હોંગે કામચાબ : કેશુભાઈ દેસાઈ, ૨૦૦૭, આર. આર. શેઠની કંપની, અમદાવાદ-મુંબઈ, પૃ. ૧૧૦, રૂ. ૧૨૫/- **દિશા અને દર્શન :** ડૉ. ચંપકભાઈ મોદી, ૨૦૦૭, લેખક પોતે, પૃ. ૧૪૬, રૂ. ૧૦૦/- **સાહેબો મારો ગુલાબનો છોડ :** રઘુનાથ બ્રહ્મભટ્ટ, ૨૦૦૭, વસુંધરા પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૧૮૨, રૂ. સ્મૃતિભેટ. **ખેડાનું ખમીર :** ડૉ. ચંપકભાઈ ર. મોદી, ૨૦૦૭, પ્રકા. લેખક પોતે, પૃ. ૧૧૮, રૂ. ૧૧૫/- **અંતિમ વર્ણાંક :** ચંદ્રહાસ ત્રિવેદી, ૨૦૦૭, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, પૃ. ૨૪૦, રૂ. ૧૦૦/- **પૂર્ણ પુરુષ :** જગદીશ ર. ત્રિપાઠી, ૨૦૦૭, પ્રકા. લેખક પોતે, એફ/૩૧, નંદનવન-૩, જોધપુરગામ રોડ, અમદાવાદ-૧૫, પૃ. ૬૦, રૂ. Nil. **ચેતનાની ચપટી :** હિમાંશુ શાહ, ૨૦૦૭, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, પૃ. ૧૨૦, રૂ. ૫૦/- **સપ્તરંગ :** ડૉ. નિપુણ આઈ. પંડ્યા, ૨૦૦૭, પ્રકા. ઈલા એમ. પંડ્યા, એચ-૧૦૧, બેજનવાલા કોમ્પ્લેક્સ, તાડવાડી, રાંદેર રોડ, સુરત-૮, પૃ. ૪૪, રૂ. ૩૦/- **કહે - વટ, કહેવત-જોડકણાનો :** રમણલાલ સી. પટેલ, ૨૦૦૭, શબ્દલોક પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૮૮, રૂ. ૪૫/- **સામ્રાટ શિક્ષણ ચિંતન :** ભાણજી એચ. સોમૈયા, ૨૦૦૭, પ્રકા. શોભના બી. સોમૈયા, મિશનરી પ્રકાશન, ગાંધીધામ (કચ્છ), પૃ. ૧૦૬, રૂ. ૧૦૦/- **મારા જીવનનો વર્ણાંક :** સુરેશ દલાલ, ૨૦૦૭, ઇમેજ પબ્લિકેશન, મુંબઈ-અમદાવાદ, પૃ. ૨૮૨, રૂ. ૩૦૦/- **ગરીબ પણ છેયે કેટલાં બધાં ! :** ઈલા ભટ્ટ, ૨૦૦૭, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, પૃ. ૨૪૨, રૂ. ૧૫૦/- **કહત કબીર :** ચંદ્રકાન્ત ઉપાધ્યાય, ૨૦૦૭, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, પૃ. ૧૨૮, રૂ. ૮૦/- **નોરતાનું રહસ્ય :** નરોત્તમ પલાણ, ૨૦૦૭, પ્રવીણ પ્રકાશન પ્રા.લિ., રાજકોટ, પૃ. ૬૨, રૂ. ૪૦/-

સાહિત્યવૃત્ત

સંકલન : પ્રફુલ્લ રાવલ

સાહિત્યરત્ન સુવર્ણચંદ્રક સ્વામી આનંદ, જોસેફ મેંકવાન અને મુકુન્દ શાહને એનાયત થયો

કવિ ડાહ્યાભાઈ પટેલ સાહિત્યરત્ન સુવર્ણચંદ્રક અનુક્રમે સ્વામી આનંદ (મરણોત્તર), જોસેફ મેંકવાન અને મુકુન્દ શાહને ૨૮ ફેબ્રુઆરી ૨૦૦૮ના દિવસે એનાયત થયો હતો. કાર્યક્રમના અધ્યક્ષ ડૉ. ગૌતમ પટેલ હતા. ડાહ્યાભાઈ પટેલની ગઝલોના આસ્વાદગ્રંથ 'ધ્વનિ-પ્રતિધ્વનિ' તથા એમના 'મારી જીવનયાત્રા' ગ્રંથનું વિમોચન ભોળાભાઈ પટેલે કર્યું હતું.

વિજ્ઞાનસાહિત્ય માટે પુરસ્કાર

ઈ. ૨૦૦૬ તથા ૨૦૦૭ દરમિયાન પ્રકાશિત બાલસાહિત્યમાં લખાયેલ વિજ્ઞાન લગતા પુસ્તકને રૂ. ૧૦૦૦/-નું પારિતોષિક અપાશે. આ માટેનું આર્થિક ભંડોળ ડૉ. નગીન મોદીએ બાલસાહિત્ય અકાદમીને મેળવી આપ્યું છે. લેખકોએ ૨૦ એપ્રિલ ૨૦૦૮ સુધીમાં પુસ્તકો નીચેના સરનામે મોકલી આપવા. બાલસાહિત્ય અકાદમી, C/o. યશવન્ત મહેતા, ૪૭/એ, નારાયણનગર સોસાયટી, પાલડી, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૭

હનીફ સાહિલ સાથે એક સવાર

નર્મદ સાહિત્ય સભાના ઉપક્રમે હનીફ સાહિલ સાથે એક સવાર કાર્યક્રમનું આયોજન થયું હતું. કવિએ એમની ગઝલયાત્રા સાથે કૃતિઓનું પઠન કર્યું હતું.

વિશ્વકોશનું વિમોચન

ગુજરાતી વિશ્વકોશના તેવીસમા ગ્રંથનું અને પાંચમા ગ્રંથના નવસંસ્કરણનું વિમોચન ડૉ. નામવરસિંહજીના હસ્તે થયું હતું ત્યારે સ્વાગતપ્રવચન ડૉ. ચંદ્રકાન્ત શેઠે કર્યું હતું. ડૉ. ધીરુભાઈ ઠાકર, ડૉ. કુમારપાળ દેસાઈ, પ્રદીપ ખાંડવાલા, ભોળાભાઈ પટેલ અને દીપચંદ ગાર્ડીએ પ્રાસંગિક પ્રવચન કર્યા હતાં. ભોળાભાઈ પટેલને પદ્મશ્રી ખિતાબ મળ્યો તે માટે એમનું બહુમાન કરાયું હતું. વિશ્વકોશ દ્વારા પ્રકાશિત ત્રણ પ્રકાશનો 'તરસ્યા મલકનો મેઘ', 'શબ્દનું સખ્ય' અને 'શહીદ વિનોદ કિનારીવાલા'નું વિમોચન ભોળાભાઈ પટેલે કર્યું હતું. પ્રીતિ શાહે કાર્યક્રમનું સંચાલન અને નીતિન શુક્લે આભારવિધિ કરી હતી.

'આદિવાસી સાહિત્ય' પર પરિસંવાદ

૨૩/૨૪ ફેબ્રુઆરી ૨૦૦૮ના રોજ સીમહિયાની કોલેજમાં ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીના સહયોગથી 'આદિવાસી સાહિત્ય' વિષય પર એક પરિસંવાદનું આયોજન થયું હતું. અધ્યક્ષ ડૉ. ભઘવાનદાસ પટેલ હતા. પરિસંવાદની રૂપરેખા પ્રવીણ દરજીએ આપી હતી. આસ્વાદ બેઠકના અધ્યક્ષ ભરત મહેતા હતા. આ પરિસંવાદમાં પ્રો. આનંદ વસાવા, પ્રો. સુરમલ વહોણિયા, પ્રો. અરુણ વાઘેલા, પ્રો. રાજેન્દ્ર રોહિત, પુંડલિક પવાર ઇત્યાદિ સહભાગી થયા હતા.

ત્રિત્રયીનો લોકાર્પણ કાર્યક્રમ

પ્રેમાનંદ સાહિત્યસભા, વડોદરા દ્વારા 'ગોરી મારા ગામની' (ચંદ્રકાન્ત રાવ), 'ઝંખના પરોઢની' (વંદના ભટ્ટ) અને 'કોલાઝ વર્ક' (વંદના ભટ્ટ) એ ત્રણ પુસ્તકોનું લોકાર્પણ થયું હતું. આ પુસ્તકોનું વિમોચન સુભાષ દવે, રાઘવજી માધડ, બિપીન આશર, માણેક મૃગેશ, ઉમા દેશપાંડેએ કર્યું હતું.

‘લાગી કટારી પ્રેમની’નું વિમોચન

સુરેશ દલાલ સંપાદિત વિશ્વનાં પ્રેમકાવ્યોના પુસ્તક ‘લાગી કટારી પ્રેમની’નું વિમોચન ૮ ફેબ્રુઆરી ૨૦૦૮ના દિવસે મુંબઈ ખાતે ગુજરાતના મુખ્યમંત્રી શ્રી નરેન્દ્રભાઈ મોદીએ કર્યું હતું.

કેદાર વ્યાસ સ્મૃતિ વાર્તા સ્પર્ધા

સદ્. શ્રી કેદાર વ્યાસ કલા ફાઉન્ડેશન દ્વારા વાર્તા સ્પર્ધાનું આયોજન થયું છે તેમાં ત્રણ ઇનામ અપાશે. વાર્તાકારોએ પોતાની વાર્તાઓ મેનેજિંગ ટ્રસ્ટી, કેદાર વ્યાસ કલા ફાઉન્ડેશન, ૨૨, કલ્યાણનગર, જંકશન રોડ, સુરેન્દ્રનગરને મોકલવી.

‘માધ્યમ વિમર્શ’નું વિમોચન

યાસીન દલાલ કૃત ‘માધ્યમ વિમર્શ’નું વિમોચન શ્રી મોરારિબાપુએ લેખકના નિવાસસ્થાને જઈ કર્યું હતું.

સુન્દરમ્ શતાબ્દી નિમિત્તે વલસાડમાં સુન્દરમ્ વિષયક પરિસંવાદ

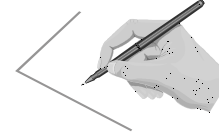
વલસાડની સંસ્કારમિલન સંસ્થાની સુવર્ણ જયંતી નિમિત્તે સંસ્થા દ્વારા સુન્દરમ્ની શતાબ્દીની ઉજવણી નિમિત્તે સુન્દરમ્ વિષયક પરિસંવાદ ૨૨ માર્ચના રોજ કવિ શ્રી ઉશનસૂના અધ્યક્ષસ્થાને ગોઠવ્યો હતો. આ પરિસંવાદમાં સુન્દરમ્ની કવિતા પર ચંદ્રકાન્ત શેઠે, વાર્તા પર સુધાબહેન પંડ્યાએ અને ગદ્ય પર પ્રફુલ્લ રાવલે વ્યાખ્યાન આપ્યાં હતાં.

‘સાહિત્યમાં સ્વરાજ’ પર પરિસંવાદ

હિંદ સ્વરાજની શતાબ્દી નિમિત્તે સાહિત્ય અકાદમી, દિલ્હીમાં ૨૨થી ૨૪ ફેબ્રુ, ૨૦૦૮ દરમિયાન દિલ્હી અને Swsraj in Literature એ પરિસંવાદમાં ડૉ. રમણ સોનીએ Backdrop of ‘Hind Swaraj’: 19th Century Gujarati Literature and Culture એ પેપર અને ડૉ. વિનોદ જોશીએ ‘Meaning of ‘Swarajya’ એ વિષય પર પેપર રજૂ કર્યું હતું.

ભૂલસુધારણા

પરબ ફેબ્રુઆરી ૨૦૦૮ના અંકમાં ચૂનીલાલ ગાંધી વિદ્યાભવન સુરતની જાખમાં ‘સંસ્કૃત સાહિત્યમાં નવલકથા : એક અધ્યયન’ છપાયું છે તેમાં નવલકથાને બદલે ‘નલકથા’ વાંચવું.

પત્રસેતુ

તંત્રીશ્રી : ‘પરબ’,

જાન્યુ. ૨૦૦૮નો ‘પરબ’ અંક જોયો. તેમાં રામચંદ્રભાઈ પટેલનો કોઢ (નિબંધ) અને આપેલા શબ્દ વાંચતાં કેટલાક શબ્દો-અર્થો વિશે મને લખવા જેવું લાગ્યું / અથવા કહો કે સાહિત્ય-રસિકોનું ધ્યાન દોરવા જેવું લાગ્યું, જેને ‘પરબ’માં સ્થાન આપવા વિનંતી.

‘પરબ’માં શબ્દના અર્થ છપાય એ સારી પ્રથા છે, પણ અર્થછણાવટ સારી રીતે કરાય તે જરૂરી છે. ઉપરાંત જેના અર્થ સાર્થ જેવા જોડણીકોશમાં હોય તેના અર્થ ન અપાય તો ચાલે. ખાસ તો અજાણ્યા કે ગામઠી શબ્દના અર્થ આપવા જોઈએ.

(અ)

૧. ‘કોઢ’ શબ્દનો અર્થ ન આપ્યો હોત તો ચાલે. સાર્થ જોડણીકોશમાં તેનો અર્થ આપેલ છે. આ શબ્દને ગામઠી ભાષામાં કોંઢ, કોંડ કહેવાય છે. (પાન ૩૧)
૨. ‘આણ’ શબ્દનો સરળ અર્થ વાણ છે. બીજા ગામઠી શબ્દ ઓંણ, વોંણ છે. (પાન ૩૭)
‘આણ’ શબ્દના અર્થમાં ‘છોતરાં વણીને તૈયાર કરવામાં આવતું દોરડું’ એવો અર્થ કરેલ છે. તેને બદલે ‘ભીંડીના છોડની સાંઠકડી પરથી ઉતારેલા રેષાઓને વળ દઈને તૈયાર કરવામાં આવેલ દોરડું’ એમ હોવું જોઈએ. અથવા ‘ભીંડીનાં છોતરાંને વળ દઈને તૈયાર કરેલું દોરડું’ એમ હોવું જોઈએ.
૩. અછોડા : ગાય-બળદ, વાછડાં-પાડાને બાંધવાનાં ટૂંકા વણાટવાળાં દોરડાં : અહીં ‘ટૂંકા વણાટવાળાં દોરડાં’ નહીં પરંતુ ‘ટૂંકી લંબાઈના વળ દીધેલાં સૂતરનાં દોરડાં’ એમ હોવું જોઈએ. (વણકર દોરડાં તૈયાર કરવાં કે વળ દેવાની ક્રિયાને ‘દોરડું ભાગવું’ એમ કહે છે.) (પા. ૩૭)
૪. નેતરાં : વણાટવાળાં દોરડાં – નહીં પરંતુ વલોણા માટેનાં દોરડાં કે સરાણ ફેરવવા માટેનાં દોરડાં એમ હોવું જોઈએ. (પા. ૩૭)
૫. વતું : અસ્તરા વડે માથાના વાળ ઉતારવાની ક્રિયા. વતું એટલે હજામત. માથાના / દાઢીના વાળ ઉતારવાની ક્રિયા. (વતાગરો : હજામત કરનાર)
૬. મુંદર : કોદાળી-કુહાડી ઉપરનો ભાગ.
મુંદર એટલે કોદાળી-કુહાડીના હાથાની ઉપરની ટોચ તરફનો ભાગ. એમ હોવું જોઈએ. (અન્ય ગામઠી અર્થ : તળિયું, બુંધું વગેરે)
૭. અણૂજો : ખેતીકામમાંથી બળદો છૂટા રાખવાની રજા.
(અણૂજો – ગામમાં બધું કામકાજ (કારીગરવર્ગ સમેત) બંધ રાખવામાં આવે.) (પા. ૩૭)
૮. મોવડી : ઘર આગળ નળિયાંની હાર ટકાવવા માટેની લાકડાની ધાર.
મોવડી : ઘરના છજામાં નળિયાની હાર ટકાવવા માટેની લાકડાની પટ્ટી.

ગામઠી અન્ય શબ્દ : મોવટી, મોતિયું. (પા. ૩૭)
 ૮. કવલાં : નળિયાં
 કવલાં એટલે મોભારે ગોઠવવાનાં મોટાં પહોળાં નળિયાં, મોભારિયાં.
 (પાન ૩૭)
 નળિયાં માટે ગામઠી અન્ય શબ્દ : નાળ (એ. વ.), નાળ્યો (બ.વ.)

(બ) કેટલાક શબ્દ શબ્દના અર્થ આપ્યા નથી

ભરોખામાં - પડખામાં (પાન ૩૫)
 પાવલાં - દેશી ચામડાના ચંપલ (પા. ૩૧)
 હોકાની નેળ : હોકાની નેં, લાકડાની પોલી નળી જેનાથી હોકો પી શકાય.
 (પા. ૩૪)

તાલેવર : તાલેવંત, તવંગર, માલદાર (પા. ૩૨)
 ચૂંકો : ખીલીઓ (પા. ૩૩)
 ચોસિયું : રોટલાનો ટુકડો / ચોથિયું : રોટલાનો ચોથો ભાગ.

(ક)

... પાછી નાની-મોટી બે ગજવેલની એરણ. એક, એક બાજુથી અણિયારી તો બીજી
 હતી સપાટ. (પાન. ૩૩)
 અહીં 'એક, એક બાજુથી અણિયારી - એરણને 'એકલવાય' કહેવાય.
 કુશળ હશો.

દલપત ચૌહાણ

r

પ્રકીર્ણ

જ્ઞાનયોગ વિજ્ઞાન : યોગી કશ્યપ, ૨૦૦૭, પ્રકા. લેખક પોતે,
 પૃ. ૧૦૨, રૂ. ૭૦/- **બાલવીર પુરસ્કાર પ્રાપ્ત કરનાર બાળકો** :
 પોપટલાલ મંડલી, ૨૦૦૭, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૭૮,
 રૂ. ૮૫/- **સ્નેહસરી** : સનત ત્રિવેદી, ૨૦૦૭, પ્રકા. લેખક પોતે,
 તૃપ્તિ, ૧૧, નૂતનનગર, કાલાવડ રોડ, રાજકોટ-૧, પૃ. ૩૬૮, રૂ.
 ૨૫૦/- **જીવનરસ છલકે** : જયવતી કાજી, ૨૦૦૭, નવભારત
 સાહિત્ય મંદિર, અમદાવાદ-૧, પૃ. ૧૫૬, રૂ. ૧૨૫/- **૧૮૫૭ના**
અનામ શહીદોને : બકુલ બક્ષી, ૨૦૦૭, આર. આર. શેઠની કંપની,
 અમદાવાદ-મુંબઈ, પ્ર. ૧૨૦, રૂ. ૮૫/- **ગુસ્તગૂ** : અમીષા શાહ,
 ૨૦૦૭, આર. આર. શેઠની કંપની, અમદાવાદ-મુંબઈ, પૃ. ૨૩૨,
 રૂ. ૨૦૦/- **ગુજરાતી અસ્મિતાના સ્વપ્નદ્રષ્ટા** : ઈન્દુલાલ યાજ્ઞિક,
 ૨૦૦૭, આર. આર. શેઠની કંપની, અમદાવાદ-મુંબઈ, પૃ. ૫૦૮,
 રૂ. ૩૦૦/-

ઠહાચિત્ર

સાક્ષરસૃષ્ટિ : નિર્મિશની નજરે

નિર્મિશ ઠાકર

જયંત કોઠારી

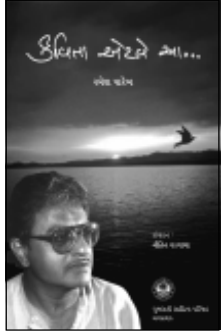
આ અંકના લેખકો

- અનિલા દલાલ** : ૩૪, પ્રોફેસર્સ કોલોની, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮
ઉશનસુ : લક્ષ્મીશેરી, મદનવાડ, વલસાડ-૩૮૬૦૦૧
ઉજમશી પરમાર : ૭૫, સમરથનગર, હાંસોલ, અમદાવાદ-૩૮૨૪૭૫
કનુ પટેલ (મુખપૃષ્ઠ) : લજ્જા કોમ્પ્યુનિકેશન, રજે માળ, સુપરમાર્કેટ, નાના બજાર, વલ્લભવિદ્યાનગર-૩૮૮૧૨૦
ચિનુ મોદી : ૧૬, જિતેન્દ્રપાર્ક, વિશ્વકુંજ પાસે, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૭
જયન્ત પારેખ : ૮, વિક્રમ જ્યોતિ, વી. એન. પુરવ માર્ગ, દેવનાર, મુંબઈ-૪૦૦૦૮૮
દલપત ચૌહાણ : ૯૨૮/૨, સેક્ટર-૭/સી, ગાંધીનગર-૩૮૨૦૦૭
ધીરુ પરીખ : 'લાવણ્ય', વિજયપાર્ક, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮
ધ્વનિલ પારેખ : મ. દે. ગ્રામસેવા મહાવિદ્યાલય, સાદરા-૩૮૨૩૨૦
નવનીત જાની : બ્રહ્મશેરી, મુ. પો. જાલીવારોડ, તા. રાણપુર, જિ. અમદાવાદ-૩૮૨૨૪૫
નારાયણ દેસાઈ : સંપૂર્ણ કાંતિ વિદ્યાલય, મુ. વેડછી, તા. વાલોડ, જિ. સુરત
નિર્મિશ ઠાકર : બી-૮/૩૧, ઓએનજીસી કોલોની ફેઝ-૧, મગદલા, સુરત-૩૮૪૫૧૮
પારુલ કંઈવ દેસાઈ : 'પારિજાત', ૬, અરુણોદયપાર્ક, ઝેવિયર્સ કોલેજ પાસે, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮
પ્રદીપ ખાંડવાલા : બી-૧૦૧, જ્યુપિટર ટાવર, બોડકદેવ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૫૮
પ્રફુલ્લ રાવલ : ૩, રાજમહેલ ફ્લેટ, આઈ.ઓ.સી. કોલોની રોડ, વિરમગામ-૩૮૨૧૫૦, જિ. અમદાવાદ
Bismil Mansuri : Box-922, Hoboken, N. J. 07030-0922 U.S.A.
યોસેફ મેકવાન : સી/૪, સનસાઇન એપાર્ટમેન્ટ, પોલિટેકનિક, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫
રમેશ ત્રિવેદી : ૩૩, રોયલ વ્યૂ કડી-કરણનગર રોડ, કડી-૩૮૨૭૧૫
રાધેશ્યામ શર્મા : ૨૫, ભુલાભાઈ પાર્ક, ગીતામંદિર રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૨૨
લાભશંકર ઠાકર : એ/૨, કેપિટલ કોમર્શિયલ સેન્ટર, સંન્યાસ આશ્રમ પાસે, આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮
વિનોદ ગાંધી : ૮૩, સુવિધાનગર, ભુરાવાવ, ગોધરા
વિનોદ ભટ્ટ : ૭, ધર્મયુગ કોલોની, વેદમંદિર પાસે, કાંકરિયા રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૨૨
શંભુપ્રસાદ જોશી : એ/૨૦, ઝેં ટાવર્સ, સેટેલાઈટ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫
હરીશ વટાવવાળા : 'અક્ષરા', ૬૦/એ, વિષ્ણુકુંજ-૧, રાજેશ ટાવર પાછળ, ગોત્રી રોડ, વડોદરા-૩૮૦૦૨૩

કવિ શ્રી સુન્દરમૂના નવા કાવ્યસંગ્રહો

૧. પલ્લવિતા	૧૯૯૫	૮+૩૫૬	૩. ૧૬૦
૨. મહાનદ	૧૯૯૫	૭+૧૯૩	૩. ૮૦
૩. પ્રભુ-પદ	૧૯૯૭	૧૩+૪૪૧	૩. ૨૨૫
૪. અગમ નિગમા	૧૯૯૭	૧૧+૨૯૨	૩. ૧૫૦
૫. પ્રિયાંકા	૧૯૯૭	૧૧+૩૬૭	૩. ૧૫૦
૬. નિત્યશ્લોક	૧૯૯૭	૧૨+૧૮૮	૩. ૧૦૦
૭. નયા પૈસા	૧૯૯૮	૧૩+૩૩૩	૩. ૧૭૫
૮. વરદા	૧૯૯૮	૧૮+૫૨૯	૩. ૨૫૦
૯. ચક્રદૂત	૧૯૯૯	૯+૨૫૯	૩. ૧૨૫
૧૦. લોકલીલા	૨૦૦૦	૧૩+૨૫૨	૩. ૧૦૦
૧૧. દક્ષિણા-૧	૨૦૦૨	૧૭+૩૨૩	૩. ૫૦
૧૨. મનની મર્મર	૨૦૦૩	૧૦+૩૮૭	૩. ૫૦
૧૩. ધ્રુવયાત્રા	૨૦૦૩	૧૨+૩૪૫	૩. ૫૦
૧૪. ધ્રુવચિત્ત	૨૦૦૪	૧૭+૨૭૪	૩. ૫૦
૧૫. ધ્રુવપદે	૨૦૦૪	૧૧+૨૫૩	૩. ૫૦
૧૬. શ્રીમાતાજીના સાન્નિધ્યમાં-૧	૨૦૦૫	૧૬+૩૨૦	૩. ૨૦૦
૧૭. શ્રીમાતાજીના સાન્નિધ્યમાં-૨	૨૦૦૫	૧૬+૩૭૦	૩. ૨૦૦
૧૮. શ્રીમાતાજીના સાન્નિધ્યમાં-૩	૨૦૦૬	૩૨+૩૧૭	૩. ૨૫૦
૧૯. મંગળા-માંગલિકા	૨૦૦૭	૨૮+૨૩૮	૩. ૧૫૦
૨૦. તું ક્યાં... હું ક્યાં !?	-	-	પ્રેક્ષમાં
૨૧. [જેલમાં લખાયેલાં કાવ્યોનો સંગ્રહ]	-	-	તૈયારીમાં
૨૨. 'સાવિત્રી'ના કાવ્યખંડો	૧૯૯૫	૨૪+૪૭૩	૩. ૩૦૦
(અનુવાદ : શ્રી અરવિન્દના મહાકાવ્ય Savitriમાંથી, મૂળ અંગ્રેજી સાથે.)			
૨૩. દક્ષિણા-૨	૨૦૦૨	૧૮+૬૭૬	૩. ૫૦
(અનુવાદ : શ્રી અરવિન્દના Last Poems, More Poems, Collected Poemsમાંથી, મૂળ અંગ્રેજી સાથે.)			
આ તમામ સંગ્રહોનાં પ્રાપ્તિસ્થાન :			
૧. ગ્રંથાગાર, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, આશ્રમમાર્ગ, ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા પાછળ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮			
૨. ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, રતનપોળનાકા સામે, ગાંધી માર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧			

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ પ્રકાશિત તદ્દન નવાં પ્રકાશનો

['કવિતા એટલે આ' : રમેશ પારેખ, સં. નીતિન વડગામા, પ્ર.આ. ૨૦૦૭, ડિમાઈ, કાચું પૂઠું, પૃ. ૧૬+૨૯૨, કિં. રૂ. ૧૫૦/-]

ગુજરાતી ભાષાના લોકપ્રિય અને પ્રતિષ્ઠિત સદ્. કવિ રમેશ પારેખની કલમ કાવ્યસર્જન ઉપરાંત નિબંધ, વાર્તા, બાલસાહિત્ય અને કાવ્યાસ્વાદનાં ક્ષેત્રોમાં પણ વિહરી છે. તેઓ કવિતાના પ્રેમી જ નહીં, મરમી પણ છે. કાવ્યસર્જનની સમાંતરે તેઓ વર્તમાનપત્રોમાં કાવ્યાસ્વાદની લેખમાળા નિમિત્તે ગુજરાતી જ નહીં ભગિની ભારતીય ભાષાઓના તેમજ વિદેશી કવિઓનાં કાવ્યોના સતત સંપર્કમાં રહ્યા છે. આમ વિવિધ દેશ-કાળના અને ભાષાના કવિઓનાં કાવ્યોના આસ્વાદ એમણે 'ફૂલછાબ', 'સંદેશ' વગેરે વર્તમાનપત્રોમાં સતત કરાવ્યા છે. એમના કાવ્યાસ્વાદનું બીજું પુસ્તક 'કવિતા એટલે આ' પરિષદ દ્વારા પ્રકાશિત થયું છે. એ કાવ્યાસ્વાદો મરણોત્તર પ્રગટ થયા છે. તેના પ્રકાશનમાં નીતિનભાઈ વડગામાનો સક્રિય સહયોગ પ્રાપ્ત થયો છે. સહદયો આ પુસ્તકને ઉમળકાથી આવકારશે.

['ગુજરાતી કવિતાચયન : ૨૦૦૪' : સં. નીતિન વડગામા, પ્ર.આ. ૨૦૦૭, ડિમાઈ, કાચું પૂઠું, પૃ. ૨૨+૧૧૮, કિં. રૂ. ૬૫]

કાન્ત-બળવંતરાય ગ્રંથમાળાના ચૌદમા મણકા રૂપે 'ગુજરાતી કવિતાચયન : ૨૦૦૪' પ્રકાશિત થાય છે. આ ચયનના સંપાદક નીતિન વડગામા કહે છે તેમ "કોઈ એક વર્ષની કવિતાનું સંપાદન વ્યાપક ભાવે કાવ્યસર્જનની પ્રવૃત્તિ કે પ્રાપ્તિનું નિર્ણાયક ભલે જ ન બને; પરંતુ એવું સંપાદન સર્જાતી કવિતાનો આછોપાતળો ચહેરો ઉપસાવી શકે. એ દષ્ટિએ જે-તે વર્ષના કવિતાચયનનું મૂલ્ય સ્વીકારવું ઘટે... આજેય યજ્ઞેશ દવે, રાજેશ પંડ્યા કે મનીષા જોષી વગેરે પાસેથી મળતી સુંદર અછાંદસ રચનાઓ સાથે જ મૂકેશ જોષી, મનુષ જોષી, પ્રણવ પંડ્યા કે ચંદ્રેશ મકવાણા જેવા કવિઓની ગીત-ગઝલ રૂપે અવતરતી કવિતાઓને પણ કાન માંડીને સાંભળવા જેવી છે."

આ ચયનને ભાવકો આવકારશે એવી આશા છે.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

નદીકિનારે, 'ટાઈમ્સ' પાછળ, આશ્રમમાર્ગ,
અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮. ફોન : ૨૬૫૮૭૯૪૭

[પરબ વ મે ૨૦૦૮]

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ પ્રકાશિત તદ્દન નવાં પ્રકાશનો

['ઓળખ્યાં એવાં આલેખ્યાં' : મુનિકુમાર પંડ્યા, પ્ર.આ. ૨૦૦૭, ડિમાઈ, કાચું પૂઠું, પૃ. ૮+૧૫૮, કિં. રૂ. ૭૫/-]

મુનિકુમાર પંડ્યા આપણા વાર્તાકાર અને ચરિત્ર-લેખક છે. તેમની કૃતિઓ વિવિધ સાહિત્યિક સામયિકોમાં પ્રગટ થતી રહી છે. 'ઓળખ્યાં એવાં આલેખ્યાં'નાં ચરિત્રોની રેખાઓ લેખકે ઝીણવટપૂર્વક ઉપસાવી છે. વળી, પ્રશ્નોરા જ્ઞાતિની લાક્ષણિકતા - નર્મ-નર્મભરી વાણી - આ ચરિત્રોના આલેખનમાં પ્રગટ થાય છે. કાઠિયાવાડી બોલીનો લહેકો અહીં સરસ રીતે ઝિલાયો છે. ચરિત્ર આલેખન સર્જકની કલમ ધ્યાનાકર્ષક છે. લેખક કહે છે : 'અહીં મુકાયેલાં મોટાભાગના ચરિત્રનિબંધો પ્રત્યક્ષ પરિચયમાંથી લખાયાં છે. સાહિત્યસર્જકોનાં ચરિત્રોમાં એમનાં લખાણોનો આધાર પણ લીધો છે.'

આશા છે, આ ચરિત્રો ભાવકોને ગમશે.

['મનપૂર્ણા' : મનસુખ લશ્કરી, પ્ર.આ. ૨૦૦૭, ડિમાઈ, કાચું પૂઠું, પૃ. ૧૩+૮૦, કિં. રૂ. ૪૫]

નવા સર્જકોને પ્રોત્સાહન આપવા માટે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના હમેશ પ્રયત્નો રહ્યા છે. મનસુખ લશ્કરીનો આ પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ છે. કુલ બોંતેર કાવ્યોના આ સંગ્રહનો સમયગાળો વિસ્તૃત છે. ડૉ. આયંગર કહે છે તેમ કવિ "છંદના બંધાણી લાગતા નથી, ભયના ચાહક લાગે છે." કવિને બાળપણથી ગાવાનો શોખ. જીવનયાત્રામાં ઘર, શાળા, મિત્રો, વિદ્યાપીઠની લાઈબ્રેરી - એ બધાંએ એમના કવિતા-સંસ્કારને એમનામાં પાળ્યા, પોષ્યા અને વિકસાવ્યા. કાવ્યોમાં વિષયવૈવિધ્ય જોવા મળે છે.

ભાવકો આ કાવ્યસંગ્રહને આવકારશે એવી અપેક્ષા.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

નદીકિનારે, 'ટાઈમ્સ' પાછળ, આશ્રમમાર્ગ,
અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮. ફોન : ૨૬૫૮૭૯૪૭

[પરબ વ મે ૨૦૦૮]